

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

**2005-2016 YILLARINDA TÜRK TARIMININ EKONOMİK YAPISI VE
İSTİHDAMDAKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

ALİ TALİH SÜT

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

**2005-2016 YILLARINDA TÜRK TARIMININ EKONOMİK YAPISI VE
İSTİHDAMDAKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

ALİ TALİH SÜT
Danışman: Doç. Dr. KAMİL USLU

İstanbul, 2018

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TEORİSİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ALİ TALİH SÜT'ün 2005-2016 YILLARINDA TÜRK TARIMININ EKONOMİK YAPISI VE İSTİHDAMDAKİ YERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 08.02.2018 tarih ve 2018-5/21 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 15.02.2018

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. KAMİL USLU	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. SUAT OKTAR	
3.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. SUAT YAVUZ	

TEŞEKKÜR

Gerçekleştirmiş olduğum bu çalışmanın her safhasında yardımlarını esirgemeyen, kıymetli bilgisiyle yol gösteren ve çalışmamı başarıyla tamamlamamda büyük emekleri olan değerli hocam Doç. Dr. Kamil USLU' ya, çalışmalarımда desteklerini esirgemeyen değerli dostlarıma, çalışmalarım sırasında bana destek olan sevgili ablam F.Zeynep KAYA'ya ve sevgili eniştem Burak KAYA'ya, tıpkı bu çalışmada olduğu gibi hayatımın her döneminde maddi ve manevi desteğini benden hiç esirgemeyen, varlığı ile bana armağan olan sevgili annem Hülya SÜT'e teşekkürü borç bilirim.

Ocak 2018

Ali Talih SÜT

ÖZET

Tarımsal faaliyetler, insanların beslenme ihtiyacından ortaya çıkmış ve bir çok aşamadan geçerek günümüzdeki halini almıştır. Sanayi Devrimi sonrasında kurulan endüstriler ve gelişen teknolojilerle beraber büyük bir dönüşüme giren tarım sektörü günümüzde yalnızca insanların gıda ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarını karşılayan bir sektör olarak görülmemektedir. Bazı ülkelerin sanayileşme süreçleri diğer ülkelere göre daha hızlı gerçekleşmiş ve ülkeler arası gelişmişlik farklılıkları ortaya çıkmıştır. Ülkeler arası gelişmişlik farklılıklarının görüntülenmesinde önemli bir gösterge olan tarımsal faaliyetler, az gelişmiş ülkelerin endüstrileşme sürecine katkıda bulunabilmekte ve aynı zamanda dünya genelinde mevcut olan tarıma dayalı sanayilere hammadde sağlayabilmektedir.

Ekonomik olarak tarımsal bir zemin üzerine kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti, yıllar içerisinde gelişimini daha çok sanayileşme üzerine kurgulamış olmasına rağmen tarımsal alanda birçok önlem almış ve gelişim kaydetmiştir. Özellikle 1963 yılında başlayan planlı kalkınma dönemi ile sektörel gelişmelerin belirli hedefler ve programlar dahilinde yapılması amaçlanmıştır. Ekonomik gelişme süreci ile birlikte yıllar içerisinde Türkiye’de tarım sektörünün ekonomideki ağırlığı giderek azalmaktadır. Bu durum kalkınma sürecinin doğal bir sonucudur. Tarım sektörünün başta istihdam olmak üzere ekonomideki ağırlığının azalması, bireysel verimlilik artışı, tarım dışı sektörlerin tarım sektörüne göre daha hızlı gelişim göstermesi ya da tarım sektöründen tarım dışı sektörlerle doğru işgücü hareketliliği gibi birçok nedene dayanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tarım, İstihdam, Kalkınma, Tarım Politikaları

ABSTRACT

Agricultural activities have emerged from human's needs for nutrition and have passed through many stages and become today's circumstances. The agriculture sector, which has undergone a major transformation with the industries and emerging new technologies that established after the Industrial Revolution, is not seen as a sector that only meets the basic needs of people, such as food and clothing. Some countries' industrialization process were rapid when it is compared with the other countries; thus, it is pointed out that there are significant differences of development level between countries. Agricultural activities are an important indicator of the intercountries' development level and it contributes the industrialization process of underdeveloped countries. It also supplies raw materials for agriculture based industries that exist in the world.

Despite its growth is mostly on industrialization over the years, Turkish Republic's economy is previously based on agricultural activities and the governments have taken some precautions that resulted in progress. Especially with the planned development period which started in 1963, it has been aimed sectoral developments within specific targets and programs. In Turkey, the importance of the agricultural activities in the economy is gradually decreasing. This condition is a natural process of development. It accounts on many reasons such as; decreasing the importance of the agricultural sector and its employment in the economy, increasing of individual productivity, non-agricultural sectors show faster growth than the agricultural sector or labor force mobility towards non-agricultural sectors from agriculture sector.

Key Words: Agriculture, Employment, Development, Policy of Agricultural Activities

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
TABLO LİSTESİ	ix
ŞEKİL LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK YAPISI

1.	TARIM VE TARIM SEKTÖRÜ TANIMI, ÖZELLİKLERİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ	5
1.1.	Tarım Sektörünün Tanımı	5
1.2.	Tarım Sektörünün Özellikleri.....	6
1.2.1.	Tarımsal Üretimin Doğa Koşullarına Bağılılığı	7
1.2.2.	Tarımsal Üretimin Ekonomik Özellikleri.....	8
1.2.3.	Tarımsal Üretimin Toplumsal Özellikleri	9
1.3.	Tarihsel Süreçte Tarım.....	10
1.3.1.	Avcılık ve Toplayıcılık Dönemi	11
1.3.2.	İlkel Tarım Dönemi	11
1.3.3.	Geçimlik Tarım Dönemi.....	12
1.3.4.	Uzmanlaşmış Tarım Dönemi.....	13
1.3.5.	Modern Tarım Dönemi	13
2.	TARIM SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ VE İŞLEVİ	14
2.1.	Tarım Sektörünün Önemi	15

2.2.	Tarım Sektörünün İşlevleri.....	16
2.2.1.	Toplumsal Besin ihtiyacının Karşlanması	16
2.2.2.	Endüstrilere Hammadde ve İşgücü Tedariki	17
2.2.3.	Kalkınmanın Finansmanı.....	18
3.	TARIM SEKTÖRÜNÜN İKTİSADİ GELİŞME İLE İLİŞKİSİ, TARIMDA ENDÜSTRİLEŞME VE SÜRDÜRÜLEBİLİR TARIM.....	20
3.1.	Tarım Sektörünün İktisadi Gelişme İle İlişkisi.....	20
3.2.	Tarım Sektöründe Endüstrileşme	21
3.2.1.	Tarımda Endüstrileşme Ve Endüstriyel Tarım.....	21
3.2.2.	Tarıma Dayalı Sanayileşme.....	22
3.2.3.	Tarıma Yönelik Sanayileşme	23
3.2.4.	Hassas Tarım Uygulaması.....	23
3.3.	Sürdürülebilir Tarım	24
3.3.1.	Organik(Ekolojik) Tarım.....	25
3.3.2.	İyi Tarım Uygulamaları.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE TÜRK TARIMI VE TÜRKİYE'DE TARIMSAL POLİTİKALAR

1.	TARİHSEL SÜREÇTE TÜRK TARIMI.....	28
1.1.	Osmanlı'nın Son Döneminde Türk Tarımı.....	28
1.2.	Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tarımı (1923-1930)	29
1.3.	1929 İktisadi Bunalımı ve Sonrası (1930-1950)	31
1.4.	Tarımda Makineleşme Dönemi (1950-1960).....	33
2.	PLANLI KALKINMA DÖNEMİ	35
2.1.	Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)	36

2.2.	İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)	40
2.3.	Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)	44
2.4.	Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı(1979-1983).....	49
2.5.	Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1985-1989).....	52
2.6.	Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994).....	55
2.7.	Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)	59
2.8.	Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005).....	64
2.9.	Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)	68
2.10.	Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018).....	72
3.	TÜRKİYE’DE TARIMSAL POLİTİKALAR	75
3.1.	Türk Tarım Politikalarının Amaçları ve İlkeleri.....	75
3.2.	Türkiye’de Tarım Politikası Araçları	77
3.2.1.	Tarım Destekleme Politikaları.....	78
3.2.2.	Türk Tarımında Yapısal Politikalar.....	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK TARIMINDA İSTİHDAMIN YAPISI VE 2005-2016 YILLARINDA TÜRK TARIMININ YAPISAL DURUMU

1.	İSTİHDAM, İSTİHDAM POLİTİKALARI VE İSTİHDAM TEORİLERİ	80
1.1.	İstihdam Kavramının Tanımı Ve Çeşitleri	80
1.1.1.	Tam İstihdam.....	81
1.1.2.	Eksik İstihdam	82
1.1.3.	Aşırı İstihdam	84
1.1.4.	İstihdam Edilememe Durumu (İşsizlik)	85
1.2.	İstihdam Teorileri	86

1.2.1.	Klasik İstihdam Teorisi	86
1.2.2.	Klasik Düşünceye Yönelik Eleştiriler	89
1.2.3.	Keynesyen İstihdam Teorisi	92
1.2.4.	Keynes Sonrası Yaklaşımlar.....	94
1.2.4.1.	Neo Keynesyen Sentez	94
1.2.4.2.	Monetarist Görüş	95
1.2.4.3.	Yeni Klasik Görüş ve Rasyonel Bekleyişler Kuramı	96
1.2.4.4.	Yeni Keynesyen Görüş	98
1.3.	İstihdam Politikaları	99
1.3.1.	Pasif İstihdam Politikaları	102
1.3.2.	Aktif İstihdam Politikaları	103
2.	2005-2016 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE İŞGÜCÜ PİYASASI VE İSTİHDAMIN YAPISI	105
2.1.	Türkiye'nin Nüfus Özellikleri.....	106
2.2.	Türkiye'nin İşgücü Yapısı.....	109
2.3.	İstihdamın Sektörel Dağılımı	111
3.	2005-2016 YILLARINDA TÜRK TARIMININ İSTİHDAM YAPISI VE ÖZELLİKLERİ	112
3.1.	Tarımsal İstihdamın Yapısı.....	112
3.1.1.	Küçük Köylü İşletmeciliği	114
3.1.2.	Mevsimlik Tarım İşçiliği	114
3.1.3.	Sürekli Tarım İşçiliği.....	115
3.2.	Tarımsal Nüfus ve Özellikleri	115
3.3.	Türkiye'nin Tarımsal Alanları	117
4.	TARIM SEKTÖRÜNÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ	117
4.1.	Tarımın Toplam Üretim İçerisindeki Yeri	118

4.2.	Tarımın Dış Ticaret Açısından Yeri.....	119
4.3.	Tarımın Yatırımlar Açısından Yeri	121
	SONUÇ	123
	KAYNAKÇA.....	126

TABLO LİSTESİ

Tablo-1:	1962-1966 GSMH	39
Tablo-2:	1962-1972 GSMH Artış Hızı (%)	42
Tablo-3:	Sektörlerin Gayrisafi Milli Hasıla ve Yurt içi Gelir İçindeki Payları.....	43
Tablo-4:	Sektörel Katma Değer Artış Hızları, (1971 Piyasa Fiyatlarıyla).....	47
Tablo-5:	Plan Dönemlerinde Tarım Sektörü Sabit Sermaye Yatırımları	49
Tablo-6:	Dördüncü Plan Sektörel Büyüme Hızları	51
Tablo-7:	Beşinci Plan Sektörel Büyüme Hızları	54
Tablo-8:	Altıncı Plan Sektörel Büyüme Hızları	57
Tablo-9:	Yedinci Plan Sektörel Büyüme Hızları	62
Tablo-10:	Sekizinci Plan Sektörel Büyüme Hızları	68
Tablo-11:	Dokuzuncu Plan Sektörel Büyüme Hızları.....	71
Tablo-12:	Türkiye Nüfus Verileri	107
Tablo-13:	Türkiye Nüfusu Yaş Grupları ve Bağımlı Nüfus Oranları	108
Tablo-14:	Kurumsal Olmayan Nüfusun İşgücü Durumu	109
Tablo-15:	İstihdam edilenlerin yıllara göre iktisadi faaliyet kolları ve dağılımı	111
Tablo-16:	Tarımsal İstihdamın Yıllar İçerisindeki Değişimi	113
Tablo-17:	2005-2016 Türkiye Nüfusu Kır Kent Dağılımı	115
Tablo-18:	Tarım Sektörü İstihdam Edilen Nüfusun Çalışma Şekilleri (Kırsal Kesim)	116
Tablo-19:	2005-2016 Yılları Arası Türkiye Tarımsal Alanları.....	117
Tablo-20:	2005-2016 Yıllarında Türkiye’de Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam ve GSYİH İçerisindeki Yeri	118
Tablo-21:	Tarım Sektörü Dış Ticaret Değerleri	119
Tablo-22:	2005-2016 Yılları Arasında Tarımın Toplam Dış Ticaret İçerisindeki Yeri	120
Tablo-23:	Tarım Sektörünün Toplam Sabit Sermaye Yatırımları İçerisindeki Yeri	122

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil-1:	1964-2004 Türkiye’de Toplam Sabit Sermaye Yatırımları İçerisinde Tarımın Payı 121
-----------------	--

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADB	Asya Kalkınma Bankası
a.g.e.	Adı Geçen Eser
AGÜ	Az Gelişmiş Ülkeler
AR-GE	Araştırma- Geliştirme
BM	Birleşmiş Milletler
ÇSGB	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GÜ	Gelişmiş Ülkeler
IMF	Uluslararası Para Fonu
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OTP	Ortak Tarım Politikası
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
ZMO	Ziraat Mühendisleri Odası

GİRİŞ

İlkel insan topluluklarının beslenme ve gelişimlerinde büyük bir etkiye sahip olan iktisadi faktörlerin başında tarımsal faaliyetler gelmektedir. Avcılık ve toplayıcılık dönemi sonrası insanlar ilkel tarımsal teknikleri keşfetmiş ve yerleşik hayata geçmişlerdir. İlk insandan bu zamana süre gelen tarımsal aktiviteler; bitkisel tarım, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık olarak sıralanabilir. Zamanla dünya nüfusunun artması ile insanlar, tarımsal faaliyetlerin yanında diğer faaliyet alanlarında uğraş göstermişlerdir. Böylelikle, üretimde işgücü ve ticari faaliyetler toplumsal etkileşimlerle gerçekleşmeye başlamıştır. Ayrıca geliştirilen teknikler sonucunda mevcut tarım alanlarının yetersiz kalmasıyla da verimli tarım alanlarına doğru göç etmişlerdir. Tarımda verimliliğin sağlanması, birim alanda elde edilen ürünün miktarının artmasının yanında üretim faaliyetlerinin daha az zahmet ve dolayısıyla daha az işgücü ile gerçekleşmesine bağlıdır. Bu yönüyle, ilk olarak verimli alanlar tarıma açılarak daha fazla tarımsal ürünün insan ihtiyaçlarına sunulması gereği ortaya çıkmıştır. Tarımsal faaliyetler ile elde edilen rant gelirleri toprağın, tabiatın ve o dönemdeki teknolojik şartların durumuna göre değişiklik göstermiştir. Tarihsel süreçte toplumun iâşe sorunu bütün dönemlerde kendini göstermiş ve karar alıcı otoriteleri bu konuda müdahaleye zorlamıştır. Günümüzde tarım, geçmiş ile kıyas edilemeyecek kadar dinamik bir hal almıştır. İnsanların hayatlarını sürdürmesi için ihtiyaç duyduğu gıdanın kaynağı, geçmişte olduğu gibi tarımsal faaliyetlerle karşılanmaktadır.

Tarım sektörünün ülkelerdeki coğrafi dağılımına bakıldığında kıt bir ekonomik faktör olmasından dolayı tarım alanlarının giderek daraldığı görülmektedir. Tarımsal alanların daralmasının en büyük sebebi tarımsal faaliyetlere uygun verimli alanların tarım dışı faaliyetlerde (konut ve diğer inşaat faaliyetleri) kullanılmasıdır. Tarımsal faaliyetlerin insan hayatıyla paralel olan ilişkisi, zaman içerisinde gelişen üretim teknik ve teknolojilerini beraberinde getirmiştir. Tarım sektörünün insan hayatındaki yerinin farklı bir boyuta geçmesi, tarımsal endüstrilerin ortaya çıkması ve gelişmesiyle gerçekleştiğini söylemek mümkündür. İnsanların tarihsel süreçte tarım alanında gerçekleştirdiği teknik ve teknolojik ilerleme, tarımsal verimlilik üzerinde büyük değişimler yaşatmıştır. Bu durum, geçmiş dönemlere kıyasla daha az işgücünün

kullanımı noktasında fark edileceği gibi çeşitli laboratuvar ortamlarında geliştirilen ilaçlar ve gübreler ile artırılan verimlilik ile de kanıtlanabilir durumdadır. Günümüzde mevcut tarımsal alanların bir çok bölge nüfusuna yetebilmesi, gelişmiş ülkelerde tarım çiftliklerinin oluşması ve buna bağlı olarak tarım borsalarının gelişmesi tarımsal endüstrilerin bir neticesidir. Tarım alanında endüstrileşme hareketleri verimliliğin artırılmasına yönelik olduğu gibi ürünlerin pazarlanmasına, korunmasına ya da pazarlanan bölgelere yönelik paketlenme ve ulaştırma faaliyetlerine yönelik olabilir. Ayrıca tarımsal endüstriler, tarımsal ürünlere katma değer kazandırmaktadır. Tarımın en büyük dezavantajı tabiat şartlarına bağlı olmasıdır. Tarımsal alanların çok kurak olması, çok yağmurlu olması, ekilebilir dikilebilir alanların daralması tarımsal faaliyetleri birebir etkilemektedir. Bunun için bütün dünyadaki ülkelerde tarımsal faaliyetler kamusal destek ve koruma altındadır.

Günümüzde ekonomik büyümelerin ve kalkınma süreçlerinin ilk aşaması genel üretim faaliyetlerinin tarım alanından sanayi sektörüne aktarımı ile sağlanmaktadır. Öncelikle tarım sektörünün mevcut işgücü yapısının gizli işsizliğe müsait olduğunu belirtmek gerekir. Tarım kesiminde nüfusun yoğun olması, tarım alanlarının zaman içerisinde muhtelif sebeplerle daralması, tarımsal ürünlerin belirli bir süreçte elde edilebilmesi ve genellikle aktivitelerin mevsimlere bağlı olarak gerçekleşmesi tarımda atıl iş gücünü ortaya çıkardığını söylemek mümkündür. Tarımsal nüfusun büyük bir kısmının kırsal alanlarda ikamet etmesi ve özellikle az gelişmiş ülkelerde bölgesel gelişmişlik farklılıklarının kent-kır ayrımını belirginleşmesi ile sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla tarım sektöründe istihdam edilen gizli işsizlerin ya da kırsal kesimde mevcut olan işsizlerin tarım dışı sektörlerde istihdamı, belirli altyapı sorunlarını ve bireylerin eğitilmesi ihtiyacını gündeme getirmektedir. Tarım dışı faaliyetlerde istihdam edilmesi beklenen nüfusun, verimli alanlarda başarısının artırılabilmesi bahsi geçen bu imkanları asgari ölçütte sağlanmasına bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Kalkınma sürecinin bir sonucu olarak nüfusun tarım sektöründen tarım dışı alanlara kayması üretimde yeni gelişmeleri getirmektedir.

Türkiye’de tarım sektörü, geçmişten günümüze kadar olan süreç içerisinde bütün hükümetlerin önem verdiği sektörlerin başında gelmektedir. Bunun sebebi;

toplumun temel ihtiyaçlarının karşılanmasının yanında istihdam edilen nüfusun büyük bir kısmının tarım sektöründe yer almasıdır. Sanayi devrimi sonucu gelişen teknoloji, işgücünden tasarruf ederek ilerlemekte ve birçok sebeple beraber ülke içerisinde kırdan kente ge neden olmaktadır. Bu durum ise büyük kentlerin altyapı sorunu gibi birçok sosyal problemleri beraberinde getirmektedir. Ancak diğerk taraftanda tarım sektöründen ayrılan nüfus, diğerk alanlarda sürekli gelir elde ederek toplumsal refah seviyesini artırmaktadır. Ülkemizde tarımla ilgili reform çalışmaları olduğu gibi tarımsal verimliliğeri artırmada sulama tekniğeri ile tarım alanlarının verimliliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Tarım sektöründe bu yönde teşvikler geçmişten günümüze kadar devam etmektedir.

Çalışmanın amacı; 2005-2016 yılları arasında Türk tarımının ekonomik yapısı ve istihdamdaki yerinin nasıl olduğunu araştırmaktır ve çalışmanın sınırlaması; 2005 ve 2016 yılları arasında Türkiye’de tarımın ekonomik yapısıdır. Çalışmanın amacına uygun olarak varsayımı; *“Tarım politikalarında uygulanabilir planlamalar ile birim alanda üretim ve istihdam verimliliğeri artırılabilir”* olarak belirtilebilir. Çalışma ile beraber, tarım sektörünün ekonomik şartlar içerisinde nüfus ve işgücü yapısıyla etkileşimi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak birçok kitap yazılmış, makale ve tez çalışması yapılmış olmasına rağmen çalışmamızın nemi Türkiye’de tarımın ekonomik yapısının ve tarımsal istihdamın 2005-2016 yılları arasında konumuzla ilgili bilgi ve verilerin olmamasından gelmektedir.

Bu alışma, yukarıdaki amaç, sınırlama, varsayım ve öneme göre üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, tarım sektörünün ekonomik yapısıyla ilgili kavramsal ve tarihsel bilgiler sunulmuştur. Burada tarım ve tarım sektörünün tanımı, özellikleri ve tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Ayrıca tarım sektörünün önemi, ekonomideki işlevi, tarım sektörünün iktisadi gelişme ile ilişkisi, endüstriyel tarım ve sürdürülebilir tarım konuları incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, tarihsel süreçte Türk tarımında uygulanan tarımsal politikalar incelenmiştir. Burada da tarihi süreç içerisinde Cumhuriyet ncesi ve sonrası olarak değerlendirilirken; planlı dönemde Türk tarımı ile ilgili politikalar üzerinde durulmuştur. Çalışmanın nc ve sonuncu bölümünde ise; Türk tarımında istihdamın

yapısı ve 2005-2016 yılları arasındaki durumu incelenmiştir. Burada tarımsal istihdam politika ve teorileri ile aynı yıllar arasında işgücü ve istihdamın yapısı üzerinde durulmuştur. Ayrıca bir özellik olarak Türk iş gücünün istihdam özelliklerinden bahsedilerek ekonomideki yeri üzerinde durulmuştur.

Çalışmada uygulanan araştırma metodu; konu ile ilgili yayımlanmış kitaplar, makaleler, broşürler, tezler ve güvenilir internet kaynaklarından oluşmaktadır. Elde edilen veriler birbirleri ile ilişkilendirilerek bilimsel bir yoruma kavuşturulmaya gayret edilmiştir. Ayrıca tarımsal politikalardaki değerlendirmeler çalışmanın literatür değerlendirmesinin ilavesi olarak görülmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK YAPISI

1. TARIM VE TARIM SEKTÖRÜ TANIMI, ÖZELLİKLERİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1.Tarım Sektörünün Tanımı

Bütün iktisadi faaliyetlerin amacı, kıt olan kaynaklarla sınırsız olan ihtiyaçları karşılamaya çalışmaktır. Çeşitli ihtiyaçları karşılamak için yapılan bu faaliyetler, ne olursa olsun, temel olarak ortak karakterlere sahiptir. Tarımsal faaliyet ise ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan bireyin doğa ile karşı karşıya gelebilmesidir. O halde, tarım çeşitli varlıkları ve maddeleri insan ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli ürünler haline getiren, toprak ve diğer çeşitli varlıklarla birlikte gerekli araçları bu değişime sokan faaliyettir.¹ Tarım, dar anlamda bitkisel ve hayvansal üretim olarak tanımlanabilir. Geleneksel anlamda ise, insanların hayatlarını sürdürmesi için besin ve hammadde sağlamak amacıyla bitkisel ve hayvansal varlıkların biyolojik üretim yeteneklerini ve tekniklerini planlı ve yönlendirilmiş şekilde kullanmaktır.²

Günümüzde tarım sektöründe, akla ilk gelen faaliyet bitkisel üretim olmasına rağmen, bitkisel üretimin yanı sıra hayvancılık, ormancılık ve su ürünlerini de kapsamaktadır. Bu kapsamda belirtilen alt sektörlerin tamamı ve bunlara ek olarak tarımsal mamulleri işleme, tasnif etme, depolama, ambalajlama ve değerlendirme gibi faaliyetler bütünüyle tarım sektörünü oluşturmaktadır. Bu nedenle tarım sektörü, bir ülke ekonomisini oluşturan temel sektörlerdendir.³ Tüm bunlara ek olarak tarım sektörü yalnızca fiziksel ve biyolojik çıktıların meydana geldiği faaliyetler değildir. Tarım sektörü bünyesinde küçük aile işletmeleri, büyük şirket çiftlikleri, kredi ve diğer

¹ Ali Özgüven, Tarım Ekonomisi ve Politikası, Bursa Üniversitesi Yayınları, Bursa, 1977, s.35.

² Arslan Zafer Gürler, Tarım Ekonomisi ve Politikası, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016, s.1 .

³ Zeki Doğan, Seçkin Arslan, Ayberk Nuri Berkman, Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 8, Niğde, Ocak 2015, s.30.

girdileri sağlayan şirketler, işleme sanayi, lojistik hizmetleri, aracılar ve toptancılar gibi çok sayıda iktisadi ajanın rol aldığı bir sektördür.⁴

Tarım temelde bitkisel ve hayvansal üretim olarak iki biçimde karşımıza çıkmaktadır. Tarımda bitkisel üretim; bahçe, tarla veya sera üretim alanlarında, sebzecilik ve meyvecilik faaliyetlerini kapsamakta ve açıkta yetiştiricilik, örtü altı üretim(seracılık), topraksız bitki üretimi, organik bitki üretimi gibi alternatif üretim sistemlerden yararlanılmaktadır. Hayvansal üretim ise kümes hayvancılığı, küçükbaş hayvancılık, büyükbaş hayvancılık, arıcılık, balıkçılık ve ipek böcekçiliği gibi faaliyetleri kapsamaktadır.

Tarımsal faaliyetler, teknik ve ekonomik olarak iki yönlü incelenebilir. Farklı tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi, üretimi, üretim biçimi ve işlenmesi tarımın teknik yönünü oluşturmaktadır. Teknik faaliyetlerin yürütülmesi ya da teknik bilgilerin uygulanması sırasında ortaya çıkan ekonomik sorunlar ve bunlara aranan çözümler ise tarımsal faaliyetlerin ekonomik yönünü oluşturmaktadır.⁵

1.2.Tarım Sektörünün Özellikleri

Sanayi, inşaat ve hizmet gibi sektörlerden tarım sektörünü ayıran farklılıklar, evrensel ve kurumsal özellikler olarak sınıflandırılmaktadır. Tarım sektörünün özelliklerinin evrensel ve kurumsal olarak ayrılmasının sebebi bu özelliklerin doğurdukları iktisadi sonuçlar bakımından önemlidir.⁶ Tarım kesiminin evrensel özellikleri ekonomik gelişmişlik düzeyinden bağımsız ve üretim faaliyetlerinin doğa koşullarına bağılılığı ile ilişkilidir. Faaliyetlerin doğa koşullarına bağılılığının sonucu olarak bu özellikler evrensel yani tüm ekonomiler için geçerli olmaktadır. Bu kapsamda tarımdaki arz fonksiyonunun yapısı, fiyat ve gelir istikrarsızlığı, mevsimlik iş hacmi değişimi ve talep artış hızı bu kapsamda değerlendirilmektedir.⁷

⁴ Hüsnü Ege, Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi, TEPGE Bakış Dergisi,Ankara, Temmuz 2011 s.2,

<http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/62889464af374f2fa8a14db901213d54.pdf>,(24.10.2017).

⁵ Cahit Karagölge, Tarım Ekonomisi, Atatürk Üniversitesi Basımevi,Erzurum, 1987 s. 1

⁶ Gülten Kazgan, Tarım ve Gelişme, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s.3

⁷ Gökhan Günaydın, Türkiye’de Tarım Sektörü, Tarım ve Mühendislik Dergisi,Ankara, Kasım 2006, sayı: 76-77, s.12

Tarım kesiminin kurumsal yapısı, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve ekonomik yapıya göre farklılık gösterir. Kurumsal yapı ve gelişme düzeyi ne kadar ilerlerse doğal koşullara göre şartların değişimi o kadar dizginlenebilir. Ancak, tarımsal faaliyetlerin doğal koşullara olan bağlılığın, biyoteknolojik gelişmeler neticesinde yaşanan büyük değişimlere rağmen, tümüyle ortadan kalkması söz konusu olmamıştır. Tarım kesiminin kurumsal yapı farkı; piyasa ekonomisi şartlarının geçerli olduğu gelişmekte olan ülkeler ile sanayileşmiş ekonomilerin yapısal ayrılıklarını ve buna bağlı olarak farklı mekanizmaları anlamamızı sağlar.⁸ Örneğin, gelişmiş ülkelerde söz konusu olan tarımsal faaliyetlerin yapısı ve işlevi az gelişmiş ülkelere göre büyük farklar taşımaktadır. Tüm bunlarla beraber tarımsal üretimin değişik koşullara göre şekillendirilmiş çeşitli özellikleri bulunmaktadır.

1.2.1. Tarımsal Üretimin Doğa Koşullarına Bağlılığı

Tarımsal üretim faaliyetleri temel olarak iklime ve mevsimler şartlarına bağlı olarak yürütülür ve üretim doğa şartlarına açık olarak genellikle dış ortamda yapılır. Bununla beraber tarımsal üretimin diğer kısmını oluşturan hayvancılık faaliyetleri içerisinde yer alan tavukçuluk, sütçülük gibi üretimler kümes ve ahır gibi kapalı ortamlarda yapılmaktadır. Hangi tarımsal üretim faaliyetinin ne kadar üretileceğinin belirlenmesinde iklim ve toprak koşulları etkili olabilmektedir. İklim veya toprak gibi faktörleri değiştirmek bazı istisnalar dışında mümkün olamamaktadır, mümkün olan bazı durumlarda da ekonomik olmamaktadır. Bu sebeple genel olarak doğa koşullarının izin verdiği ölçüde tarımsal faaliyetler sürdürülür. Tarımsal üretim uzun bir süreçte yayılı bir faaliyet olup, mevsimlere göre değişkenlik gösterir. Her üretim için farklı ve gerekli olan bu zaman kısaltılamaz, bu nedenle işlerin çoğu mevsimlidir.⁹

Üretim iklimsel olarak mevsimlere bağlı değişkenlik gösterir, belirli dönemlerde ve emek sonucunda tarımsal ürün elde edilir. Bazı mevsimlerde bolluk yaşanırken bazı mevsimlerde kıtlık olabilir. Doğal ortamın koşullarına uygun olarak yaşanan mevsimin imkân verdiği birkaç ürünü birlikte yetiştirme gerekliliği vardır. Bu ürünlerin çeşitliliği ile birlikte her mevsim yapılacak işler farklılık gösterdiğinden

⁸ Gülten Kazgan, a.g.e, ss.3-4

⁹ Zeynep Dernek, Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği, Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, Isparta 2005, s.4

dolayı tarımsal faaliyetlerde iş bölümü ve uzmanlaşma oldukça güçtür. Bir anlamda üretici kesim her işi bilmek durumundadır. Son zamanlardaki yaşanan gelişmelere uygun olarak, tek bir ürün yetiştiren (tavukçuluk, narenciye gibi) işletmeler çoğalmaktadır. Üretici elindeki olanaklara ve bulunduğu yöre koşullarına uygun olarak üretim biçimini seçer. Ne üreteceğine, ne kadar üreteceğine, nasıl üreteceğine ve ürünü nasıl değerlendireceğine karar verirken elindeki imkânlar ile doğa koşulları arasında bir uyum yaratmak zorundadır. Bunun için ürünü elde etme ve ürün değerlendirme konusunda ekonomik ve teknik bilgilere dayanan tahminler ve planlar yapmaktadır.¹⁰

1.2.2. Tarımsal Üretimin Ekonomik Özellikleri

Tarımsal faaliyetlerde azalan verimler yasası geçerlidir. Girdiyi artırarak birim alandan elde edilen ürün miktarını yani verimi artırmak bir noktaya kadar mümkündür. Maksimum noktadan sonra tarımsal üretimi artırma amacıyla girdi, ne kadar artarsa artsın verim artmaz; hatta tam aksine üretim azalır. Verimin artışının sınırlı olması gelir artışının da sınırlı olmasına neden olduğundan tarımda gelişme oldukça yavaş olmaktadır.¹¹

Ürünlerin organik yapıda ve hammadde özelliğinde olması nedeniyle, kullanılması ve tüketilmesi için çoğunlukla belirli aşamalardan geçirilip işlenmesi gerekmektedir. Bu sebeple küçük işletmeler üretilen ürünlerin bir kısmını öz tüketimlerinde kullanmakta, kalan kısımları da herhangi bir işlemten geçirmeden satmaktadır. Çiftçilerin, ürünlerinin değerini artırmak ve daha iyi bir fiyattan satabilmek için mevcut ürünleri çeşitli işleme merkezlerine ulaştırmaları veya kendileri bir araya gelip işleme tesisleri kurmaları gerekmektedir. Kooperatifler hem ürün satışında hem de ürünü işleyip pazarlamada ortaklarına yardımcı olan çiftçi oluşumlarıdır. Bu ve benzeri olanakları bulamayan çiftçiler ürünlerini işleyemeden satmakta, satıştan oluşan katma değeri aracı kişi ya da kuruluşlara bırakmaktadır ve kendileri düşük gelirle yetinmeye devam etmektedir. Çiftçiler ürettikleri ürünlerinin fiyatlarını belirli sebeplerle piyasaya göre ayarlayamamaktadır. Ayrıca tarım işletmelerinin küçük ve güçsüz olması nedeniyle üretim sonrası aşamalar olan depolama, ulaşım ve pazarlama alanında

¹⁰ Zeynep Dernek, a.g.e., s.4

¹¹ Zeynep Dernek, a.g.e., s.4

etkinsizlik ile sonuçlanmaktadır. Üretilen tarımsal ürün üreticiden tüketiciye giderken araçların önemi artmakta, yani üretici, tüketiciye ulaştırdığı malın fiyatını belirlemek yerine aracının belirlediği fiyatla yetinmek zorunda kalabilmektedir.¹²

Tüm bu sebeplerden dolayı tarım sektörü giderek daralmakta ve tarımdan diğer sektörlerle sermaye aktarımı söz konusu olmaktadır. Tarımsal ürünlerin talep esnekliği düşük olup, bu ürünler birinci dereceden zorunlu ihtiyaç ürünleridir. Hayatlarını bir şekilde sürdürebilmek için yeme ve içme ihtiyaçlarını karşılayan tüketiciler çoğunlukla tüketimlerini temel gıda maddelerinin fiyatlarına göre artırıp azaltmazlar. Aynı şekilde tarım ürünlerinin arz elastikiyetleride düşüktür. Bir dönemde herhangi bir ürüne taleplerin artması, ürün arzını aynı dönemde artırılmasına neden olamaz. Ürünün kendi özellikleri ve üretimin bir belirli zaman gerektirmesi bu konuda alınan kararları ancak bir sonraki dönemde hayata geçirilebilmesine olanak sağlar.¹³

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerindeki pozitif yönlü değişim karşısında tarım sektörünün milli gelir ve istihdam içerisindeki payı giderek azalmaktadır. Tarım sektörünün diğer sektörler karşısındaki istihdam ve milli gelir yönünden sahip olduğu payın aşınmasının sebebi kişi başına düşen milli gelirin artışı ile temel tüketim mallarının fiyatlarının veya önemlerinin aynı oranda artmamasıdır. Geliri artan bireylerin harcamalarında diğer mallara olan talebin artması, temel gıda ürünlerinin oranlarının harcamalarda azalmasına neden olmaktadır. Ayrıca son dönemlerde yaşanan teknolojik gelişmeler, tarım sektöründeki gelişimi hızlandırmış, sektördeki verimliliğin artması ile işçi kullanımı azalmıştır.¹⁴

1.2.3. Tarımsal Üretimin Toplumsal Özellikleri

Tarımsal üretimde işgücü çoğunlukla aile nüfusundan sağlanır ve faaliyetler ailedeki işgücü ile yapılır. Ailedeki işgücü yeterli olmadığı zaman aile dışından ücretli geçici işçi üretim sürecine dâhil edilir. Geçici işçilere verilen ücretler diğer sektörlerle göre azdır. Çünkü tarımsal faaliyetler kalifiye işgücü yerine daha çok kaba işgücüne

¹² Zeynep Dernek, a.g.e. ,ss. 5-6

¹³ Zeynep Dernek, a.g.e. , s.6

¹⁴ Metin Saraçoğlu, Erol Bulut, Tarımın Kalkınmadaki Rolü ve Türkiye’de Tarımsal Teşvikler,Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi,Ankara,2004, s.47,
<http://www.iibfdergisi.gazi.edu.tr/index.php/iibfdergisi/article/viewFile/275/265> , (30.11.2017)

dayanmaktadır. Buna ek olarak, tarımda küçük ve dağınık işverenler karşısında işçi örgütlenmesi olmaması nedeniyle işçi ücretleri düşüktür. Sonuç olarak, tarımsal nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaktadır ve kırsal alanda çalışanların çoğu gelirleri az, yaşam standartları oldukça düşüktür. Bu durum ülkeler çapında kır-kent yaşamı bakımından gelir dengesizliğine neden olmaktadır.¹⁵

Tarımsal üretimin toplumsal özellikleri, ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre değişim gösterebilmektedir. Az gelişmiş ülkelerde tarımsal faaliyetlerin toplam hâsıla içerisindeki payı oldukça yüksektir. Bunun yanında tarımsal nüfus içerisinde topraksız çiftçiler genellikle çoğunluğu oluşturur. Gelişmiş ülkelerin tarihsel deneyimlerine baktığımızda ise, iktisadi büyüme ve kalkınma sağlandıkça ülkelerde istihdamın sektörel dağılımı değişiklik göstermiş; tarımın toplam istihdam içerisindeki payı hızla azalırken tarım sektöründen sanayi ve hizmet sektörlerine iş gücü transferleri gerçekleşmiştir.¹⁶

1.3.Tarihsel Süreçte Tarım

Tarım, toplumların ihtiyaç duyduğu beslenme gibi birçok konunun temelinde olan bir çabadır. Dolayısıyla ilk insan topluluğunun var olduğu dönemden bu yana çeşitli aşamalardan geçmiş ve değişikliğe uğramış temel bir faaliyettir. Toplayıcılık ile başlayan tarımsal faaliyetler insanların av aletlerini geliştirmesi ve hayvanlar üzerinde hâkimiyet kurması ile başka bir boyuta taşınmıştır. Daha sonraları tarımsal faaliyetlere bitkisel ürünlerin yetiştiriciliğinin eklenmesi, teknolojik ve bilimsel gelişmelerin tarım sektöründe uygulanması ile günümüz modern tarımına ulaşılmıştır.

İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden bu yana tarım, üretim faaliyetleri ve toprak mülkiyeti perspektifinden baktığımızda aşamalı olarak değişim geçirmiştir. Toplayıcılık ve avcılık yöntemleri ile başlayan tarımsal faaliyetler, teknolojinin ve bilginin kullanıldığı uzmanlaşmış işletmeciliğe kadar toplumsal olarak edinilen bilgi birikimi ile orantılı bir şekilde birçok değişim evresi yaşamıştır. Bu süreç içerisinde tarımın ilk önce Asya bölgesinde, sonra Afrika ve Avrupa’da ve son olarak ise Amerika’da ortaya çıktığı

¹⁵ Zeynep Dernek, a.g.e. , ss.6-7

¹⁶ Ergül Han, Ayten Ayşe Kara, Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika, Nobel Akademik Yayıncılık,Ankara,2013 s.15

düşünülmektedir. İnsanların en temel gereksinimlerinden birinin gıda olması, insanın olduğu her yerde tarımsal faaliyeti beraberinde getirmiş, zorunlu kılmıştır.¹⁷

1.3.1. Avcılık ve Toplayıcılık Dönemi

İnsanoğlu ilk zamanlarda geçimini içgüdüsel olarak toplayıcılık, avcılık ve balıkçılıkla sağlamaktaydı. Bu dönemlerde insanların beslenmesi henüz üretim faaliyetlerinin başlamamasından dolayı doğal koşullara bağlıydı. Paleolitik dönemde insanlar hayvanları avlamaya çalışmış ve bunun üzerine gerekli aletler ortaya çıkarmıştır. Bununla beraber hayvanların göç mevsimlerini takip etmiş ve bu doğrultuda göçebe bir yaşam tarzını benimsemiştir. Daha sonra bu dönem içerisinde öncelikle kümes hayvanları olmak üzere koyun, keçi, at, eşek gibi hayvanları evcilleştirmeye başlamıştır.¹⁸

Avcılık ve toplayıcılık dönemi boyunca insanlar üç büyük buluş gerçekleştirdi. Bunlardan ilki ateşin keşfi, ikincisi silah ve av aletlerinin icadı ve üçüncüsü de belirli yabani hayvanların evcilleştirilmesidir. Bu keşifler sonucunda doğa ve iklim koşullarına bağlılığı önemli ölçüde azaldı. At, inek, eşek ve koyun gibi hayvanların evcilleştirilmesi, o döneme kadar belirgin bir iş bölümü olmayan toplumda çobanlık kavramını ortaya çıkarmıştır. Tüm bunlarla beraber hayvanların evcilleştirilmesi, onların insanlar tarafından beslenme ihtiyacının karşılanması gerekliliğini ortaya çıkarmış ve bu durumda bitkisel üretimin keşfine neden olmuştur.¹⁹

1.3.2. İlkel Tarım Dönemi

İnsanların en temel ihtiyacı kendi yaşamlarını sürdürmektir ve bunun için de yeme, içme, barınma ve giyinme ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Bu temel koşul için gerekli olan faaliyet üretim olmasına rağmen insanoğlu üretim faaliyetleri ile çok

¹⁷ Mehmet Tunçer, Hamdi Furkan Günay, Türkiye’de Tarıma Yönelik Desteklerin Avrupa Birliği Perspektifinden Değerlendirilmesi, Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 8, 2017, s.16, www.asead.com/?pnum=8&pt=Arşiv (30.11.2017)

¹⁸ Zeki Doğan Ve diğerleri, a.g.e., s. 31

¹⁹ Arslan Zafer Gürler, a.g.e. , ss. 2-3

sonraları tanışmıştır. Avcılık ve toplayıcılıktan, bitkisel ve hayvansal üretim teknolojilerine geçiş tarihte insanoğlunun karşılaştığı en büyük kültürel yeniliktir.²⁰

Tarımsal faaliyetler, insanlığın toplu hayata geçesinde büyük rol üstlenmiştir. Taş devrinde bulunan avcı-toplayıcı grupların, yerini tarımla uğraşan topluluklara bırakması zamanla halkları ve devletleri oluşturmuştur.²¹

Hayvanların evcilleştirilmesi ve bitkisel üretimin başlaması o dönemde yiyecek üretimini artırmıştır. Bu durum nüfus yoğunluğunun artışında doğrudan doğruya etkili olmuştur. Toprağa bağlı üretimi gerçekleştiren toplumlar, avcılık ve toplayıcılık döneminde benimsenen göçebe kültürü terk etmiş yani tarımsal üretim dolaylı yünden insanların yerleşik hayata geçişlerini sağlamıştır.²²

Mezopotamya Bölgesinde yaşayan bazı topluluklar, bitki ekilip biçilmesi ve evcilleştirilen bazı hayvanların beslenmesi ile doğal çevrelerine yeni biçimler vermeye başlamışlar²³ ve insanlar ilk defa toplayıcı olmaktan üreticiliğe geçmiştir.²⁴ Bu dönemlerde farklı topluluklar yiyecek üretimlerine farklı zamanlarda geçmişlerdir. Üretime geçen bu toplulukların kimisi diğer toplumlardan bağımsız kimisi ise diğer toplumlardan gördüğü ve öğrendiği şekli ile tarımsal üretime geçmiştir.²⁵

1.3.3. Geçimlik Tarım Dönemi

Tarımsal faaliyetlerde iş bölümü ve organizasyonu olmadan önce insanlar, yalnızca yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan ürün miktarını üretebiliyorlardı. Bu durumda ürün fazlası ve ürün değişimi söz konusu değildi.²⁶ Geçimlik tarım döneminde insanların çeşitli bitki, kök ve tohumlar aracılığı ile farklı bitki türlerini üretmeyi öğrenen insanlar, yetiştirdikleri bitkilerin büyük bir çoğunluğunu tüketmiş, hasat dönemi sonrasında tüketilmesi amacıyla bir kısmını depolamıştır. Hatta depolanan

²⁰ Arslan Zafer Gürler, a.g.e., s. 1

²¹ Mithat Direk, Tarım Tarihi Ve Deontoloji, Eğitim Yayınevi, Konya, Ekim 2012, s.19

²² Jared Diamond, Tüfek Mikrop ve Çelik, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Çev: Ülker İnce, Ankara, Kasım 2013, s.98

²³ Zeki Doğan ve Diğerleri, a.g.e., s. 31

²⁴ Arslan Zafer Gürler, a.g.e., s.4

²⁵ Jared Diamond, a.g.e., ss. 94-95

²⁶ Arslan Zafer Gürler, a.g.e., s.5

bu ürünlerinde bir kısmının takas yöntemi ile değişim faaliyetlerine sokulmasıyla ilkel ekonomik faaliyetler başlamıştır.²⁷

1.3.4. Uzmanlaşmış Tarım Dönemi

Toplumda zamanla gelişen iktisadi işbirliği sayesinde, uzmanlaşmayı getirmiş ve emeğin üretkenliği artmıştır. Bireylerin gösterdiği çabalar neticesinde artan üretkenlik ihtiyacın çok üstünde üretim yapmasına olanak sağlarken, bireyler tarafından üretilen ürünlerin çeşitliliği artırması ve üretilen ürünlerin stoklanması sonucunu da doğurmuştur. Bu durum ürün değişimi (takas) için üretimi getirerek, tarımsal faaliyetlerde üretim alanı dışında üretilen ürünlerin değişimini sağlayan tüccar sınıfını ortaya çıkarmıştır.²⁸

1.3.5. Modern Tarım Dönemi

Modern Tarım dönemi, geçmiş dönemlerde tarım ve tarım dışı alanlarda meydana gelen gelişmelerin tarımsal faaliyetleri etkilemesiyle ortaya çıkmıştır. Modern tarım; sulama gübreleme, tohum ıslahı ve tarımsal makineleşme gibi yöntemler sonucunda birim alanda maksimum verim ve maksimum gelir elde etmeyi amaçlamaktadır.²⁹ Sermaye yoğun ve düşük emek gücü ile tarımsal üretim büyük oranda gelişmiş ülkelerde görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelere ise modern teknikler ile ancak sınırlı sayıda üretici buluşmaktadır. Bunun nedeni kırsal kesimin büyük çoğunluğunun modern tarımın gerektirdiği devasa makineleri, kimyasal ilaçları ve gübreleri karşılayamamasıdır. Dünyada bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının bir sonucu olarak modern tarım, tarımsal üreticiler arasında bütünüyle hâkim olamayacaktır.³⁰

18.yüzyılın son çeyreğinde icat edilen buharlı makinelerin tekstil, ulaşım gibi sektörlerde yerini alması, aynı dönemde sağlık sektöründeki gelişmelerle ölüm oranlarının azalması, doğum oranlarının artması sonucu meydana gelen nüfus patlaması sanayi devriminin gerçekleşmesine neden olmuştur. Dönem içerisinde gerçekleşen

²⁷ Zeki Doğan ve Diğerleri, a.g.e., s. 31

²⁸ Arslan Zafer Gürler, a.g.e., s.6

²⁹ Zeki Doğan ve Diğerleri, a.g.e., s. 31

³⁰ Marcel Mazoyer, Laurence Roudart, A History Of World Agriculture From The Neolithic Age To The Current Crisis, Translated By: James Membrez, Monthly Review Press, Newyork, June 2006,s.12

nüfus patlaması, tarımsal devrimin de öne çıkan nedenlerinden biri olmuştur. Çünkü, tarımsal devrim, sanayi devriminin işleyip hızlanmasına olanak sağlamıştır. Sanayi devrimi ile fabrikalaşma artmış ve kırdan kente yoğun göçler yaşanmıştır. Dünya savaşları sonucunda nüfusta meydana gelen aşınmalar sonucu tarımsal faaliyetlerin işgücü niteliğindeki kır nüfusu giderek aşınmıştır. Kırsal nüfusun azalması insanların temel gereksinimi olan gıda maddelerinin talebinin karşılanması yönünde sıkıntılara neden olmuştur. Temel gıda maddelerinin üretimindeki düşüş ve dünya savaşları sonucunda sanayi üretim tesislerinin yok olması gibi sebeplerle dünyanın pek çok ülkesinde tarım ön plana çıkmış, üretim artmıştır. Üretim artışı ile piyasada rekabet oluşmuş, bununla beraber tarımsal ürünlerin fiyatı düşmüştür. Buna bağlı olarak sektörde krizler yaşanmış ve üreticiler zor durumda kalmıştır. Böylelikle üretimde makineleşme gibi sermaye yoğun üretim tarzı benimsenmiş, yatırımlar bu yönde şekillenmiştir. Tarım sektöründe teknolojik ve bilimsel yeniliklerin kullanıldığı bu dönem yeşil devrim olarak adlandırılmaktadır.³¹ Yeşil devrim birkaç ülkede kamu gücü ile tarımsal fiyat destek politikaları, girdiler için sübvansiyonlar, borçlanma için tercihli faiz oranları ve sulama, taşımacılık, kara yolu veya tren yolu gibi altyapı yatırımları ile doğrudan ya da dolaylı olarak desteklenmiştir.³²

2. TARIM SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ VE İŞLEVİ

Tarım sektörünün ekonomideki önemi, bu sektörden yerine getirilmesi beklenen işlevlerden gelmektedir. Tarım sektörünün geçmişten bu güne kadar olan süreçte aralıksız yerine getirdiği en önemli işlevi toplumun besin ihtiyaçlarını karşılamasıdır. İhtiyaçların karşılanması sonrası, ihtiyaçlardan fazla üretimin yapılması, ürünlerin depolanması ve ihtiyaçlar dâhilinde ürünlerin toplum içerisinde değişime sokulması tarımsal faaliyetlere farklı boyutlar kazandırmıştır. Tarım sektörünün toplumun besin ihtiyaçlarını karşılama işlevinden sonra diğer sektörlerle hammadde ve işgücü tedarik etme, ülkelerin kalkınmasının finansal katkı sağlama ve bireylerin sağlık ve ruhsal dengelerini sağlama gibi işlevleri de mevcuttur.³³

³¹ Arslan Zafer Gürler, a.g.e., ss.11-15

³² Marcel Mazoyer, a.g.e,s.20

³³ Zeynel Dinler, Tarım Ekonomisi, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1993, s.33

2.1.Tarım Sektörünün Önemi

Tarım sektörünün ekonomideki önemi, tarımsal üretimin genel istihdam, dış ticaret ve ekonominin diğer sektörleri ile olan ilişkilerinden ortaya çıkmasının yanında³⁴ var olan toprak ve işgücünün kullanılarak açığa çıkarılan üretim gücünden gelmektedir. Tüm bunların yanı sıra tarım sektörü ülke içerisindeki gıda ihtiyacını karşılayarak toplumsal refaha katkıda bulunmaktadır. Tarım kesimi ilk çağlardan bu yana toplumsal beslenme ihtiyacını karşılamaktadır ve bu görevini gelecekte de sürdürmesi beklenmektedir. Tarım sektörünün üretim alanlarının içerisinde olan bitkisel ve hayvansal üretim, söz konusu gıda maddelerinin temelini oluşturmaktadır.³⁵

Tarım sektörü; insanların varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli olan besin maddelerini üreten, bu maddeleri birçok işlemlerden geçirerek besin maddelerini çeşitlendiren, bireylerin de bu maddelere olan ihtiyacını karşılayan dolayısıyla toplumların sağlığı ve kalkınması üzerinde önemli etkiye sahip olan bir sektördür. Bu nedenle tarım sektörü; ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla, toplumu yakından ilgilendirmektedir.³⁶ Tarımın ülke ekonomileri açısından önemi ülkelerin gelişmişlik seviyelerine göre ve tarımın ülke ekonomisi içerisinde ne anlam ifade ettiğine göre değişmektedir. Ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları sektörlere yansımakta dolayısıyla ülke ekonomilerinde istihdam, dış ticaret ve hâsıla gibi ekonomik göstergeleri etkilemektedir. Azgelişmiş ülkelerde tarım sektörünün önemi bu yüzden gelişmiş ülkelere göre farklı olmakla beraber az gelişmiş ülke ekonomilerinde tarım sektörü de kendi içerisinde farklılık göstermektedir.

Tarımsal faaliyetler toplumda besin ihtiyacını sağlamanın yanı sıra diğer sektörler ile ilişkili bir yapısının olması ayrıca milli gelir, istihdam ve dış ticaret gibi ekonomik kalemlerde hem gelişmiş hem de az gelişmiş ülkelerin ekonomilerinde kayda değer yerinin olması sebebi ile ülke ekonomileri için oldukça önemli bir konumdur.

Azgelişmiş ülkelerde geleneksel tarımsal faaliyetler birkaç farklı aşamada görülmektedir ve meydana gelen bu aşamalı ilerlemeye yeşil devrim adı verilmektedir.

³⁴ Hüsnü Ege, a.g.e., s.1

³⁵ Zeynep Dernek, a.g.e., s. 8

³⁶ Mehmet Tunçer, Hamdi Furkan Günay, a.g.e., s.16

İlk aşamayı geçimlik çiftçilik oluşturmaktadır. Bu aşamada çiftçiler genellikle kendi geçimlerini sağlama amacıyla üretim yaparlar ve kar etmekten çok yaşam koşullarını maksimize etmektedirler. *İkinci aşamada* karma çiftçilik yani çiftçilerin kısmen kendi tüketimlerini karşılama ve kısmen de piyasa için üretim yapması durumudur. Piyasa için bu üretim tarım sektörünün ticarileşmeye başladığını göstermektedir. Takip eden *üçüncü aşamada* ise tarım tamamen ticarileşmiştir. Tarımsal faaliyetler neticesinde yapılan üretimin amacı birinci aşamada geçimlik iken bu aşamada tamamen ticari amaçla piyasa için üretim yapılmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin bazı arazilerinde geçim çiftçiliği yapılırken, diğer birçok arazide karma ve modern çiftçilik yapılmaktadır. Böylelikle produktivite, özellikle dekar başına hâsılat ve bazı tarımsal ürünlerin üretimi hızla artmaktadır.³⁷ Az gelişmiş ülke ekonomilerinde genel olarak tarımsal nüfusun genel nüfus içerisindeki payı oldukça yüksektir. İstihdam içerisindeki payı gelişmiş ülkelere göre yüksek olan tarım kesiminde gizli işsizlik görülmektedir. Gelişmiş ülkelerde ise tarım kesimi, gelişen sanayi ve hizmet faaliyetleri karşısında toplam istihdam içerisinde önemi oldukça azdır. Bununla beraber tarım, sanayi ve pazarlamaya bağımlı hale gelmiş ve bilimselleşmiştir.³⁸

2.2.Tarım Sektörünün İşlevleri

2.2.1. Toplumun Besin ihtiyacının Karşılanması

Tarımın ilk ve en önemli işlevi, insanların hayatlarını sürdürebilmesini sağlayan gerekli besin ürünlerini üretmesidir. İnsanların besin ihtiyaçlarını giderememesi toplumların sosyal ve ekonomik anlamda en önemli sorunudur. İnsanların tarım dışı sektörlerle yöneldiği ve nüfusun sürekli artış gösterdiği günümüz dünyasında, geçmişte olduğu gibi bugünün şartlarında da dünya tarımsal üretim kapasitesi tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁹

Bir toplumu oluşturan bireylerin, sağlıklı gelişmesinde ve üretime yapacağı katkıda etkili faktörlerin başında yeterli ve dengeli beslenme gelmektedir. Toplumsal sağlık ve sosyo-ekonomik gelişimin sağlanması toplumun besin ihtiyaçlarını

³⁷ İlker Parasız, Kalkınma Ekonomisi, Ezgi Kitabevi, Bursa 2005, s. 131

³⁸ Gülten Kazgan, a.g.e. s. 4

³⁹ Zeynel Dinler,a.g.e., s. 33

karşılayabilmesi ile yakından ilgilidir. Yeterli ve dengeli beslenme için toplumun, öncelikle gıda maddelerini alabilecek yeterli gelir düzeyine ve piyasada toplumun geneline yeterli düzeyde besin maddesinin bulunmasına ihtiyaç vardır. Dünyada birçok ülke, mevcut nüfusunu besleyecek yeterli gıda maddesi sağlayamadığından, açlık sorunu ile karşı karşıyadır. Günümüzde açlık gibi bir sorununun, Afrika kıtasındaki sosyo-ekonomik etkileri gündeme gelmekte ve yetersiz beslenmenin ne gibi sonuçlar ortaya çıkaracağı açıkça görülmektedir.⁴⁰

2.2.2. Endüstrilere Hammadde ve İşgücü Tedariki

Sanayi devriminden önce tarım ürünleri; beslenme amacının yanında giyinme, temizlik, barınma ve bunlar gibi birçok alanda kullanılmaktaydı. Sanayi devriminin sonucunda tarımsal ürünlere dayalı endüstrilerin gelişim göstermesi endüstriyel hammadde üretimine yönelik tarımsal mallara olan talebi artırmış ve pamuk, kauçuk, bitki yağları ve yün hayvancılığı gibi ürünlerin üretim alanları yayılmıştır.⁴¹ Tarımsal üretimden sanayileşmeye geçerken gelişmekte olan ülkelerin öncelikle tarımdan sağlanan hammaddeleri işledikleri gözlemlenmektedir. Domatesin işlenip salça yapılması, kumaş üretiminde pamuk ile yün kullanılması ve ayakkabı üretiminde deri ürünlerin işlenmesi gibi örnekler tarım sektörünün sanayi sektörüne nasıl hammadde sağladığını göstermektedir.⁴²

Sanayileşmiş ülkelerde endüstrileşme sürecinin hız kazanması, tarımsal hammadde ihtiyacının artışı ile sonuçlanmış ve tüketicinin gelirinde meydana gelen artış sentetik olan mallara talebi azaltmıştır. Aynı zamanda bu ülkelerde sanayileşme ile birlikte tarımın milli gelir içerisindeki payı giderek azalmıştır. Tarım sektörünün gerilediği anlamına gelmemekte; diğer sektörlerin tarım sektörüne göre daha fazla geliştiğini göstermektedir.⁴³ Gelişen endüstri olanaklarının tarımsal faaliyetleri etkilemesi tarım sektöründeki verimliliği ve geliri doğrudan etkilemektedir. Tarımsal

⁴⁰ Taner Kırıl, Halis Akder, Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü, Türkiye Ziraat Mühendisliği 5. Teknik Kongresi, Cilt 1, Ankara 2000, s.4, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/a793d8b79c1b666_ek.pdf?tipi=14 (07.12.2017)

⁴¹ Zeynel Dinler, a.g.e., ss.47-48

⁴² İsmet Boz, Tarım Sektörünün İktisadi Kalkınmadaki Rolü, Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular, Ed: Sami Taban-Muhsin Kar, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2004, s.141

⁴³ Hakkı İ. İnan, Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği, Trakya Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınevi, Tekirdağ, 2001, ss. 39-43

kesimdeki nüfusun sürekli azalmasının nedenlerinden biri bu sektörde uygulanan modern üretim yöntemleri ve verimlilik artışıdır. Tarım sektörünün önemli özelliklerinden biri istihdam edilen kitlenin gizli işsiz olmasıdır. Verimlilikte meydana gelen artış sonucu işgücüne talebin azalması ve tarım sektöründe mevcut olan gizli işsizlik durumu gibi nedenlerle sanayileşme hamleleri yapan ülkeler sanayi kesimine ucuz işgücü sağlamaktadır. Endüstrileşme ve tarımsal yenilikler birbirleri ile etkileşim halinde olan kavramlardır. Tarımsal gelişmeler hem endüstriyel ürünlere olan talebi artırmakta hem de sanayi sektörüne yönelik hammadde arzını artırarak iki yönlü genişleme oluşturmaktadır. Sanayi sektörü, bir yandan tarımsal ürünleri girdi olarak kullanırken diğer taraftan tarım sektörüne girdi sağlamaktadır.⁴⁴

2.2.3. Kalkınmanın Finansmanı

İktisat tarihi ile bağlantılı olan çalışmalara bakıldığında, tarımsal devrimler sanayi-teknoloji devrimlerinden önce gerçekleşmiştir. Günümüzün sanayileşmiş ülkeleri kısa bir süre öncesine kadar tarım toplumlarıydı. Gelişmiş ülkeler ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra tarım toplumu özelliğinden sanayileşmiş ekonomiye sahip toplum niteliğine geçiş yapmışlardır. Bu toplumlar, tarımsal faaliyetlerden edindikleri birikimleri sanayi alanında yatırıma dönüştürerek endüstrileşmenin ve sosyo-ekonomik gelişmenin temellerini oluşturmuşlardır. Endüstrileşmiş ülkelerde, tarımın ekonomiye katkıları zamanla azalmıştır ve azalmaya devam etmektedir. Ancak az gelişmiş ülke ekonomilerinde, tarımın ekonomiye katkıları olmadan iktisadi ve sosyal kalkınmanın gerçekleşmesi oldukça zordur.⁴⁵

Daha önce belirtildiği gibi, tarım sektörü kendisi dışındaki sektörlerle ucuz işgücü sağlamakta ve aynı zamanda tarımsal üretimdeki artış iç ticaret hadlerini etkileyerek toplumun ihtiyaçlarını karşılamakta olan bir sektördür. Kalkınmanın sağlanması ve finanse edilmesi yolunda tarım sektörünün diğer işlevleri de mevcuttur. Tarımsal faaliyetler sonucu oluşan sermaye birikimi ve oluşan vergi yükleri kalkınmanın finansman yollarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan,

⁴⁴ Cahit Aydemir, Murat Pıçak, Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım- Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 10, Diyarbakır, 2008, ss.130-131

⁴⁵ Hüseyin Şahin, Türkiye Ekonomisi, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2012, s.293

kalkınma sürecinde ihtiyaç duyulan döviz katkısı, tarımsal faaliyetler neticesinde yapılan dış ticaretle karşılanabilmektedir.

Tarım sektörü içerisinde gelirin düşük ve tüketimin ise yüksek olması nedeniyle sermaye birikiminin oluşamayacağı çıkarımı yapılabilir. Fakat azgelişmişliğin en öne çıkan özelliklerinden biri, tarım kesiminde eşitsiz gelir dağılımının varlığıdır. Özellikle sanayileşmenin ilk dönemlerinde büyük tarım işletmelerinin gelirleri; kırdan kente göç, gelir ve nüfus artışı sebebiyle tarım ürünlerine talebin artması ve tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen artışlarla hızla yükselmektedir. Çoğunlukla tarım kesiminin vergiden kısmen veya tamamen muaf olduğu durumlarda sermaye birikimi oluşabilmektedir. Azgelişmiş ülkelerde mevcut olan tek üstün sektörün tarım sektörü olması, diğer sektörler için tek sermaye birikimi alanı olması sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla azgelişmiş ülke ekonomilerinin kalkınma sürecinin ilk aşamalarında tarım sektörünün önemi oldukça büyüktür. Tarım sektöründen elde edilen birikimin yanında, sanayileşmenin gerçekleşmesi ve devamının sağlanması amacıyla vergileme yoluyla kaynak aktarımı da önemli bir yer tutmaktadır. Bu duruma örnek olarak Japonya’da Meiji dönemi gösterilebilir. Meiji dönemi Japonya’nın büyük gelişim ve değişim yaşadığı dönem olmasına karşın, o dönemde uygulanan vergi sistemi neticesinde elde edilen vergi gelirin büyük bir kısmı tarım kesiminden toplanmıştır.⁴⁶

Endüstrileşme döneminden sonra erken sanayileşmiş ülkelerde, sanayileşmenin ilk dönemlerinde tıpkı Japonya örneğinde olduğu gibi kaynak aktarımları söz konusu olmuştur. Bu dönemde kaynak aktarımları iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşamada tarım sektöründen elde edilen sermaye birikimleri, doğal kaynaklar ve işgücü sanayi sektöründe değerlendirilerek sanayileşmenin temelleri atılmıştır. İkinci aşamada ise ağırlıklı olarak üretim faaliyetleri gerçekleşen tarım sektöründen toplanan vergi sanayi kesimine aktarılmıştır.⁴⁷

⁴⁶ Esin Candan, Türkiye’de Kalkınmanın Finansmanında Tarımın Rolü, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2009, ss.111-112

⁴⁷ Zeynep Dernek, a.g.e., ss.12-13

3. TARIM SEKTÖRÜNÜN İKTİSADİ GELİŞME İLE İLİŞKİSİ, TARIMDA ENDÜSTRİLEŞME VE SÜRDÜRÜLEBİLİR TARIM

3.1.Tarım Sektörünün İktisadi Gelişme İle İlişkisi

Toplumlarda yaşanan yada yaşanmakta olan iktisadi gelişme, ülke genelinde refah artışını getirebilmektedir. Refah artışının bilinen ölçüsü ise, ülkede kişi başına düşen milli gelirin büyüme oranı olmaktadır. Bazı istisnai haller dışında genel olarak ekonomik büyüme tarım dışı sektörlerde daha yüksek seviyelerde gerçekleşmektedir. Bu sebeple ekonomik gelişme sonucu milli gelir, istihdam ve dış ticaret göstergelerinde tarımın payı giderek azalmaktadır. Tarım kesimi, kendi özelliklerinin bir sonucu olarak diğer sektörlerle göre bünyesinde yüksek oranda gizli işsiz barındırmaktadır. Böylelikle iktisadi büyüme ve kalkınma süreçlerinde tarım kesiminde mevcut olan işgücü fazlası tarım dışı alanlarda istihdam edilmektedir ve bu olaya ekonominin yapısal değişimi denir. Ekonominin tarım sektörünün etkisini azaltıcı yönde dönüşüm geçirmesi tarıma gereken önemin verilmediği anlamına gelmemekle beraber gelişim yönünün sanayileşme ve hizmet sektörüne çevrildiğini gösterir.⁴⁸

Ekonomide yaşanan gelişmeler sonucu gerçekleşen kalkınma ve büyüme süreçlerinde diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de modernizasyon ve makineleşme kaçınılmazdır. Teknolojik gelişmelerin işgücünden tasarruf eden yapısıyla birlikte tarım kesiminde işgücü sayısı ve istihdamın genele oranının azalması olağan bir durumdur. Bu durumun sonucu olarak ekonomik gelişmeler sonucu tarım sektörünün milli gelir içerisindeki payı da azalacaktır. Fakat üretim sektörüne makinelerin dahil edilmesi istihdam edilen işgücü sayısını azalttığı gibi verimlilikte bir artış sağlayacağı için tarımsal üretim reel anlamda artmaya devam edecektir. Diğer taraftan tarım sektörü iktisadi gelişmeyi belirleyen temel unsurlardan biridir. Gerek kalkınma hızının büyüklüğü gerekse sermaye birikimi için gerekli olan tasarruflar, tarımsal üretimin artışından etkilenebilmektedir. Ayrıca kalkınmanın öncü sektörü olarak kabul edilen sanayi sektöründe kullanılan girdilerin önemli bir kısmı tarım sektöründen tedarik edilmektedir.⁴⁹ Tarım sektörü ile sanayi sektörü arasında üretimin gerçekleşmesi ve

⁴⁸ Aslan Eren, Türkiye Ekonomisi, Ekin Kitabevi, Bursa, 2006, s.277

⁴⁹ Aslan Eren, a.g.e., ss.277-278

üretim gereçlerinin üretilmesi ilişkisi sanayileşme sonucu ortaya çıkmış, bu doğrultuda tarıma yönelik ve tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının ortaya çıkmasına imkan sağlanmıştır. Tarım sektöründe birikim sağlanması üretimde yaratılacak katma değerle doğru orantılıdır. Bu bağlamda sanayi sektörü dar anlamda hem verimlilik artışını sağlayan gerekli üretim araçlarını tarım sektörüne tedarik etmekte hemde tarım sektöründen gelen hammaddenin işlenip pazara çıkmasını yani üretim sürecinde katma değer yaratmasını sağlamaktadır.

3.2. Tarım Sektöründe Endüstrileşme

3.2.1. Tarımda Endüstrileşme Ve Endüstriyel Tarım

Tarımda endüstrileşme hareketleri, 2. Dünya Savaşı sonrası gelişen mekanizasyon teknolojisi ve kimya biliminin uygulama alanlarının genişlemesi ile hız kazanmıştır. Bu süreç içerisinde sektörde üretim biçiminden farklı olarak pazar yapısı, yönetim-pazarlama ilişkileri, işletmelerinin büyüklüğü, sektörün diğer sektörler ile etkileşimi önemli değişim göstermiştir.⁵⁰

Tarımda endüstrileşme hareketlerinin farklı tanımları mevcuttur. Bazıları, tarımda endüstrileşmenin, teknolojik gelişmelerin üretime dahil edilmesi, bazı işletmelerin daha fazla büyümesi ve büyüme sonucunda diğer işletmeler üstünde baskı kurarak işletme sayılarının azalması şeklinde devam eden bir süreç olduğunu belirtirken, diğer bazı gruplar tarımda endüstrileşme hareketlerini, diğer sektörlerde olan yönetim ve işletmecilik yöntemlerinin tarım ve gıda alanına aktarılması yani tarım sektörünün ve tarımsal faaliyetlerin yöntemsel olarak değişimi şeklinde tanımlamaktadır.⁵¹ Endüstriyel tarım, ilkel yöntemlerle yapılan tarımsal faaliyetlerin teknolojik gelişmeler ve bilimsel yenilikler neticesinde modernleşmesini ve üretimini ifade eden yeşil devrim hareketleri ile hız kazanan modern tarım biçimidir. Tarımda endüstrileşme hareketleri ve endüstriyel tarım kavramı, özellikle tarımsal faaliyetlerde kullanılan araç ve gereçlerin makineleşmesini, tohumlar üzerinde yapılan genetik çalışmaları, kimyasal ilaç ve gübre kullanımını kapsayan üretim biçimindeki değişim ve

⁵⁰ Erkan Rehber, Tarımda Endüstrileşme ve Küreselleşme, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, İktisat Dergisi, Sayı:477, İstanbul, Eylül 2006., s.20

⁵¹ Erkan Rehber, a.g.e, s.20

yönetim pazarlama gibi birçok alanda oluşan tarımda gelişme süreci ve yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarımda endüstrileşme geleneksel yöntemlerle uygulanan tarımın(ilkel-kaba tarım) yapısını değiştirmiştir. Geleneksel yapıdaki ülkelerde tarımsal nüfusun oranı % 80-90 dolaylarındayken, sanayileşmiş ve sanayileşmekte olan ülkelerde % 2-25 arasında değişmektedir. Diğer taraftan, tarımda çalışan aktif nüfus oranı gelişmekte olan ülkelerde sektörün endüstrileşmesinden önce % 30-90 arasında değişkenlik gösterirken, endüstrileşme hareketleri neticesinde oran % 1-18' e kadar düşmüştür. Bu değişimin temel nedenlerinden olan işletme dışı girdi kullanımı endüstrileşme hareketinden önce % 0-20 arasındayken, endüstrileşme sonrası % 50-85' e kadar artış göstermiştir.⁵²

3.2.2. Tarıma Dayalı Sanayileşme

Tarıma dayalı sanayi kavram olarak tarım ürünlerini hammadde olarak kullanıp işleyen sanayi kesimi olarak tanımlanmaktadır. Gıda(et ve süt ürünleri sanayi, un ve unlu mamuller, yem, şeker ve çay sanayi), pamuklu dokuma ve giyim sanayi, kâğıt deri ve deri ürünleri sanayi bu kapsamda değerlendirilmektedir.⁵³ Tarıma dayalı sanayicilik, tarım ürünlerinin değişik amaçlarla kullanılması, korunması ve pazarlanması için işleme, muhafaza etme ve ambalajlama ihtiyacıyla ortaya çıkmıştır ve bu yönüyle giderek gelişen bir sektör özelliğine sahiptir. En temel ihtiyaç olan gıda ve giyimin, tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu ve böylece çeşitli tarımsal faaliyet biçimlerinin gerçekleştiği açıktır. Giderek artan nüfus, büyüyen pazarlar ve gelişmekte olan teknoloji, tarıma dayalı sanayinin büyümesini zorunlu kılarken; tarım alanlarının giderek daralması ve çevre kirliliği gibi faktörler nedeniyle tarıma dayalı sanayi stratejik hâle gelmiş bulunmaktadır.⁵⁴

⁵² David M. Saxowsky, Marvin Duncan, Understanding Agriculture's Transition into the 21st Century, North Dakota State University Department of Agricultural Economics Agricultural Economics Miscellaneous Report No. 181, Aktaran : Erkan Rehber, a.g.e., s.21

⁵³ TÜSİAD Raporları, Tarıma Dayalı Sanayide Durum, İstanbul, Ocak 1987, s.1-2, http://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/download/7695_596943e2badc623e68a2a26899c1613a, (03.12.2017)

⁵⁴ Ali Ata Yiğit, Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938), Doğu Üniversitesi Dergisi, 13 (2), 2012,ss. 315 -316

3.2.3. Tarıma Yönelik Sanayileşme

Sanayi Devrimi ile beraber üretimde yaşanan teknik değişim ve yeni uygulama metodları, diğer sektörleri doğrudan etkilemiş ve özellikle tarım sektörünün üretim yapısında büyük değişimler yaratmıştır. Günümüzde tarımsal üretim faaliyetleri birçok girdi ile gerçekleşmektedir ve bu girdilerin büyük bir kısmı sanayi kökenlidir. Girdiler genel olarak tarımsal mekanizasyon araç ve gereçleri, kimyasal gübreler, bitki ve hayvanlar için ilaçlar, hayvancılık kolu için yemler, bitkisel üretim için fidan ve tohum şeklinde özetlenir.⁵⁵ Tarım sektöründe bir ülkenin diğer ülkelerle rekabet edebilmesi için, ileri tarım teknikleri kullanılarak üretkenliğini artırması ve önemi yüksek olan ürünlerin yetiştiriciliğinin yaygınlaştırılması gereklidir. Bu durum, tarıma girdi sağlayan sanayilerin gelişmesi ile mümkün olabilmektedir.⁵⁶

3.2.4. Hassas Tarım Uygulaması

Hassas tarım, tarımsal faaliyetlere bilimsel yaklaşımı ve teknolojik imkânları birlikte sunarak, tarımsal işletme ve yönetimini pozitif yönde dönüştüren yenilikçi bir sistem olarak ortaya çıkmıştır. Hassas tarım, bilişim çağının gelişen teknolojilerinin tarımsal üretimde bütünleştirilerek kullanılmasıdır. Bu teknolojiler Küresel Konumlama Sistemi, Coğrafi Bilgi Sistemleri, Uzaktan Algılama Teknolojileri, Verim Haritalama Sistemleri, Otomatik dümenleme ve kontrollü tarla trafiği teknolojileri, elektronik ölçüm ve kontrol sistemleri gibi bilgi iletişim teknolojilerini kapsamaktadır. Son dönemlerde ortaya çıkan ve tarımsal faaliyetlerde kullanılan en son teknolojik gelişmeler ise özellikle insansız hava araçlarının (İHA) algılama ve görüntüleme platformları ile tarım amaçlı kullanımı, uydu teknolojisi ile yakından algılama, akıllı sensörler ile uygulamalar, tabletlerde ya da el bilgisayarı için bilgisayar yazılımları, otonom araçlar ve platformlar, robotlar, akıllı makineler, traktörlerde ISO-Bus sistemleri ve bunlara uyumlu ekipmanlardır. Üretimde verimlilik, kaynakların etkin kullanımı ve maliyetlerin düşürülmesi üreticiler için gereklilik ve hedeftir. Bu durumda hassas tarım uygulamaları ile bilim ve teknoloji üreticinin üretim süresince çiftçinin

⁵⁵ Bülent Eker, Tarım-Sanayi Etkileşimleri, s.4,

http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/58e130476290221_ek.pdf, (03.12.2017)

⁵⁶ Nevin Demirbaş, Duygu Tosun, Türkiye'de Tarımın Sanayi İle Entegrasyonu, Ortaya Çıkan Sorunlar Ve Çözüm Önerileri, Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, Aydın, 2005, s.30

hizmetine sunulmakta, bir yandan verimlilik artışını sağlarken diğer yandan kaynak israfını önleyip çevrenin korunmasını sağlamaktadır. Bu uygulamalarla çiftçiler arazilerindeki ürünün verim haritasını, topraktaki bitki besin haritasını, topraktaki farklı fiziksel ve kimyasal parametrelerin haritalarını, gerek algılama teknolojileri ile gerekse GPS yardımıyla yapılan örneklemelerle ve sensörler yardımıyla bitkinin gelişim ve klorofil düzeyini veren haritaları anlık alabilmekte hatta anlık girdi uygulamaları yapabilmektedirler. Ancak burada ihmal edilmemesi gereken önemli bir husus; teknolojik araçların tek başına yeterli olmadığı, özellikle bu teknolojinin işlemleri, süreçleri, uygulamaları, veri toplanması ve analizleri ile beraber biyoteknik ve agronomik bilginin de teknoloji ile birlikte kullanılmasının son derecede önemli olmasıdır.⁵⁷

3.3.Sürdürülebilir Tarım

Dünya nüfusu sürekli artış gösterirken insanların neden olduğu olumsuz faktörler ekolojik dengeyi bozmakta ve milyonlarca yıllık doğal seleksiyon sonucunda günümüze kadar ulaşabilen bitki ve hayvanlar her geçen gün azalmakta ve hatta yok olmaktadır. Nüfus artışı ile paralel olarak insanların gıda ihtiyaçlarının artması, tarımsal alanların sınırlı olmasından dolayı toplumda gıda sorununu gündeme getirmiş, 1960'lı yıllarda başlayan yeşil devrim ile tarım sektöründe verimlilik patlaması oluşmuştur. Tarım alanlarının artırılmamasının yanında verimlilikte meydana gelen artışlar gıda sorununa çare olmuştur. Ancak bu sefer de ciddi çevre kirlilikleri yaşanırken verimlilikteki artışın kaynağı olan kimyasalların ürünler üzerinden insan vücuduna girmesi zamanla ciddi sağlık sorunlarına neden olmaya başlamıştır.⁵⁸

Sürdürülebilir tarım, uzun dönemde doğal kaynakların muhafaza edilmesinin yanında çevreye zarar vermeyen tarımsal teknolojilerin ve tekniklerin kullanıldığı yapının oluşmasıdır. Bu kavram tarımsal üretimde agronomik, çevresel, sosyal ve ekonomik boyutları dengelemeyi amaçlayan bir yaklaşımdır. Sürdürülebilir tarımla amaçlanan şey bir yandan produktivite korunurken diğer yandan da çevresel

⁵⁷ Ufuk Türker, Bahattin Akdemir, Mehmet Topakcı, Behiç Tekin, İlker Ünal, Arda Aydın, Gülfinaz Özoğlu, Mehmet Evrenosoğlu, Hassas Tarım Teknolojilerindeki Gelişmeler, s.1
<https://biltek.sanayi.gov.tr/Bilimsel%20almalar/mz/Hassas%20Tar%C4%B1m%20Teknolojilerindeki%20son%20geli%C5%9Fmeler.pdf> (03.12.2017)

⁵⁸ İbrahim Ak, Ekolojik Tarım Ve Hayvancılık, Gıda Ve Yem Bilimi Teknolojisi Dergisi, Bursa, 2002, s.31

tahribatların azaltılmasıdır. Bu yolla tarım sektörü bünyesinde istihdam edilen kitlelerin refahı artırılacak aynı zamanda da kısa ve uzun dönemde ekonomi canlı tutulacaktır. Sürdürülebilir kavramı endüstriyel tarımın neden olduğu çevre tahribatlarına karşı bir önlem ve bu tahribatları gidermek için ortaya koyulmuş bir başlık olarak da düşünülebilir.⁵⁹ Sürdürülebilir tarım tek bir formatta yapılmamaktadır. Bu zamana kadar farklı şekillerde farklı uygulamalar sürdürülebilir tarım başlığı altında karşımıza çıkmıştır. Bunlar ekolojik (organik) tarım ve iyi tarım uygulamalarıdır.⁶⁰

3.3.1. Organik(Ekolojik) Tarım

Organik yada ekolojik tarım; ekolojik sistemde hatalı uygulamalar sonucu kaybolan doğal dengeyi yeniden kurmaya yönelik bir üretim şeklidir. Organik tarım, içerik olarak insana ve çevreye dost üretim sistemlerini benimsemekte ve esas olarak sentetik kimyasal tarım ilaçları, hormonlar ve sentetik mineral gübrelerin kullanımını yasaklamaktadır. Üretimde kimyasal maddeler yerine ekolojik düşmanlardan yararlanma, münavebe (nöbetleşe ekim), toprağın korunması, bitkinin dayanıklılığını artırma, organik ve yeşil gübreleme gibi birçok çevre dostu tekniği tavsiye eden alternatif bir sistemdir. Üretim faaliyetlerinde yalnızca miktar artışı değil aynı zamanda üretilen ürünün kalitesinin de yükseltilmesi amaçlanmaktadır.⁶¹

Organik tarım, sürdürülebilir tarım sistemlerinden birisi olmasına karşın ürünlerin üretiminden pazarlanmasına kadar geçen süreçte kendine özgü uygulama ve prensipleri vardır. Farklılığın temelindeki prensip ve uygulamalar; üretim sürecinde izlenebilirlik, kayıtlılık ve şeffaflıktır. Bu süreçte ve bu sürecin tüm aşamalarında bağımsız sertifikasyon kuruluşları ve müfettişleri tarafından denetlenir ve sertifikalandırılır.⁶²

⁵⁹ Şule Turhan, Tarımda Sürdürülebilirlik ve Organik Tarım, Tarım Ekonomisi Dergisi, Cilt 11, sayı 1, İzmir, Haziran 2005, s.14

⁶⁰ T.C. Kütahya Valiliği İl Gıda Tarım Ve Hayvancılık Müdürlüğü, Sürdürülebilir Tarım[Broşür], Kütahya 2015, <https://kutahya.tarim.gov.tr/Belgeler/S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir%20Tar%C4%B1m.pdf> ,(30.11.2017)

⁶¹ İstanbul Ticaret Odası, Organik Tarım Analizi ve AB Pazarı Fırsatı, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2006, s.10, <http://www.ito.org.tr/itoyayin/0016796.pdf> , (02.12.2017)

⁶² Kürşad Demiryürek, Organik Tarım Kavramı ve Organik Tarımın Dünya’da ve Türkiye’deki Durumu, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi,Tokat, 2011, 28(1), s.27-30

3.3.2. İyi Tarım Uygulamaları

2000'li yıllara gelindiğinde sektörlerde ortaya çıkan gelişimler sonucu, üretimin ve tüketimin yapısal olarak dönüştüğü gözlemlenmektedir. Sektörler arasındaki bu dönüşümde en büyük payı hizmetler sektörü ve sanayi üretimleri almıştır. Bilimsel gelişmeler ve değişimler neticesinde dönüşüm geçiren sektörler karşısında tarım sektörü soyutlanmamıştır. Yani toplumda meydana gelen değişim neticesinde tarım sektörü de diğer sektörler gibi etkilenmiştir. Teknolojik yöntemler kullanılarak üretilen ürünlerin, yoğun sermaye girdisi kullanılarak temin edildiği de bir gerçektir. Petrol ürünleri, kimyasal ve sentetik maddeler gibi teknolojik tekniklerin zorunlu kıldığı temel girdiler, insan sağlığını ve doğal yaşamı tehdit eden kirliliklere neden olmaktadır. Tarım sektörü ve tarımsal ürünler de bu tür istenmeyen durumlardan özellikle son dönemlerde nasibini almıştır.⁶³

1960'lı yıllarda ortaya çıkan ve yeşil devrim olarak adlandırılan gelişmeler artan gıda ihtiyacını karşılamış ancak bu yenilikler insan sağlığını ve doğal kaynakları tehdit etmeye başlamıştır. Bununla birlikte toplumsal bilincin artması ve tüketim alışkanlıklarının değişmesi güvenilir gıda beklentisini artırmıştır. Bu sebeple gıda sektöründe, önceki dönemlerde görülmemiş bir şekilde, gıdanın üretiminde izleme ve denetim uygulamalarının sistematik bir şekilde sürdürülmesi ihtiyacını doğurmuştur.⁶⁴

İyi Tarım Uygulamaları(İTU); tarımsal üretimlerin çevre, toplum ve hayvan sağlığına zarar vermeyecek şekilde kontrol altına alınması ve aynı zamanda üretimin sonunda elde edilen ürünlerin sertifikalandırılarak tarımda izlenebilirlik ve sürdürülebilirlik prensipleriyle gıda güvenliğini sağlayan üretim tarzıdır.⁶⁵ Kavramsal olarak organik tarım ile iyi tarım uygulamaları birbirinden farklı terimlerdir. Organik tarım faaliyet süresince kimyasalların kullanımına izin vermez. Sadece hastalık ve zararlı durumuna göre organik kökenli gübre ve bitki koruma ürünleri kullanılır.

⁶³ Osman Karkacier, Selma Karabaş, İyi Tarım Uygulamaları ve Tüketici Davranışları(Logit Regresyon Analizi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Cilt 30, Sayı 1,Tokat, 2013/2, ss.71-72

⁶⁴ Betül Sayın Mehmet Ali Çelikyurt, Musa Kuzgun, Başak Aydın, Antalya İlinde Örtüaltı Yetiştiriciliği Yapan Üreticilerin İyi Tarım Uygulamalarına Yaklaşımları, Batı Akdeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü Derim Dergisi, Cilt 32, Sayı 2, Antalya, 2015, s.172

⁶⁵ Başak Aydın, Erol Özkan, Duygu Aktürk, M.Ali Kiracı, Harun Hurma, İyi Tarım Uygulamalarına Yönelik Üretici Görüşlerinin Ekolojik Açıdan Değerlendirilmesi(Kırklareli, Edirne, Tekirdağ ve Çanakkale illeri Örneği), Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, Kars, 2016, s.13

Organik tarım üretim alanları ve verimlilik kısıtlılığı nedeniyle üretim potansiyeli sınırlı bir tarım biçimidir. Dolayısıyla organik tarım ile çok geniş kitlelerin beslenmesi mümkün görünmemektedir. İyi tarım uygulamalarında ise kimyasal ilaç ve gübrelerin kullanımı söz konusu olabilir. Gübreler ve ilaçlar çeşitli aşamalar ve şartlarda verilirken hasat döneminden sonra elde edilen ürünler gerekli analizlere tabi tutularak, kalıntıların insan sağlığına belirli zararlarının olup olmadığı incelenir. Üzerinde insan sağlığına zararlı kalıntılara rastlanan ürünlere iyi tarım sertifikası verilmemekte ve iyi tarım mahsulü kabul edilmemektedir.⁶⁶

⁶⁶ Nur Ersun, Kahraman Arslan, Türkiye’de Organik Tarım ve İyi Tarım Uygulamaları Üretim ve Pazarlama Esasları, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011, s.63

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE TÜRK TARIMI VE TÜRKİYE’DE TARIMSAL POLİTİKALAR

1. TARİHSEL SÜREÇTE TÜRK TARIMI

1.1. Osmanlı’nın Son Döneminde Türk Tarımı

Türkiye’de devlet ile tarım arasındaki ilişkilerin başlangıç noktası Osmanlı dönemine kadar uzanmaktadır. Osmanlı döneminde tarımsal faaliyetler toplumun önemli bir bölümünde kendini göstermekteydi. Ayrıca Osmanlı döneminde devletin tarıma bakışında temel amaç, merkezi idarenin temel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır.⁶⁷ Osmanlı döneminde toprak rejiminin öşür topraklar, haraç toprakları ve miri topraklar olarak üçe ayrıldığı görülmektedir. Öşür toprakları; fethedilen araziler mülk olarak dağıtıldıktan sonra üzerinden öşür vergisi alınan topraklardır. Savaşlarda yenik düşen devletlerin toprakları yine kendilerine bırakılarak haraç alınmış, bunlara da haraç toprakları denilmiştir. Toprakların mülkiyeti devlete ait olup kullanma hakkı komutanlarda olan, köylülerin kiracı olduğu miri topraklar büyük çoğunluğu oluşturmaktaydı. Miri topraklar gelirlerine göre gruplara ayrılmıştı. Has, geliri 100.000 akçeden fazla; Zeamet, geliri 20.000 - 100.000 akçe arası; Tımar, geliri 2.000-20.000 akçe arasındaki topraklardı. Bu ayırımın dahil olduğu sisteme dirlik sistemi denmekteydi ve 16. yüzyılın sonuna kadar Osmanlılarda toprak rejimi bu sisteme dayanmıştı.⁶⁸

Osmanlı’nın ekonomisi temelde tarıma dayalıdır. İlaçecilik anlayışı ile ürünlerin bol ve çeşitli hem de ucuz olması hedeflenmektedir. Zirai olan ekonominin tarımsal temeli tımar sistemiydi. Bu sistem; teknolojik gelişme olmamasına rağmen, ülkedeki tarımsal üretim için gerekli ortamı sağlamıştır.⁶⁹ Osmanlı’nın tarıma dayalı ekonomisinde temel olan aynı zamanda yüksek üretim, bölgesel güvenlik ve savaşlar

⁶⁷ Fatma Doğruel, Tarım Destekleme Politikaları: ABD, AT ve Türkiye , İSO (İstanbul Sanayi Odası), Can Matbaa, Yayın No: 1993-29, İstanbul, 1993, s.31.

⁶⁸ Vildan Serin, Erişah Arıcan, Başak Tanınmış Yucememiş, Kadir Civan, Gokhan Işıl , İstihdam perspektifinde AB Sürecinde Türk Tarımın Genel Sorunları ve Çözüm Önerileri , İTO (İstanbul Ticaret Odası), Yayın No: 2007-34, İstanbul,2007, s.1.

⁶⁹ Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009, s.225

için yetişmiş asker amacıyla kurulan tımar sistemi, 17. yüzyılda bozulmaya başlamış ve yayınlanan Tanzimat fermanı ile 19. yüzyılda kaldırılmıştır.

Osmanlı ekonomisinin tarıma dayalı olmasının yanında sanayisi gelişmemiştir. Buna karşılık ticaret, ulaşım ve bankacılık gibi hizmet sektörü alanları devletin son 50 yılında sermaye birikimine konu olmuştur. Ancak bu kesimler de büyük ölçüde azınlıkların ve yabancıların elindeydi. Tarımsal üretimde ise Türkler çoğunlukta idi.⁷⁰

1877-78 Osmanlı Rus savaşı sırasında Osmanlı devleti Galata bankerleri ve Osmanlı Bankasından aldığı borçları ödeyemeyeceğini açıklamış ve sonrasında belirli malların vergi alacaklarını 10 yıllık süreyle söz konusu alacaklılara bırakmıştır. Bu karar İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi alacaklıları rahatsız etti ve 1881 yılında Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar İdaresi) kurulmuştur. Düyun-u Umumiye İdaresi Osmanlı borçlarının yönetimi, vergilerin toplanması ve borçların ödenmesi ile görevlendirilmiş bir kuruluştur.⁷¹ Dolayısıyla devlet, ekonomiyi bütünüyle düzenleyecek maliye politikaları araçlarından yoksundu. Azınlık ve yabancılara verilen imtiyazlar nedeniyle devletin kamu gelirleri büyük ölçüde tarım kesiminden sağlanmaktaydı. Azınlıklar ve yabancılar askerlik bedeli ve cizye dışında vergi vermezken tarım kesiminden % 40 aşar ve ağnam(hayvan) vergisi alınmaktaydı. Ayrıca tarım kesiminden alınan bu vergiler gayri safi üretim değeri üzerinden yani üretim için yapılan masraflar çıkarılmadan alınması sonucu üretim olumsuz etkilenmekteydi. Bu gibi sebeplerle tarım kesimi zayıf düşmüş, sermaye birikimi yapılamamış ve yapılan birikimler ise sanayiye aktarılamamıştı. Bununla beraber sanayi ve hizmet sektörlerinde bulunan kar yeniden üretimde büyük ölçüde kullanılmamıştır.⁷²

1.2. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tarımı (1923-1930)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde eski düzenden yeni sisteme geçiş ile belirli uyum sorunları yaşanmıştır. Bunun yanında, Lozan'da görüşülen dış borçlar meselesinin yeniden inşa edilen ekonomi üzerinde etkisi görülmüştür. Bu dönemde yapılan yenilikler özellikle tarım kesimi üzerindeki aşırı vergi yükünün hafifletilmesi ve

⁷⁰ Yakup Kepenek Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, ss. 9-10

⁷¹ Ahmet Tabakoğlu, a.g.e., s.225

⁷² Yakup Kepenek Nurhan Yentürk, a.g.e., s.10

milli egemenliğe aykırı sömürü kurumu olan Düyun-u Umumiye'nin kaldırılması konusunu çözmeye yöneliktir.⁷³

Cumhuriyetin ilk yıllarında üretim faktörleri, sınırlı sayıda işgücü ve sulama imkanlarının kısıtlı olduğu topraklardan oluşmaktaydı. Sanayi kesimi gelişmemişti ve çeşitli nedenlerden dolayı sermaye birikimi kısıtlıydı. Dolayısıyla Türkiye'nin bu dönemlerinde tarım sektörünün ekonomide önemli bir ağırlığı bulunmaktaydı. Tarımın hâkim sektör olmasında nüfusun önemli katkısı vardı. Halkın büyük çoğunluğu kırsal alanlarda yaşamaktaydı ve 1927 sayımlarına göre aktif nüfusun % 80'inden fazlası tarım sektöründe istihdam edilmekteydi.⁷⁴1920'li yıllarda tarım kesimi tarımsal araçlardan ve teknolojik yeniliklerden yoksundu. Karasabanla üretim yaygındı.⁷⁵

Osmanlı devletinden kalan bir vergilendirme sistemi olan aşar vergisi temel olarak gayrisafi hasılat üzerinden alınmaktaydı ve vergi üretici sermayesi açısından iki önemli sonuç doğurmaktaydı. Öncelikle aşar vergisi, kırsal bölgelerde sebep olduğu ağır koşullar nedeniyle çiftçiyi üretimden caydırıcı bir etkisi vardı ve söz konusu etki üretimi sınırlandırmaktaydı. Diğer taraftan aşar vergisinin neden olduğu aşırı vergi yükü üreticide sermaye birikimini engellemekte ve yatırımları sınırlamaktaydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında TBMM, İzmir iktisat Kongresinde alınan kararlar sonucu 17 Şubat 1925 tarihli 552 sayılı “*Aşar Vergisinin İlgası İle Yerine İkame Edilecek Vergi Hakkında Kanun*” ile aşar vergisi kaldırılmış, yerine çağın gereklerine uygun modern bir vergileme sistemi kanunlaştırılmıştır.⁷⁶ Yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin 1925 yılı bütçe gelirinin % 25'inden fazlasını karşılayan aşar vergisi, köylü üreticinin üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi amacıyla kaldırılmıştır. Bu düzenlemenin sonucunda vergi yükü büyük toprak sahiplerine ve tek el ürünleri üreten şehir nüfusuna kaymıştır.⁷⁷ Türkiye'de 1924-1929 arası dönemde tarımsal hâsılanın yıllık büyüme hızlarının ortalaması % 8,9'a ulaşmıştır ve savaş yıllarından sonra ülke ekonomisinin

⁷³ Necdet Ekinci, İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış, Belleten Dergisi, Cilt 55, Sayı 214, Ankara, Aralık 1991, s.758

⁷⁴ Süreyya Hıç, Türkiye Ekonomisi, Filiz Kitabevi, İstanbul,1994, s. 260

⁷⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler: İlk Makineleşme, 75 Yılda Köyden Şehirlere, Oya Baydar(drl), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları,İstanbul, 1999, ss.6-8

⁷⁶ Hüseyin Topuz, Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950), Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 12, Sayı 3, Isparta, 2007, s.380

⁷⁷ Hüseyin Şahin, Türkiye Ekonomisi, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2012,s.35

yeniden inşası milli hâsılanın en büyük kesimini oluşturan tarım sayesinde gerçekleşmiştir.⁷⁸

1.3. 1929 İktisadi Bunalımı ve Sonrası (1930-1950)

Büyük Buhran 1929'da başlayan ancak etkilerini 1930 yılının sonlarında bütünüyle hissettiren ve 1930'lu yıllar boyunca devam eden küresel ekonomik bunalıma verilen addır. Kriz, Kuzey Amerika ve Avrupa merkezli olmasına rağmen, dünyanın geri kalanında da yıkıcı etkileri olmuştur. 1929 Krizi, o zamana kadar görülmemiş işsizliğe, ekonomik daralmaya ve durgunluğa neden olmuştur. İktisatta yeni akımlar bu kriz sonucunda temellenmiştir. Büyük Bunalım en çok sanayileşmiş ülkeleri vurmuş, büyük kentlerde işsizler ve evsizler ordusunun oluşmasına neden olmuştur. Bunalımdan etkilenen birçok ülkede altyapı ve tesis inşaatları durmuş; tarım ürünü fiyatlarındaki % 40 ve % 60 arasında değişen düşüşler, tarım sektörünü ve kırsal nüfusunu kötü etkilemiştir. Üretimin ekonomik problemler nedeniyle aksaması hammadde talebini beklenmedik düzeyde düşürmüş ve dolayısıyla madencilik alanı krizin en fazla yıprattığı sektörlerden biri olmuştur. Büyük Buhran farklı ülkelerde farklı tarihlerde sona ermiştir.⁷⁹ 1929 Dünya ekonomik buhranı neticesinde Türkiye'de tarımsal ürün ve hammadde ihraç fiyatlarının düşmesi, liberal politikaların yerine devletçi politikaların uygulanmasıyla sonuçlanmıştır.⁸⁰ Bu dönemde bir yandan destekleme alımları ve taban fiyat politikası uygulanmış, diğer yandan kent nüfusu için ucuz tarımsal ürün sağlanmaya çalışılmıştır.

1930'lu yıllarda Türkiye ekonomisine damgasını vuran sanayileşme planları ile Türkiye, planlamaya dayalı devletçi sanayileşme modelini ilk uygulayan devletler arasında yerini almıştır. Büyük Buhran sonrasında başlayan planlı sanayileşme 2. Dünya Savaşı ile son bulmuştur.⁸¹ Bunun yanında 1929 Dünya Bunalımı sonrası 1930'lu yıllar Türkiye tarımı için bir çöküş dönemidir. Bu dönemin en mühim özelliği dünya piyasalarındaki hareketliliğe bağlı olarak tütün, pamuk, incir, fındık, üzüm gibi Türkiye'nin dünya piyasasına ihraç ettiği ürünlerin yanında buğday ve diğer

⁷⁸ Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, İmge Yayınevi, Ankara, 2013, s.51

⁷⁹ Zübeyir Turan, Dünyadaki ve Türkiye'deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, Niğde, 2011, s. 58

⁸⁰ Oğuz Oyan, Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği, Türk-İş Yıllığı 99, Cilt-1, Ankara, 1999, s.61

⁸¹ B. Ali Eşiyok, Türkiye Ekonomisinde Planlı Kalkınma Arayışları ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı : Yol Ayırımı, Mülkiye Dergisi, Cilt 32, Sayı 260, Ankara, 2008, s.111

hububatların fiyatının hızla düşmesidir. Böylelikle dış ticaret hadleri ülke ekonomisinin aleyhine dönmüş ve aynı zamanda iç ticaret hadleri de tarım sektörü aleyhine hareket etmiştir. Dünya piyasalarındaki bu olumsuz hava neticesinde Türkiye’de hükümetler, 1929 sonrası korumacı yaklaşım ve devlet desteğinde ancak özel sektöre dayalı sanayileşmeye ağırlık verebilmiştir. Ancak bu stratejiden tatmin edici bir sonuç çıkmayınca 1932 senesinde devletçi politikalara geçilmiştir. Bunun sonucunda, iktisadi öncelikler tarımsal mal ihracatından iç pazara yönelik sanayileşmeye aktarılmış ve hükümetler fiyatların tarım aleyhine dönüşmesini olumsuz bir durum olarak değil; sanayileşme açısından bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Öyle ki 1930’lu yıllarda tarım sektöründe destek alımlarının mevcut olmasına rağmen devlet bu konuda mesafeli ve ölçülü kalmış, fiyat düzeylerini belirli bir seviyede tutmuştur. Böylelikle kentlerde çalışan kişiler temel gıda ihtiyaçlarını düşük bütçelerle karşılamıştır. Bu durum işçi ücretlerini belirli bir seviyede tutmuş ve sanayi kesimi için daha yüksek kar oranları sağlamış, aynı zamanda da daha fazla sermaye birikiminin sağlanmasında ön koşullar oluşturulmuştur. Bununla beraber daha çok geçimlik üretim yapan küçük üreticiler kriz şartlarından oldukça olumsuz etkilenmiştir. Büyük toprak sahipleri ve tefecilere olan borçlarını ödeyemez duruma geldikleri gibi topraklarını, hayvanlarını kaybetmişler ve kendi topraklarında ortakçı, kiracı durumuna düşmüşlerdir. Bunların yanında Pazar için üretim yapan orta ve büyük ölçekli çiftçi grupları hem fiyat düşüşleri hem de üretimdeki gerilemeden oldukça ağır etkilenmişlerdir.⁸²

1929 krizi ve devamında hububat ve özellikle buğday fiyatlarında oldukça yüksek düşüşler yaşanmıştır. Örneğin 1929 yılında buğdayın kilosu 12,83 kuruş iken 1933 yılına gelindiğinde 4,31 kuruşa düşmüştür. Söz konusu fiyat düşüşlerine engel olunabilmesi için, hükümet tarafından 1932 tarih ve 2056 sayılı Buğday Koruma Yasası çıkarılmıştır. Daha sonra yayınlanan kararname ile Ziraat Bankasına 5,25 kuruştan satın alma yetkisi verilmiştir. Sonraki dönemlerde ise bu görev diğer hububat alımlarını da içerecek şekilde Toprak Mahsulleri Ofisi’ne devredilmiştir. 2. Dünya Savaşı döneminde ise, savaşın etkisiyle tarım ürünleri fiyatları artışa geçmiş ve hükümet tüketiciyi

⁸² Şevket Pamuk, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm, Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000), Yurt Yayınları, Ankara 1988, s.92

korumak adına tavan fiyat belirlemiş, fiyatların kabul edilebilir seviyede kalması yönünde çaba göstermiştir.⁸³

Türkiye, savaşın patlak verdiği 1939 yılında 2. Dünya Savaşına girmese de çeşitli önlemler almış ve 900 bin civarında vatandaşı silâh altına almıştır. Bu dönemde devletin savunma harcamaları artmış ve özellikle tarım sektöründe üretim savaş öncesine göre %60 oranında düşmüştür. Savaş şartlarına ek olarak tesadüfen bu dönemde iklim şartlarının kötüye gitmesi ve 1942 yılında konulan toprak mahsulleri vergisi köylünün durumunu daha da kötüleştirmiştir.⁸⁴

1.4. Tarımda Makineleşme Dönemi (1950-1960)

Dünya savaşının son bulmasıyla başlayan kutuplaşma kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına almış ve bu durum küresel bir rekabete dönüşmüştür. 2. Dünya Savaşında ABD, SSCB ve İngiltere Türkiye'nin savaşa dâhil olması için çeşitli girişimlerde bulunmuş olsalar da Türkiye, bu çabalara başlarda kulak asmamış ve savaş boyunca tarafsızlık politikasını benimsemiştir. Türkiye'nin uygulamış olduğu tarafsızlık politikası, ülkeyi savaşın büyük yıkımından uzak tutmuş ancak savaş sonrasında kendisini büyük bir yalnızlık içinde bulmasına neden olmuştur. Türkiye bu yalnızlığının faturasını en çok SSCB ile savaştan hemen sonra yaşadığı sorunlu dönemde hissetmiştir. Sovyetler Birliği, 2.Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında ideolojik propagandalara ve yayılma politikasına geçmiş ve politika gereği yayılma alanı içindeki Türkiye için oldukça büyük bir tehdit oluşturmıştır. Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki bu politikası 1945 yılında verilen bir notayla resmileşmiştir. Sovyetler Birliği verdiği bu nota ile Türkiye'den Boğazlarda üs talep etmiş ve doğu bölgelerinde toprak istemiştir. Türkiye, egemenlik haklarını açıkça ihlal eden ve kabul edilemez bu talepler karşısında Sovyetler Birliği'ne karşı batı dünyasından destek talep etmiştir. 2. Dünya Savaşı neticesinde büyük yıkımlar yaşayan Avrupa'ya destek veren Amerika, Sovyetler Birliğinin yayılmacı politikasından rahatsızlık duymuş ve Türkiye'ye destek sağlamıştır.

85

⁸³ Atilla Bağrıaçık, Taban Fiyatlar ve Türkiye'deki Uygulaması, İstanbul Ticaret Odası(İTO), Sümer Matbaası, İstanbul,1979, ss.21-22

⁸⁴ Hüseyin Şahin, a.g.e., s.86

⁸⁵ Barış Ertem, Türkiye- ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 12, Sayı 21, Balıkesir,Haziran 2009, s.378

1950-1960 arası dönem, başlattığı süreç ve bu zamana kadar uzanan sonuçları itibariyle ekonomik, sosyal ve siyasal yaşamı etkilemiş önemli bir dönemdir. Bu on yıllık dönem içerisinde toplumsal ve siyasal yapı radikal bir şekilde değişmiş ve aynı zamanda Türkiye, bu dönemde müdahaleci-devletçi politikalardan serbest pazar ekonomisine evrilmiştir. Bu dönemde ekonomik kalkınmanın sağlanması için gerekli kaynağa ve sermayeye sahip olmayan Türkiye, bütün umudunu gelecek dış yardımlara bağlamıştı. Bu kapsamda, savaş sonrasında hazırlanan tüm plan ve programlar dış yardımların sağlanabilmesine yönelik olarak tasarlanmıştı. Cumhuriyetin kuruluşundan o döneme kadar öncelikli hedef olan sanayileşme yerine tarımın ağırlıklı olduğu kalkınma politikaları gerekliydi. Çünkü Türkiye'ye yapılacak yardımların değerlendirilmesi ve incelemeler yapılması amacıyla Türkiye'ye gelen yabancı heyetler tarafından da Türkiye'nin tarım potansiyeli çok yüksek bir ülke olduğu ve üretimin arttırılabileceği belirtilmiştir. Buna göre; belirlenen tarıma dayalı bir kalkınma modeli çerçevesinde alınacak tüm dış yardımlar tarım sektöründe değerlendirilmiştir.⁸⁶ Amerika öncülüğündeki batının Türkiye'ye tarım ihracatçısı ülke görevi biçmesinin temelinde sanayileşen ve gelişen batı ekonomisinin ihtiyaç duyduğu hammadde ve gıda ihtiyacını karşılama gerekliliği yatmaktaydı.

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş süreci sonrasında hükümeti devralan Demokrat Parti ile birlikte devletçi politikalar yerini daha liberal uygulamalara bırakmış ve bu dönemde Marshall Yardımları doğrultusunda yapılan yardımların etkisiyle tarımda makineleşme süreci hız kazanmıştır. 1948 yılında 1800 civarında olan traktör sayısı 1950'lerde 16 bin, 1955'de ise 40 bini aşmıştır.⁸⁷

Türkiye'de tarım sektöründe dış yardımlar yalnızca büyük çiftçilerle sınırlı kalmamış aynı zamanda geliştirilen kredi imkânlarından küçük üreticiler de faydalanmıştır. Dolayısıyla tarımsal mekanizasyonun geliştiği bu dönemde tefecilerin etkinliği gelişen finansal olanaklar sonucunda azalmıştır. Diğer yandan devlet destekleme alımlarıyla küçük üretici köylüyü finanse etmiş ve tarımın hızla piyasaya açılmasını sağlamıştır. Krediler ve destekleme alımlarının yanında tarımda

⁸⁶ Suan Oktar, Arzu Varlı, Türkiye'de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti'nin Tarım Politikası, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi, Cilt 28, Sayı 1, İstanbul, 2010, ss.6-9

⁸⁷ Hüseyin Şahin, a.g.e., ss.114-116

makineleşmenin artması tarımsal faaliyetlere doğrudan ve dolaylı olarak birçok etkide bulunmuştur. Bu dönemin en büyük gelişmesi işlenen arazinin genişlemesidir. 1948-1956 döneminde ekilen topraklar 1954 yılı haricinde her yıl 1 milyon hektardan fazla artmıştır.⁸⁸ Ekim alanlarındaki genişleme ile bağlantılı olarak çayır ve mera alanlarında düşüşler gözlemlenmiştir. Bu durum hayvancılık faaliyetlerini olumsuz etkilemiş ve şehirlerde et fiyatlarını yükseltmiştir.⁸⁹

Dünya’da 1950’li yıllarda Kore Savaşının çıkması o dönemde fiyat konjonktürünü olumlu yönde etkilemiş ve tarımsal gelişmeyi hızlandıran önemli bir faktör olmuştur. Ticaret hadleri tarım sektörü lehinde gelişerek 1953 yılında tavan yapmıştır. Bu dönemde iklim şartlarının da tarım için elverişli gitmesi sonucu ihracat artışı dış ticaret dengesini iyileştirmiştir. Ayrıca zirai faaliyetlerde makineleşme üretimde artışını getirmiştir. Bununla beraber tarım sektörü yerli sanayiye girdi sağlama rolünü üstlenmiş, karayollarının yapımını hızlandırmış ve tarım sektöründe ortakçılığın önünü kesmiştir.⁹⁰ Tarımda makineleşme tarım sektörü içerisinde işgücü talebini düşürmüş ve bunun sonucunda da ilerleyen dönemlerde kırdan kente göç hareketleri başlamıştır. Artan şehir nüfusu sebebiyle başta alt yapı yetersizlikleri ve işsizlik gibi çeşitli sorunlara zemin hazırlamıştır.

2. PLANLI KALKINMA DÖNEMİ

Türkiye’de planlama 1930’lu yıllarda hazırlanan Sanayi Planları ile başlamıştır. 1960 yılından sonra ekonomik kalkınma sürecine, beş yıllık kalkınma planları ile yön verilmek istenmiştir. Bu amaçla, 30 Eylül 1960 tarihinde Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. Darbe sonrası yeni anayasanın hazırlanması sonrası 20 Temmuz 1961’de anayasa’nın 41.maddesi Devlet’e Kalkınma Planı yapma görevini vermiştir ve 121. madde de ise iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmanın plana bağlanması ve devletin de kalkınma hamlelerinde bu plana bağlı kalması gerektiği

⁸⁸ Suat Oktar, Arzu Varlı, a.g.e., s.12

⁸⁹ Hikmet Kıvılcımlı, Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi, Bibliotek Yayınları, İstanbul, 1989, s.192

⁹⁰ Suat Oktar, Arzu Varlı, a.g.e., ss. 14-15

belirtilmiştir. 1963 yılından itibaren ise Türkiye’de beş yıllık kalkınma planları uygulanmaya başlanmıştır.⁹¹

Devlet Planlama Teşkilatının kurulduğu 1960 yılından günümüze kadar (2017) on adet Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur. DPT kuruluşundan önce hazırlanan planlar: devletçi-kısmi; 1960-1980 planları: karma ekonomik-bütüncül; 1980 ve sonrası planları; liberal-stratejik olarak nitelendirilebilir. Sanayileşmede 1980 öncesi ithal ikameci ve 1980 sonrası ise açık ekonomiye geçiş hamleleri yönlendirici olmuştur.⁹²

2.1.Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, ekonomik ve siyasi bunalım döneminde hazırlanmıştır. Bu sebeple temelde dengeli ve kararlı gelişmeyi benimsemiştir. Plan, 15 yıllık bir zaman dilimini düzenlemeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla ilk plan bu özelliği ile kısa ve orta vadeli gelişmeyle birlikte uzun dönemli gelişmeyi birlikte düzenlemiştir. Uzun dönemli planlama ile ekonomik ve sosyal gelişmenin yönün belirleneceği, sürekliliğin sağlanacağı ve yanlış kararların önüne geçeceği öngörülmüştür. ⁹³ Bunların dışında 15 yıllık süre zarfında her alanda ve yeterli sayıda üstün nitelikli teknik mütehassısın ve bilim insanlarının yetiştirilmesi, istihdam meselesinin çözülmesi ve planlamaların sosyal adalet ilkelerine uygun bir biçimde gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.⁹⁴ Öncelikle plan kapsamında tarımsal politikalar belirli amaçlar üzerine inşa edilmiştir. Bu amaçlar⁹⁵;

- Ekonomi genelinde enflasyona ya da deflasyona sebebiyet verilmeden Milli Gelir artışını % 7 seviyesinde sürdürmek,

⁹¹ Mustafa Ersungur, Abdullah Topçuoğlu, Kalkınma Planlarının Yoksulluğu Azaltmadaki Etkisi Üzerine Bir Analiz, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 18, Sayı 2,Erzurum, 2014, s.303

⁹² Mahmut Küçükoğlu, Kalkınma Planlarında Vergi Politikaları (Hedefler-Gerçekleşmeler,1963-2016), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 7, Sayı 12, Yalova,2016, s.185

⁹³ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, a.g.e., s.148

⁹⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1963-1967),Ankara Devlet Matbası,Ankara,1963, ss. 33-43

⁹⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı,Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967),a.g.e, s. 145

- Tarım ve sanayi sektörlerini dengeli bir şekilde geliştirilmesi, iç piyasada sanayi sektörünün artan hammadde ihtiyacının karşılanması ve dış ticarete yönelik olarak ihracatın geliştirilerek dış ödeme dengesine ulaşmak,
- Tüketim artışını, toplumun gelir farklılıklarının giderilmesine yönelik olarak düzenlemek,
- Mevcut olan işsizliğin giderilmesine yardım etmek,
- Kırdan kente göç neticesinde oluşan düzensiz şehirleşmeyi engellemek,
- Kaynaklardan en iyi şekilde yararlanmaktır.

Birinci Beş yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde vergi, sübvansiyonlar, eğitim, kredi, işgücünden faydalanma ve ücret politikaları düzenlemeleri içermektedir. Bu düzenlemeler genel olarak ⁹⁶;

- Vergilemede tarım sektörünün içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal şartlar göz önüne alınacak ve aynı zamanda vergilerin tarım sektöründe üretimi azaltıcı bir etki yapması engellenecektir.
- Sübvansiyonlar istisnai durumlar dışında nihai mallar yerine üretkenliği artırıcı girdilere yapılacaktır.
- Tarımsal eğitim kapsamında, ders içerikleri tarım kesimi meselelerine yönelik olarak hazırlanacak, tarım ve el sanatları eğitimine önem verilecektir.
- Nitelikli işçi ve her seviyeye uygun teknik personel yetiştirilecek, aynı zamanda da tarım dışı alanda istihdam edilmek isteyen kitle için imkânlar oluşturulacaktır.
- Kooperatifleşme teşvik edilecektir.
- Üretim bazında atılımların yapılabilmesi amacıyla gerekli olan girdilerin temininde tarım kredilerinden faydalanılacaktır.

Yukarıdaki düzenlemelerin yapılmasını alınacak önlemlerin ve çalışmaların birbirini tamamlaması, hedef ve metotların plan içeriğinden bağımsız olmaması ve ülke genelinde kurumların tarımsal gelişmelere uyum sağlayabilmesi gibi ilkelere bağlamıştır. ⁹⁷

⁹⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), s. 145

⁹⁷ a.g.e, ss. 145-148

Tarım sektöründe belirlenen hedefler yılda % 4,7 sektörel büyüme, üretim artışında % 25,6 dolaylarındadır. Bununla beraber tarımda meydana gelecek katma değer 5 yılda % 22,7 olacağı öngörülmüş ve tarımın GSMH içerisindeki payı 1962 yılında % 43,8 iken 1967 yılında % 38,3 'e ineceği öngörülmüştür. Tarıma büyük önem verilmesine rağmen bu dönemde GSMH içerisindeki payının düşeceği beklentisi plan içerisinde diğer sektörlerin gelişme hızlarına bağlanmıştır.⁹⁸

Plan hedefleri doğrultusunda söz konusu dönemde yapılacak olan yatırımların toplamı 11,3 milyar lirayı bulması öngörülmüştür. Bu tutar içerisinde 121,8 milyon liralık tarımsal eğitim harcamaları bulunmamaktadır. 11,3 milyar liralık yatırımın yıllar içerisindeki dağılışı 1963 yılında % 11,3, 1964 yılında % 16,2, 1965 yılında % 20,7, 1966 yılında % 24,6 ve 1967 yılında % 27,2 seviyesindedir. Beş yıllık yatırımlar toplamının % 45,3'ü sulamaya, % 15' i mekanizasyon teknolojilerine, % 6,1'i arazi iyileştirilmesine, % 8,8'i ormancılığa, % 4,2'si hayvancılığa, % 2,6'sı balıkçılığa, geri kalan % 18'i de öteki hizmetlere harcanması planlanmıştır.⁹⁹

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde GSMH artışı yıllık ortalama % 6,5 seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu durum karşısında gerçekleşen GSMH verilerine göre hedeflerin altında kalmasına rağmen GSMH oranları bu dönemde % 4,6 ile % 8,8 bandında dalgalanmıştır. GSMH için öngörülen % 7 büyüme hızının altında kalmasında tarım sektörüyle beraber diğer sektörlerde ve özellikle sanayi sektöründe 1962 - 1966 döneminde üretim hedeflerine ulaşamaması neden olmuştur. Bu durumun temel nedeni 1963 yılından bu yana yatırımlarda sağlanan hızlı artışlara rağmen meydana gelen gecikmelerdir. Genel gelişme hızındaki istikrarsızlığın başlıca nedeni tarımsal üretimdeki dalgalanmalardır. Bu dönemde tarım dışı sektörlerde gelişme devamlı ve hızlı olduğu halde, GSMH içinde en büyük paya sahip olan tarımın gelişimi yıldan yıla büyük farklılıklar göstermiştir. Tablo 1 verilerinde görüldüğü gibi 1963 yılı GSMH için planda öngörülen artış hızı hedefi aşılmıştır. Bu durumun nedeni ise, tarım sektörünü etkileyen faktörlerden iklim şartlarının elverişliliği sebebiyle % 4,2 olarak planlanan artış hızının % 7,6 olarak gerçekleşmesidir. Tarım sektöründeki bu gelişmeler karşısında diğer sektörler planlanılanın altında bir artış göstermiştir. Bu durumun sebebi

⁹⁸ a.g.e, ss. 139-140

⁹⁹ a.g.e.,s. 162

ise belirtilen dönemlerde ekonomide oluşan enflasyonist baskının bertaraf edilmesi amacıyla uygulanan ekonomik faaliyetleri daraltıcı tedbirlerdir. Bu tedbirler ile birlikte genel talep seviyesi düşmüştür ve üretim kapasitesi tam olarak kullanılamamıştır.¹⁰⁰ 1964 yılında tarımsal gelişme hızı duraklamış ve 1965 yılında ise % 3,3 oranında gerilemiştir. Takip eden 1966 yılında ise % 8,6 oranında artış hızı gerçekleşmiş olmasına rağmen bu yıllar arasında yıllık ortalama gelişme hızı % 3,22 seviyesinde kalmıştır. Gelişme hızındaki bu dalgalanmalar büyük ölçülerde hava şartlarından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla Türkiye’de tarım doğa şartlarına bağlı ilerleyiş göstermiştir. Bu dönemde, tarımsal üretimde iyi tohumluk ve kimyasal gübreler kullanımında gelişmeler yaşanmıştır.¹⁰¹

Tablo-1:1962-1966 GSMH

Yıllar	Plan Hedefleri		Gerçekleşen		Fark	
	Milyar TL	Yıllık Artış (%)	Milyar TL	Yıllık Artış (%)	Milyar TL	Yıllık Artış (%)
1962	62,497	-	61,882	-	-0,615	-
1963	66,871	7,0	66,648	7,7	-0,223	0,7
1964	71,553	7,0	69,91	4,9	-1,643	-2,1
1965	76,962	7,0	73,127	4,6	-3,835	-2,4
1966	81,921	7,0	79,536	8,8	-2,385	1,8

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, İkinci B.Y.K.P.,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, (27.01.2018)

1962-1966 dönemlerinde planda tahmin edilen ölçütlerde olmamakla beraber ekonomide yapısal bir değişim olmuştur. Ekonominin tarıma bağılılık derecesi, tarım sektörünün katma değerinin yurt içi gelirlerden daha az artış göstermesiyle azalmıştır. Bu yıllar arasında tarımsal gelir, yurt içi gelirlerin % 26,5 artmasına karşılık ancak % 13,1 yükselmiştir ve bunun sonucunda toplam içindeki payı 1962 senesinde % 41,1’den 1966 yılında % 36,8 düzeyine inmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının ilk dört yılına bakıldığında ekonomik yapı tarımsal niteliğini korumuş olsa da sanayi ve hizmet sektörlerinin payları artış göstermiştir. Böylelikle 1962-1966 yılları arasındaki yapısal değişim planlanan yönde ilerlemiş ancak daha yavaş tempoda gerçekleşmiştir. Bu

¹⁰⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1968-1972),Ankara Devlet Matbası,Ankara,1967,ss. 7-8

¹⁰¹ a.g.e, ss. 303-304

yıllarda ekonomide baskın sektör olmaya devam eden tarım sektörü ekonomiyi her safhada etkilemiştir.¹⁰²

2.2.İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

İkinci Beş Yıllık Kalkınma planlamasında üç farklılık göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki kalkınmada sürükleyici sektörün sanayi olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla birinci kalkınma planının temelinde olan tarım ve sanayi sektörlerinin dengeli gelişimi rafa kalkmış ve sanayi sektörü ön plana çıkarılmıştır. İkinci farklılık ise ekonominin kalkınma sürecinde dış yardımlara bağıllılığının azaltılması ve kalkınmanın süreklilik kazanması hedeflenmiştir. Göze çarpan üçüncü farklılık ise kırsal yaşamla ilgilidir. Birinci Kalkınma Planı, toplumsal gelişim ile kırsal kalkınmayı eş anlamlı görmüş ve bu anlamda kalkınma sürecinde kent alanları ihmal edilmiştir. İkinci plan ise bu eksikliği tamamlamış ve kırsal kesimde köy ve köylü sorunları olarak ayırmıştır. Bu dönemde temel gelişme hedefi GSMH seviyesini 1968-1972 yılları arasında toplamda % 40,3 oranında artırmaktır. Aynı zamanda, birinci beş yıllık kalkınma planında olduğu gibi, ekonominin yılda ortalama % 7 oranında büyüyeceği öngörülmüştür. Bu gelişmenin yaşanabilmesi için köklü yapısal değişimler hedeflenmiştir. Birinci plan döneminde tarım kesimi ile ilgili varılan bazı sonuçlar ve edinilen tecrübeler doğrultusunda hareket edilmiştir. Genel istihdam içerisindeki payı ve ekonomideki yeri nedeniyle Türkiye birinci dönemde olduğu gibi ikinci dönemde de tarım ülkesi niteliğindedir. İkinci plan, geleneksel tarım metotları yerine ileri teknoloji ve yenilikler kullanılmasını hedeflemiştir. Bununla beraber tarım kesiminde yoğun olan işgücünün tarım dışı sektörlerde değerlendirilmesi amaçlanmıştır.¹⁰³ İkinci planın genel amaç ve hedeflerinde gözlemlendiği gibi politikalar, ülkenin tarım sektörü niteliğinden çıkarılmasına yöneliktir. Bu durumun en önemli sebeplerinden Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde edinilen tecrübeler olduğu tahmin edilmektedir. Tarımsal faaliyetlerin iklimsel şartlara bağlı hareket ettiği Türkiye Cumhuriyetinde, birinci plan döneminde tarımsal üretimin dalgalanmalarından dolayı belirlenen hedefler etkilenmiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planının tarım sektörüyle ilgili başlıca hedefleri şunlardır;

¹⁰² a.g.e, s. 9

¹⁰³ a.g.e, ss. 2-3

- Tarım sektöründe % 4,1 düzeyinde büyüme gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Tarım sektörü için öngörölmüş olan bu hedefleme artan nüfus ve gelir dolayısıyla yükselen gıda talebinin ülke ekonomisi içerisinde enflasyonist baskı yapmaması, bunun yanında temel gıda ihtiyaçlarının iç piyasalar tarafından karşılanarak ithalattan kısılması ve ödemeler dengesi üzerinde yük oluşturmaması için zorunlu olarak görölmüşür. Ayrıca tarım kesiminin hayat standartlarının yükseltilmesi ve tarım sektöründen tarım dışı alanlara kaynak aktarımı hedeflenmiştir. Hedeflemelerde dikkat çeken taraflardan biri ise sanayi sektörünün payının % 12 olarak belirlenmesidir.¹⁰⁴
- Geleneksel ve işlenmiş tarım ürünlerinin ihracatı artırılması hedeflenmiş. Bu doğrultuda işlenmiş tarım için tarıma dayalı sanayilerin kurulması gündeme getirilmiş, geleneksel tarım ürünleri ihracatının artışının sağlanması amacıyla yeni Pazar arayışları ile birlikte tarımsal malların ithalatından kaynaklı döviz kayıplarının giderilmesi için iç pazara yönelik düzenlemeler yapılması planlanmıştır.¹⁰⁵ Bu dönemde kalkınma için gerekli olan dövize vurgu yapılmış ve dönem içerisinde döviz yönlü tasarruf planları tarım sektörüne de yansımıştır. Hedeflemelerde plan dönemi içerisinde tarım sektöründen beklenti ve amaçlar, ilk olarak tarımsal üretimde ülke içi talebi karşılamak ve dolayısıyla temel gıda fiyatlarında enflasyondan kaçınmak, sonrasında ise ihracata yönelik üretim yapıp ithalattan kısarak döviz birikimi sağlama yönünde şekillenmiştir.
- İkinci Plan döneminde gelir ve nüfus artışının neden olacağı gıda ihtiyacını yurt içi üretimle karşılayabilmek amacıyla tarımsal katma değerin 5 yılda % 23 düzeyinde artırılması gerekli ve ulaşılabilir görölmüşür. Sektör içerisindeki faaliyet kollarından olan bitkisel üretimin yıllık ortalama % 4, hayvansal üretimin % 4,3, su ürünlerinin % 9,2, ormancılık faaliyetlerinin % 6,5 ve diğer tarımsal faaliyetlerin ise % 1,8 katma değeri tahmin edilmiştir. Dolayısıyla planlanan dönemde yılda ortalama % 4,2 katma değeri artışı beklenmiştir.¹⁰⁶ Bu hedeflemede tarıma dayalı sanayileşme ve işlenmiş tarım ürünü ihracatı oldukça önemli bir paya sahiptir.

¹⁰⁴ a.g.e, s.67

¹⁰⁵ a.g.e, s.120

¹⁰⁶ a.g.e, s.304

- Plan döneminde tarım sektörü yatırımlarının % 53'ünü toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesi için atılacak adımlar teşkil etmektedir. Bunlar arasında su projelerinin yeri % 50 dolaylarındadır. Planlanan dönemde diğer yatırımlar ise tarımsal araştırmalar, çiftçilerin makineli tarıma geçmesi, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık yatırımları arasında dağılım göstermektedir.¹⁰⁷
- Tarımsal gelişmeyi etkileyen önemli araçlardan biri olan kredilerin, plan hedeflerine uygun olarak yönetilmesi amaçlanmıştır. Tarımda teknolojik gelişmeyi sağlayacak ve verimliliği artıracak; iyi tohum, yem, gübre, yakıt ve ilaç gibi girdilerin kullanımını artırması düşük faizli yıllık kredilerle amaçlanmıştır.¹⁰⁸

Tablo-2: 1962-1972 GSMH Artış Hızı (%)

Yıllar	GSMH Artış Hızı(%)	Hedef (%)
1963	7,7	7,0
1964	4,9	7,0
1965	4,6	7,0
1966	10,3	7,0
1967	6,1	7,0
1963-1967	6,7	7,0
1968	6,7	7,0
1969	6,3	7,0
1970	5,5	7,0
1971	9,2	7,0
1968-1971	6,9	7,0
1972	7	7,0

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Üçüncü B.Y.K.P,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx> (27.01.2018)

Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarında GSMH büyüme hızı hedefleri yılda ortalama % 7 seviyesinde hedeflenmiş olmasına rağmen; gerçekleşen büyüme hızı birinci planda yılda ortalama % 6,7, ikinci planda ise ilk dört yılda % 6,8 olmuştur. Üçüncü plan dönemi olan 1972 yılında ise tarım ve diğer sektörlerden

¹⁰⁷ a.g.e, ss.304-305

¹⁰⁸ a.g.e, s.308

edinilen bilgiler ışığında hedeflenen % 7'lik oranın yakalanabileceği öngörülmüştür. Dolayısıyla ikinci plan dönemi ortalama GSMH artış hızı yıllık ortalama artış hızı % 6,9 düzeyine gelmiştir. Böylelikle 1963-1972 yılları arasındaki planlanan dönemin ortalama GSMH artış hızı % 6,85 olmuştur.¹⁰⁹

Tablo-3: Sektörlerin Gayrisafi Milli Hasıla ve Yurt içi Gelir İçindeki Payları

Sektörler	Yurt İçi Gelire Oranı				GSMH'ya Oranı			
	Gerçekleşme			Plan Hedefi	Gerçekleşme			Plan Hedefi
	1963	1967	1971		1963	1967	1971	
Tarım	41,2	35,4	31	31,1	35,7	30,2	26,2	25,9
Sanayi	16,8	19,5	20,6	24,6	14,6	16,7	17,1	20,5
Hizmet	42	45,1	47,9	44,3	36,4	38,6	39,8	36,9

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Üçüncü B.Y.K.P

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, (27.01.2018)

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarında GSMH' daki artışın belirli bir yapısal değişimle beraber gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Yapısal değişim planlarında, sanayi kesiminin en hızlı büyüyen sektör olması ve böylece GSMH içerisindeki payının artması amaçlanmıştır. Ancak uygulamada bu yönde bir gelişme sağlanamamıştır. Sanayi sektörü öngörülen ölçülerde büyüme gösteremediği için planlarda hedef alınan yapıya ulaşamamıştır. Yapısal değişim daha çok hizmetler sektöründe meydana gelmiştir.¹¹⁰

İkinci plan dönemi sonunda Türkiye tarım ülkesi niteliğini korumuştur. Bu dönemde tarım sektöründe hedeflenmiş olan büyüme hızı % 4,1 iken % 1,8 düzeyinde gerçekleşmiştir. Tarım sektöründe büyüme iki katından fazla oranda geride kalmıştır. Tarım sektörünün yanında sanayi sektörü de hedeflerin gerisinde kalırken hizmet sektörü hedefler üzerinde bir performans göstermiştir. 1968 yılında % 1,5 oranında olan büyüme hızı 1969 yılında % 1,4 düzeyinde küçülmüştür. 1970 yılında tekrar artışa geçen tarım sektörü büyüme hızı % 2,8 dolaylarında gerçekleşirken 1971 yılında yıllık ortalama büyüme hızı % 5,1 düzeyinde gerçekleştirerek hedefinin üzerinde büyüme göstermeyi başarmıştır. Ancak 1972 yılında sektörün büyüme hızı % 1 civarında

¹⁰⁹T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı(1973-1977),DPT Yayın No: 1272,Ankara,1972,ss.4-6

¹¹⁰a.g.e, s.7

gerçekleşmiştir.¹¹¹ İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi içerisinde, tarım sektöründe hedeflenen yapısal değişimler gerçekleştirilememiştir. Tarımsal alanlar artış göstermiş olmasına rağmen makineleşme sınırlı kalmıştır. Bitkisel, hayvansal ve diğer tarım ürünleri üretimleri hedeflerin altında kalmıştır.

2.3.Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Birinci ve ikinci kalkınma dönemlerinde Türkiye birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere oranla daha hızlı büyümüş, ancak bu durum otoriteleri tatmin edememiştir. Bunun sebebi GSMH'daki artışın bazı ekonomik, sosyal ve kültürel alanda sorunları çözememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Gelişmiş ülkelere göre belirtilen alanlarda var olan farklılıklar daha uzun dönemli ve farklı strateji gereklerini ortaya koymuştur.¹¹² İkinci planın uygulanması sırasında oluşan toplumsal ve siyasal bunalım, 12 Mart 1971 tarihinde üç kuvvet komutanı ve genelkurmay başkanının hükümete karşı muhtıra yayınlamasına sebebiyet verdi. Böyle bir ortamda hazırlanan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, birden fazla yönde diğer iki plandan ayrılmaktadır. Birinci planda öngörülen 15 yıllık gelişme hedefleri, süresini henüz doldurmadan bir tarafa bırakılmış ve yeni plan ile uzun dönemli bir strateji geliştirilmiştir. Yeni gelişme stratejisini gerektiren nedenlerin başında ekonomik gelişmeye yeni bir ivme kazandırma isteği ve AET(Avrupa Ekonomik Topluluğu; 1990'ların sonunda Avrupa Birliğine dönüşen oluşum) ile yakın ilişkiler gelmektedir. Üçüncü planın hazırlanışında milli gelirdeki büyümenin gelişmiş ülkelerle arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel farklılıkların kapatılmasında yeterli olmayacağı görüşü hâkim olmuştur. 1970 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu ile imzalanan katma protokolü, 1995 yılına kadar AET ile gümrük birliğinin gerçekleşmesini öngörmektedir. AET ile ilişkilerden doğabilecek sorunların, yeni uzun dönemli gelişme stratejisi ile çözümü, belirli niteliksel amaçlara belirli sürede ulaşılması kararlaştırılmıştır.¹¹³ Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planının uzun dönemli genel amaçları;¹¹⁴

- Yaşam standartlarının yükseltilmesi

¹¹¹ Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, s.30, [http://www.mod.gov.tr/Lists/RecentPublications/Attachments/84/Economic%20and%20Social%20Indicators%20\(1950-2014\).pdf](http://www.mod.gov.tr/Lists/RecentPublications/Attachments/84/Economic%20and%20Social%20Indicators%20(1950-2014).pdf) (25.12.2017)

¹¹² T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı(1973-1977), s.127

¹¹³ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, a.g.e., ss.153-154

¹¹⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı(1973-1977), s.119

- Sanayileşme
- Dış kaynaklara bağılılığın azaltılması
- İstihdam sorununun çözümlenmesi
- Gelir dağılımının iyileştirilmesi

Plan amaçları karşılaşılan toplumsal sorunlar ve ulaşılmış olan gelişmişlik seviyesi ışığında belirlenmiştir. Ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınma çabalarının toplumsal açıdan anlamı yaşam standartlarının yükseltilmesidir. Ancak yaşam standartlarının yükselmesi tek bir parametre ile ölçülebilecek yalınlıkta değildir. Bunlarla beraber GSMH düzeyi ve kişi başına düşen GSMH verileri toplumun yaşam standartlarının önemli bir göstergesidir. Çünkü kişi başına düşen GSMH tutarının yükselmesi yalnızca bireylerin daha iyi beslenme, daha iyi koşullarda barınma ve giyinme gibi gündelik aktiviteleri sağlamayacak aynı zamanda da toplumsal açıdan istihdamın ve gelir dağılımının sağlanması aynı zamanda da eğitim, sağlık veya kamu hizmetlerini iyileştirme gibi olanakları mümkün kılacaktır. Dolayısıyla toplumun maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartlar hazırlanmış olacak aynı zamanda da gelir düzeylerindeki yükselmenin sonucunda insanların fiziksel ve entelektüel melekelerinin gelişimlerine, beceri ve üretkenliklerini yükseltmelerine olanak sağlayacaktır.¹¹⁵

Üçüncü Plan döneminde amaçlar doğrultusunda yapılması planlanan sektörel hamleler, sanayinin Milli Gelir içerisindeki payını artıracak yöndedir. Bunun nedeni, iç piyasada artacağı tahmin edilen sanayi ürün taleplerini yine iç piyasa koşullarında karşılama gerekliliği ve bu doğrultuda dış ticaret ile ilgili sorunların üstesinden gelmesini sağlayabilecek ihracat ve ithal ikamesi yapılabilmesidir. Tüm bunlarla beraber istihdam olanaklarının süreklilik kazanacak şekilde artırılması, tarımsal modernizasyonun hızlanması, gelir dağılımında adaletin sağlanması, üretkenliğin artış göstermesi yani kısaca kalkınmanın sağlanmasının sanayileşme ile gerçekleştirilebileceği görüşünün bu dönemde hâkim olmasıdır. 3. planın uzun dönemli yaklaşımında, sınai üretim yapısının değiştirilerek hızlı büyümenin gerçekleştirilmesinde kamu kesiminin öncü olacağı vurgulanmış, özel kesimin ise teşvik

¹¹⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı(1973-1977), s.127

edileceği amaçlanmıştır. Kalkınma sürecinde dış kaynaklara bağıllık birinci ve ikinci planlarda olduğu gibi üçüncü planda da önemsenmiştir. Bağıllığın temel göstergelerinden olan dış ticaret açığı 2. Dünya Savaşından plan dönemine kadar sürekli artmıştır. Bu durum sanayileşememekten kaynaklanmıştır. Birinci ve ikinci plan dönemindeki ekonomik gelişmeler ödemeler dengesindeki sorunlara köklü bir çözüm getirememiş ve ikinci plan döneminin sonlarında işçi dövizlerinden kaynaklı döviz rezervi artışı ve cari açığın azalmış olmasına rağmen dışa bağıllıkta etkili bir değişim olmamıştır. Çünkü kalkınma sürecinde eğer modern girdiler ülke içinde üretilmediği takdirde dışa bağıllığın sürmesi kaçınılmaz bir gerçektir.¹¹⁶

Türkiye üçüncü plan döneminde GSYİH' da yılda ortalama % 8 artış ve bu artış içerisinde tarım sektörü katma değerinin yıllık ortalama artışı % 3,7 düzeyinde öngörülmüştür. Dönem sonunda GSYİH içerisinde tarımın payının sanayi ve hizmet sektörlerinin daha hızlı gelişmesine bağlı olarak azalacağı tahmin edilmektedir. GSMH' da ise % 7,9 düzeyinde bir artış belirlenirken plan dönemi başında yılda % 24,6 düzeyinde olan tarımın GSMH içerisindeki payı plan dönemi sonu olan 1977 tarihinde % 20,3 düzeyine ineceği tahmin edilmiştir.¹¹⁷

1973-1977 döneminde tarımsal üretim yılda ortalama olarak % 4,6 düzeyinde hedeflenmiştir. Bu artışın faaliyet kolları içerisindeki dağılımı; bitkisel üretim % 4, hayvansal üretim ve su ürünlerinde % 5 ve orman ürünlerinde ise % 9,1 seviyesindedir. 1972 döneminde tarımın toplam üretim içerisindeki payı % 22,7'dir. Plan dönemi sonunda ise bu oranın % 18,5 seviyesine düşmesi beklenmiştir. Ayrıca bitkisel üretimin nispi olarak düşeceği, hayvansal üretim ve ormancılığın ise artacağı tahmin edilmiştir. 3. Planda dönem içi toplam yatırımların % 11,7'si (38,0 milyar TL) tarım sektöründe yapılacağı belirtilmiştir.¹¹⁸

¹¹⁶ a.g.e,ss.120-121

¹¹⁷ a.g.e, ss.158-159

¹¹⁸ a.g.e., s.160

Tablo-4 Sektörel Katma Değer Artış Hızları, (1971 Piyasa Fiyatlarıyla)

Faaliyet	1972			1977			Yüzde Artışı	
	Milyon TL	GSYİH oranı	GSMH oranı	Milyon TL	GSYİH oranı	GSMH oranı	Beş Yıllık	Yıllık Ortalama
Tarım	47.030	25,2	24,6	56.722	20,7	20,3	19,0	3,8
Bitkisel Üretim	31.703	17,0	16,6	37.882	13,8	13,5	18,0	3,6
Hayvancılık ve Su Ürünleri	13.829	7,4	7,2	16.634	6,1	6,0	19,0	3,8
Ormancılık	1.498	0,8	0,8	2.266	0,8	0,8	43,0	8,6
Sanayi	53.418	28,7	27,9	91.262	33,3	32,7	56,5	11,3
Hizmetler	85.865	46,1	44,9	125.766	46,0	45,0	39,5	7,9
GSYİH	186.313	100,0	97,4	273.750	100,0	98,0	40,0	8,0
GSMH	191.227	102,6	100,0	279.530	102,1	100,0	39,5	7,9

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Üçüncü B.Y.K.P.,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, (27.01.2018)

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı sonunda gerçekleşen durumlar şu şekildedir¹¹⁹;

- % 7,4 olarak öngörülen büyüme oranı % 6,5 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde GSYİH büyüme oranı yılda ortalama % 7,6 olarak hedeflenmiş, gerçekleşme % 6,9 düzeyinde olmuştur. Öngörülen hedeflere ulaşılamama sebebi bu dönemde ortaya çıkan petrol krizidir. Türkiye'nin ilişkilerinin yoğunlaştığı Batı ülkelerinde petrol krizinin başlatmış olduğu gelişmelerle enerji ve dışalığa bağlı hammadde arzında ortaya çıkan aksaklıklar ve gerekli önlemlerin alınmaması sanayi üretiminde ve tarımsal faaliyetlerde belirlenen hedeflerden geri kalmalara neden olmuştur.
- Bu dönemde Türkiye'de GSYİH' da ki artış hızı, İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkelerinin GSYH verilerindeki artış hızı toplamlarından yüksek seviyede gerçekleşmiştir. 1972-1976 döneminde GSYİH büyüme oranı % 7,4 seviyesindeyken OECD ülkelerinde toplam olarak % 2,6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Aynı dönemde kişi başına düşen GSYİH OECD ülkelerinde % 1,7 oranındayken, Türkiye'de yılda ortalama % 4 oranında artmıştır.

¹¹⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı(1979-1983),DPT Yayın No: 1664,Ankara,1979, ss.7-13

- Üçüncü plan döneminde tarım sektörünün katma değer büyüme hızı -% 10,1 ile %10,9 arasında değişim göstermiş ve plan döneminde ortalama % 3,7 oranında gerçekleşmiştir.
- Plan dönemi içerisinde GSMH’ daki artış ile birlikte ekonomide belirli bir yapısal değişim amaçlanmıştı. Bu değişim, GSMH artışının sektörlere yansımada sanayi kesiminin diğer sektörlerden daha hızlı büyümesini ve sanayi sektörünün GSYİH içerisindeki payının artmasını içermektedir. 1972-1977 döneminde sanayinin GSYİH içerisindeki payı belirli bir düzeyde artmış olmasına rağmen bu artış 3. Planın öngördüğü düzeyde olmamıştır. Tarım sektörü ise bu dönemde GSYİH içindeki payını korumuş ve GSYİH’ nın yaklaşık % 29’unu kapsamıştır.
- 3. Plan döneminde tarımsal üretim artışı % 4,5 oranında hedeflenmiş, plan döneminden sonra % 4,2 oranında gerçekleşmiştir. Tarımsal üretim bileşenlerinde, bitkisel üretimin toplam tarım içerisindeki payı öngörüldüğü gibi azalırken diğer alt kolların paylarında artışlar görülmüştür. Bitkisel üretimin tarım sektörü üretimindeki payı 1972 yılında % 62,4 düzeyindeyken 1977’de % 57’ye düşmüştür. Hayvancılık üretiminde 1977 yılı için hedef alınan pay % 35 düzeyindeyken plan dönemi sonunda % 37,9 düzeyinde gerçekleşmiş ve öngörülen hedef hayvancılık üretiminde aşılmıştır. Yine 1972 yılında tarımsal üretim içerisinde % 2,9 düzeyinde payı olan ormancılık faaliyetleri üretimi 1977 senesinde % 36 seviyesine, 1972 yılında % 0,6 olan balıkçılık faaliyetleri üretimi ise 1977 senesinde % 0,7’ye yükselmiştir.
- Plan döneminde tarım sektöründe üretkenliğin artırılması için modern araç ve girdi kullanımı önem kazanmıştır. Bu dönemde kimyasal gübre kullanımında önemli derecede artışlar görülmüştür. 1972 yılında 3,3 milyon ton olan kimyasal gübre kullanımında yılda ortalama % 14,9 oranında artışlar olmuş ve 1977 yılına gelindiğinde 6,6 milyon tona ulaşılmıştır. 1972 yılında 135.726 olan traktör sayısı 1977 yılında 325.225’e yükselmiştir. Ancak planda yer alan bu hedef aşılmış olmasına rağmen kapasite yeterli etkinlikte kullanılamamıştır. 1972 yılında 1,9 milyon hektar olan sulanan alan, 1977 yılında 2,6 milyon hektara ulaşmış ve sulanabilir alan 1977 yılında % 30 düzeyine gelmiştir.

Tablo-5: Plan Dönemlerinde Tarım Sektörü Sabit Sermaye Yatırımları

1.B.Y.K.P.		2.B.Y.K.P.		3.B.Y.K.P.	
Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme
17,7	13,9	15,2	11,1	11,7	11,8

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Dördüncü B.Y.K.P.,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx> (27.01.2018)

- Birinci ve ikinci plan dönemlerinde sabit sermaye yatırımları içerisinde tarım sektörünün payı hedeflenen düzeyin gerisinde kalmıştır. Üçüncü plan döneminde %11,7 oranında belirlenen tarımsal sabit sermaye yatırımları dönem sonunda % 11,8 seviyesinde gerçekleşerek ise öngörülen düzeyi aşmıştır.¹²⁰

2.4.Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı(1979-1983)

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, sosyal ve ekonomik yönden ağır şartların yaşandığı döneme isabet etmesi nedeniyle bir yıl geç uygulamaya konmuştur. Ekonomik bunalım, geçmiş tecrübelerden daha ağır şekilde kendini hissettirmekte, dış ödeme güçlüğü'nün yanında ülke ekonomisi enflasyon ile mücadele etmekteydi. Petrol gibi üretimde kullanılan girdi fiyatları 1972 yılından plan dönemine kadar sürekli artış içerisindeydi ve bunlarla beraber artan dış alım karşısında dış satım oldukça sınırlıydı.¹²¹ Dördüncü planın genel amaçları,¹²²

- Kamusal alanda demokrasiyi güçlendirici, verimi ve etkinliği artırıcı hamleler yapmak,
- Nüfus hareketlerinin sağlıklı bir eğilim kazanması,
- Halk girişimciliğinin ve kooperatifçiliğin yaygınlaştırılması,
- İşsizliğin alınacak yeni önlemlerle azaltılması,
- Toplumsal güvenliğin kooperatifleşmeyle bağlantılı şekilde köylü kesimini de içine alarak yaygınlaştırılması,
- İç pazarlama düzeninin, üretici ve tüketiciyi koruyacak şekilde aynı zamanda da üretim artışını hızlandıracak biçimde değiştirilmesi,

¹²⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı(1979-1983), s.34

¹²¹ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, a.g.e., s. 155

¹²² T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı(1979-1983), s.4

- Kredi düzeninin üretimi ve toplumsal adaleti destekleyici biçimde düzenlenmesi,
- Sağlıklı beslenme, sağlıklı tüketim ve sağlıklı kentleşmenin müşterek biçimde gerçekleşmesi, amaçlanmıştır.

Genel amaçlar doğrultusunda Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planının koyduğu tarımsal hedefler;

- 4. Plan döneminde GSYİH piyasa fiyatlarıyla % 8,2 oranında artışı GSMH piyasa fiyatlarıyla % 8 oranında artışı ve kişi başına düşen GSMH yılda ortalama % 5,7 oranında artacağı öngörülmüştür.
- 4. Plan döneminde tarım sektörü katma değerinin piyasa fiyatlarıyla yılda ortalama %5,3 düzeyinde olması beklenmektedir. Ayrıca tarımın GSYİH içerisindeki payı 1978 yılında % 22,2'den (1978 fiyatlarıyla) 1983 yılında % 19,4 düzeyine düşeceği ve 1979-1983 tarihleri arasında tarım sektörünün GSYİH artışına katkısı % 13,5 öngörülmüştür. Diğer planlarla benzer olarak bu plan döneminde de tarımsal üretimde artış hedeflenmiş olmasına rağmen tarımın GSYİH içerisindeki payının daha düşük seyredilmesi öngörülmüştür. Buradan da anlaşılacağı gibi tarımsal faaliyetlerin ülke içi üretimdeki önemi giderek azalmaktadır ya da daha geniş bir ifadeyle sanayi gibi diğer sektör faaliyetlerinde daha yüksek bir artış hedeflenmiştir.
- 4. Plan döneminde toplam sabit sermaye yatırımları içerisinde tarımın payı % 12,2 düzeyinde tahmin edilmiştir. Kamu kesimi için tahmin edilen tutar 93,4 milyar TL, Özel kesim 98,2 milyar TL'dir.
- Bu dönemde tarımsal üretimin yıllık ortalama artış hızı % 5,3 olması öngörülmüştür. Bu ölçüde gelişme sağlanabilmesi için tarımın tüm alt kollarında teknolojik gelişme ve modernleşme çabalarının sürdürülmesi önemsenmiştir.
- Tarım sektöründe 1978 yılında 22 milyar lira olan tarım sektörü dış satımı yılda ortalama % 7,2 oranında artarak 1983 yılında 31,2 milyar liraya ulaşacağı tahmin edilmiştir. Dış alım, 1978 yılında 8,9 oranında artarak 1983 yılında 1,8 milyar liraya ulaşacağı öngörülmüştür.

Tablo-6: Dördüncü Plan Sektörel Büyüme Hızları

Faaliyet	Dördüncü Plan Dönemi (1979-1983)	
	HEDEF	GERÇEKLEŞME
Tarım	5,3	0,3
Sanayi	9,9	2,4
Hizmetler	8,5	2,6
GSYİH	8,2	2,0
GSMH	8,0	1,7

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (15.01.2018)

Dördüncü plan döneminde GSYİH artış hedefi yıllık ortalama % 8,2 olarak belirlenirken dönemin ağır koşullarından dolayı % 2 düzeyinde belirlenmiştir. GSMH artış hızı yavaşlamaya devam ederek 1978'de % 2,9'a inmiş, 1979 ve 1980'de milli gelirde reel olarak gerilemiştir. Bu dönemde GSMH % 8 hedefinin çok gerisinde kalmış yıllık ortalama % 1,7 düzeyinde belirlenmiştir. Bir yıllık erteleme ile uygulamaya koyulmuş olan dördüncü planda genel olarak tarımsal hedefler tutturulamamıştır. Tarım sektörü büyüme hızı % 5,3 olarak öngörülen bu dönemde yıllık ortalama % 0,3 gibi bir düzeyde gerçekleşmiştir. Dördüncü Plan döneminde bitkisel üretimde yıllık ortalama % 5 artış hayvansal üretimde ise yıllık ortalama % 5,5 seviyesinde öngörülmüş olmasına rağmen bitkisel üretim artış hızı yıllık ortalama %1,6 hayvansal üretim ise yıllık ortalama % 4 seviyesinde artış gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan, 1978-1979 senelerinde geçmiş dönemlerden daha kapsamlı istikrar tedbirlerine başvurulması gündeme gelmiştir. Ödemeler dengesini zorlayan kısa vadeli borç yükünü erteleme anlaşmaları ile azaltılması amaçlanmıştır. 1979 yılında tarımsal malların ihracatının gerilemesi, plan döneminde artması öngörülen ithalatın finansmanı için gerekli kaynağı sağlayamamıştır. Aynı zamanda harcamaların kontrol edilememesi nedeniyle ithal mallarda darlık yaşanmıştır. Fiyatlar genel seviyesinde yüksek artışlar yaşanmış, enflasyon oranı 1979'da % 63,9'u görmüştür. Dolayısıyla ithal zorlukların yanında enflasyon ile birlikte temel ihtiyaçlar ve üretim girdilerinde kıtlıklar yaşanmıştır. Ayrıca bir önceki dönemde yaşanan yatırım artışları bu dönemde hem kamusal hem de özel sektör bazında zorunlu olarak azalmış ve toplam sabit

sermaye yatırımlarında tarımın payı 4. Plan döneminde % 12,2 belirlenmesine rağmen % 10 seviyesinde gerçekleşmiştir.¹²³

İlk üç kalkınma planı büyük ölçüde uygulama alanı bulmuş ve belirlenen hedeflere büyüme hızları perspektifinden bakıldığında büyük ölçüde ulaşılmıştır. Ancak dördüncü kalkınma planı zor şartlarda uygulamaya konmuş, dönemin ağır ekonomik ve sosyal şartları nedeniyle uygulamaya konan istikrar programları ile kesintiye uğramış ve 24 Ocak 1980 kararları ile rafa kalkmıştır.¹²⁴

2.5.Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1985-1989)

1980 darbesi sonrası başa geçen yeni hükümetin parti programları ile uyumlu bir plan hazırlama isteği sebebiyle beşinci beş yıllık kalkınma planı 1985 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu döneme damgasını vuran ilke ekonominin dışa açılım politikasıdır. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma planı içerisinde bu durumdan bahsedilmiş ve AET(Avrupa Ekonomik Topluluğu) ile ilişkilerin ekonominin dışa açılım politikasına uygun olarak yeniden dizayn edilmesi amaçlar arasında yerini almıştır. Bunun yanında 5. Plan diğer planlarda yer alan amaçlara benzer şekilde ülke içerisinde fiyat istikrarının sağlanması, ekonominin düzenli bir büyüme gerçekleşmesi, kalkınmada öncelikli bölgelerin süratle gelişmesi, işsizlik probleminin çözümü, gelir dağılımının düşük gelirli lehine değişmesi, ekonomik ve sosyal alt yapının iyileştirilmesi amaçlanmıştır.¹²⁵ Bu amaçlar doğrultusunda Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisindeki tarım sektörü ile ilgili hedeflemelerden bazıları şunlardır¹²⁶:

- Plan dönemi boyunca GSYİH' nin ve GSMH' nin yılda ortalama % 6,3 düzeyinde artışı öngörülmüştür.
- 5. Plan döneminde tarım sektörü üretiminin piyasa fiyatlarıyla yıllık ortalama artış hızı % 6,3 düzeyinde olması öngörülmüştür. Bitkisel üretimin yıllık ortalama % 3, hayvansal üretimin yıllık ortalama % 4,7, ormancılık

¹²³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1985-1989),DPT Yayın No:1974 Ankara, 1985, ss.183-184

¹²⁴ Alkan Soyak, Türkiye'de İktisadi Planlama: DPT'ye ihtiyaç Var Mı?, Doğu Üniversitesi Dergisi, sayı 4, Cilt 2 , İstanbul,2003, s. 176, <http://openaccess.dogus.edu.tr/bitstream/handle/11376/539/soyak.pdf?sequence=1&isAllowed=y> , (26.12.2017)

¹²⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1985-1989), ss.1-2

¹²⁶ a.g.e, s.38

faaliyetlerinin yıllık ortalama %3,1 ve balıkçılık üretiminin yıllık ortalama % 7,7 oranında artış göstermesi beklenmiştir.

- Toplam sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımında tarımın payı % 11,37 düzeyinde tahmin edilmiştir.
- Yılda ortalama olarak % 9,1 oranında artacağı tahmin edilen tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içerisindeki payının 1984 yılında % 15,4 düzeyinden 1989 yılında %14,4'e ineceği öngörülmüştür.
- Plan döneminde tarım ürünleri iç talebinin, tarıma dayalı sanayilerin gelişmesiyle beraber nüfus ve gelirdeki artışlar karşısında yılda ortalama % 3,3 oranında artacağı tahmin edilmiştir.
- Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planının içerdiği tahminler ve hedeflerin yanında diğer kalkınma planlarında olduğu gibi tarımsal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması gibi konulara yönelik kooperatifçilik faaliyetleri destekleneceği, tarım kredilerinin başlıca ürünlerin durumu dikkate alınarak önceliklere göre dağıtılacağı ve kredilerde teminat sisteminin kabul edilebilir esaslara bağlanarak kolaylaştırılacağı belirlenmiştir. Ayrıca tarımda verimliliğin artırılması, üretimde çeşitliliğin sağlanması ve ileri teknolojilerin kullanılması ile sulama yatırımlarına verilmekte olan desteğin sürdürülmesi kararlaştırılmış aynı zamanda bazı özel haller dışında tarım bölgeleri ve sulama alanları içerisinde sanayileşmenin yayılımını engelleyerek tarım alanlarının korunacağı amaçlanmıştır.¹²⁷

1983 Genel Seçimleri ile yeni hükümetin başa geçmesi sonrasında hazırlanan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985 senesinde uygulamaya konmuştur. Her ne kadar dönemin hükümeti serbest piyasa düzeninin gereği olarak ekonomiyi kısa vadeli önlemlerle yönetme yanlısı olsa da 1982 Anayasasının açık bir şekilde kalkınma girişimlerinin belirli bir plan doğrultusunda yürütülmesini belirtmiş ve kalkınma hamlelerinin belirlendiği planlama görevini de devlete vermiştir.¹²⁸ Bu dönemin kendinden önceki kalkınma dönemlerinden farkı; dönemin hükümetinin kesintisiz olarak beş sene boyunca iktidarda kalmasıdır.

¹²⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1985-1989), ss.52-54

¹²⁸ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası,1982,4.Kısım,2.Bölüm,
<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm> (26.12.2017)

Tablo-7: Beşinci Plan Sektörel Büyüme Hızları

Faaliyet	1984 Programı		5.B.Y.K.P. (1985-1989)	
	Hedef	Gerçekleşen	Hedef	Gerçekleşen
Tarım	3,5	0,5	3,6	0,8
Sanayi	6,6	9,9	7,5	6,5
Hizmetler	4,5	7,9	6,5	5,0
GSYH	5,0	6,7	6,3	4,6
GSMH	6,1	7,1	6,3	4,7

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (15.01.2018)

- 4.Plan döneminin son bulduğu 1983 yılından sonra ve 1985 tarihinde uygulamaya koyulan 5.plandan önce uygulanan 1984 Programında belirlenen bir yıllık hedefler tarım sektöründe tutturulamasa da GSYİH ve GSMH seviyeleri öngörülen düzeyin üstünde gerçekleşmiştir. 1984 Programında belirlenen yıllık % 5’lik GSYİH artış hızı hedefi bu yılda % 6,7 seviyesinde, öngörülen % 6,1 GSMH artış hızı hedefi ise % 7,1 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bununla beraber tarım sektöründe belirlenen % 3,5 sektörel büyüme hızı hedefi % 0,5 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde sektörler arasında en yüksek büyüme % 9,9(hedeflenen % 6,6) ile sanayi sektöründe olurken hizmetler sektöründeki büyüme % 7,9(hedeflenen % 4,5) seviyesinde gerçekleşmiştir.
- Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde GSYİH ve GSMH’ nın yıllık artış hızı öngörülenin altında kalmış, GSYİH’ nın yıllık ortalama artış hızı % 4,6 düzeyinde ve GSMH’ nın ise yıllık ortalama artış hızı % 4,7 düzeyinde gerçekleşmiştir.
- Plan döneminde tarım sektörü yıllık ortalama büyüme hızı %3,6 düzeyinde belirlenirken, 1984 Geçiş Programında olduğu gibi bu hedefin çok altında kalarak % 0,8 düzeyinde büyüme göstermiştir. Tarım Sektörünün yıllık ortalama üretim artış hızı bu dönemde % 3,3 düzeyinde gerçekleşmiş, bunun yanında iç tüketimin yıllık ortalama % 3,3 düzeyinde artacağı beklenirken bu oran % 3,1 seviyesinde belirlenmiştir.¹²⁹

¹²⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı(1990-1994), DPT Yayın No:2174, Ankara,1989, s. 49

- Plan döneminde toplam sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımında tarımın payı % 11,37 düzeyinde hedeflenmiş olmasına rağmen bu oran % 7,24 düzeyinde gerçekleşmiştir. Türkiye’de 5.plan döneminde 117.581.61 milyar TL miktarında gerçekleşen toplam sabit sermaye yatırımları içerisinde tarım sektöründe yapılan kamu ve özel yatırımların toplam tutarı 8.516.15 milyar TL’dir.¹³⁰
- Beşinci Plan döneminde ithalatın yıllık ortalama artış hızı % 6,7 gerçekleşirken ithalatın yıllık ortalama artış hızı % 7,1 olmuştur.¹³¹

2.6.Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)

Türkiye, özellikle 1989 yılından sonra ekonomi politikasında dönüşüm sürecine girmiştir. Daha öncesinde uygulanmaya başlayan yapısal uyum politikalarında değişikliğe gitmiş ve dış finansal serbestlik kararı almıştır. Dış finansal serbestlik, bir yandan sermaye hareketlerinin serbest bırakılmasına olanak sağlarken diğer yandan yurt içerisinde yerleşik kurumların ve bireylerin kendi aralarında döviz cinsinden işlem yapabilmelerine olanak sağladı. 1989 yılından sonra geçilen dış finansal serbestlik uygulamasıyla ülke içerisine yabancı sermaye akımı olmuştur. Yabancı sermayenin yöneliminin temel sebebi gelişmiş ülkelerde faiz oranlarının düşük olması ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin faiz oranlarının uluslar arası faiz oranlarının üzerinde olmasıdır. Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin arasındaki bu tür faiz oranı farkı serbest ortamda gelişmiş ülke sermayesine arbitraj olanağı sunmuştur.¹³²

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı ile temel olarak Türk milletinin refah seviyesini açık toplum ve rekabete açık ekonomi ilke ve esasları çerçevesinde yükseltmeyi amaçlamıştır. Bununla beraber istikrarlı, hızlı ve dengeli bir kalkınma sürecinin yürütülebilmesi için gelirin aktif nüfus içerisindeki dağılımının iyileştirilmesi, işsizliğin ve bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılması hedeflenmiştir. Ayrıca plan dönemi boyunca enflasyonla mücadele kapsamında talebin kontrolüyle beraber arzın artırılması hedeflenmiş ve bu amaçla sanayinin optimum kapasite ile çalışması ve kısa dönemde üretimi artıracak yatırımların hız kazanmasıyla üretim ve verimlilik artışı hedeflenmiştir. Memleketin kalkınma sürecinde özel kesimin dinamizminden azami

¹³⁰ a.g.e., s. 12

¹³¹ a.g.e., s. 49

¹³² Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, a.g.e, ss.213-214

ölçüde yararlanılması ve büyümenin serbest rekabet ortamında sağlanması esas alınmış, uluslar arası entegrasyona imkân verecek bir ekonomik yapının inşası amaçlanmıştır.¹³³ 6. Planın tarım sektörü ile ilgili bazı hedefleri şunlardır¹³⁴;

- Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde GSYİH' nin yıllık ortalama % 6,8 oranında artacağı, GSMH' nin ise yıllık ortalama % 7 oranında artacağı öngörülmüştür.
- Temel gıda fiyatlarındaki enflasyonist baskıyı azaltmak, artan nüfusun temel gıda ihtiyaçlarını ülke içi üretimden karşılamak bu yolla da gıda ithalatını azaltmak ve aynı zamanda da tarım alanında ihracatı artırmak amacıyla tarım sektöründe üretim artışı hedeflenmiştir. Bu doğrultuda üretim metodlarının modernize edilerek tarımsal faaliyetlerin hava koşullarına bağıllığını azaltmak, toprak ve su kaynaklarını etkin şekilde kullanmak amaçlanmıştır. Bunun yanında da yüksek vasıflı tohumluk ve damızlık girdilerinin en iyi şekilde değerlendirilmesi sağlanarak bitkisel ve hayvansal üretimi hızlandırmak, orman ve su ürünleri kaynaklarını geliştirmek esas alınmıştır. Tüm bunlarla beraber 6. Kalkınma döneminde tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payının % 3 dolaylarında düşmesi beklenirken sektörün büyüme hızının yılda ortalama % 4,1 düzeyinde olacağı tahmin edilmiştir.
- Plan döneminde sabit fiyatlarla tarımsal üretim artış hızının yılda ortalama % 4,2 olacağı öngörülmüştür. Ayrıca tarımsal üretim içerisinde bitkisel üretimin payının %54,3, hayvansal üretimin payının % 33,9, ormancılığın % 6,1 ve balıkçılığın % 5,7 olacağı tahmin edilmiştir.
- Tarım sektörü içerisinde ithalatın yıllık ortalama artış hızı % 4,6 seviyesinde, ihracatın ise tarım sektöründe yıllık ortalama artış hızının % 4,4 olacağı öngörülmüştür.

Türkiye ekonomisi 1980-1983 döneminde büyük bir dönüşüm sürecine girmiş ve dünya pazarına açılmıştır. Bu süreç 1989-1990 senelerine kadar devam etmiş ve tamamlanmıştır.¹³⁵ 1989 yılında başlayan yeni ekonomik sıkıntılar 1991 yılının sonuna

¹³³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı(1990-1994), s. 1

¹³⁴ a.g.e., s.48

¹³⁵ Erdinç Yeldan, Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.11

kadar sürmüş ve 1994 yılında tekrar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kamu kesimi açıkları artmış, GSMH artış hızı beklenilenin çok altında kalmış ve ülkede % 60'ları aşan enflasyon yaşanmıştır. 1990-1991 yılları arasında yaşanan 1. Körfez Savaşı ile Türkiye'nin dış ticaret geliri ve bölgedeki petrol hatları üzerinden elde ettiği geliri kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Bu olaylar karşısında Türkiye'de dışa bağımlı olan sanayinin de etkisiyle cari açık artmış ve döviz kurundaki dalgalanmalar yaşanmıştır. Sürecin sonunda Türkiye, 1994 tarihinde yeniden krize sürüklenmiştir.¹³⁶ Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Dönemine denk gelen bu kriz karşısında planlanan hedeflerin gerçekleşmesi şu şekildedir;¹³⁷

- Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Döneminde GSYİH' da yıllık ortalama 6,8 düzeyinde bir artış hedeflenmiş ancak dönem şartlarında bu oran yıllık ortalama %3,6 düzeyinde gerçekleşmiştir. GSMH' da ise yıllık ortalama %7 düzeyinde bir artış öngörülmüşken bu oran %3,5 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Tablo-8:Altıncı Plan Sektörel Büyüme Hızları

Faaliyet	6.B.Y.K.P. (1990-1994)	
	Hedef	Gerçekleşen
Tarım	4,1	1,6
Sanayi	8,1	3,8
Hizmetler	6,7	4,1
GSYH	6,8	3,6
GSMH	7,0	3,5

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx>, (15.01.2018)

- Yıllık ortalama % 4,1 seviyesinde büyüme hedeflenen tarım sektörü dönem içerisinde yılda ortalama % 1,6 düzeyinde gerçekleştirmiştir. 6.plan dönemi içerisinde en yüksek büyüme hızı yıllık ortalama % 4,1 ile hizmet sektöründe gerçekleşirken bu dönemde sanayi sektörü yılda ortalama % 3,8 seviyesinde büyümüştür. Dolayısıyla sektörel büyüme hızları bakımından planda hedeflenen

¹³⁶ Emine Fırat, Türkiye'de 1980 Sonrası Yaşanan Üç Büyük Kriz Ve Sonuçlarının Ekonomi-Politigi, Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı 17,Konya, 2009,ss.504-505

¹³⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1996-2000),Ankara,1995, s.57 <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/3/plan7.pdf> (27.12.2017)

düzeyler tutturulamamıştır. Bu dönemde Tarımın GSYİH içerisindeki yeri diğer sektörlerin daha hızlı büyümesine bağlı olarak 1990 yılında % 17,5'lik bir seviyedeysen bu oran son yıllarda % 15 seviyesine düşmüştür. Ancak ekonomide tarımsal istihdamın payı % 45 ile ağırlığını korumuş ve nüfusun ekonomideki yeri giderek azalırken istihdam edilen kitlenin önemli bir kısmı geçimini tarım sektöründe sürdürmeye devam etmiştir. İstihdam sayısına göre hâsıla içerisindeki payın düşük olmasının sebebi işletmelerin çoğunlukla küçük olması ve tarım sektörünün temel özelliklerinden kaynaklanmıştır. Örneğin; 1991 yılı Tarım Sayımı sonuçlarına göre; büyükbaş hayvancılık faaliyetleriyle uğraşan işletmelerinin % 71,9'u 5 başın altında, küçükbaş hayvancılık faaliyetleri ile uğraşan işletmelerinin ise % 31,6'sı 20 başın altında bir büyüklüğe sahiptir. Bu sebeple tarım sektöründe istihdam edilenlerin gelirleri diğer sektörlerle göre düşük kalmaktadır. Ayrıca tarım sektörünün kendi içerisinde de gelir dağılımı büyük ölçüde farklılık arz etmektedir.

- Plan dâhilinde tarım sektörünün üretim artış hızı yılda ortalama % 4,2 olarak tahmin edilmiş ancak üretim yılda ortalama % 1,7 oranında gerçekleşmiştir. Bununla beraber ihracatta % 1,3 ve ithalatta ise % 5 azalış olmuştur. Bu dönemde uygulanmış olan destekleme politikaları sonucunda üretici gelirlerinde istikrar sağlanamadığı gibi, dünya fiyatlarının üstünde kalan destekleme fiyatları, bazı ürünlerin ekim alanlarının çok fazla genişlemesine bağlı olarak üretim fazlası oluşmasına neden olmuş ve bu durum devletin fazla alım yaparak yüksek stok maliyetleri ile karşılaşmasıyla sonuçlanmıştır.
- Bu dönemde gerçekleşen tarımsal üretimin % 66,7'si bitkisel ürünlerde, % 25,2'si hayvancılıkta, % 2,7'si ormancılıkta ve % 5,3'ü su ürünlerinden oluşmuştur.
- 6. Plan döneminde toplam sabit sermaye yatırımlarının % 5,1'i tarım sektöründe gerçekleşmiştir. Kamusal sabit sermaye yatırımlarının % 9,4 ve özel sektör sabit sermaye yatırımlarının % 3,4 tarım sektörüne yönelik olmuştur.
- Bu dönemde gözlemlenen sorunlardan biride plansız arazi kullanımı, tarım arazilerinin tarım dışı alanlarda kullanımının artışı ve erozyon gibi sebeplerle

tarımsal alanların azalması ve arazi mülkiyetindeki dağılımın bozuk olmasının bir sonucu olarak üretimde küçük işletmelerin payının giderek azalmasıdır.

2.7.Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

1994 yılı, patlak veren krizlerin sonucunda yüksek enflasyon yaşanan bir yıl olmuştur. Bu yılda negatif büyüme yaşanmış ve % 125 enflasyonlar görülmüştür. Yapılan devalüasyon sonucu TL döviz karşısında değer kaybetmiş ve ihracat artış göstermiştir. Mart 1995'te Türkiye'nin Gümrük Birliğine girmesi sonucunda da kısa süreli olarak piyasalarda olumlu bir hava esmiş ancak bu durum süreklilik kazanamamıştır. Bu yıl artan siyasi belirsizlikler sonucu 24 Aralıkta erken seçime gidilmiş, 1995 yılının son 3 ayında bu yüzden seçim ekonomisi uygulanmıştır ve kamu harcamaları rayından çıkmıştır. 1996 senesinde kurulan yeni hükümetle mevcut sorunların üstesinden gelinememiş, verimli çalışma ortamı sağlanamamıştır. 28 Haziran 1996 yılında kurulan yeni hükümet meclise sunduğu denk bütçe planı ile vergi dışı kamu gelirlerinin artırılması amaçlanmıştır.¹³⁸ Siyasi istikrarsızlıkların ve ekonomik zorlukların yaşandığı Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin hazırlanmasındaki temel amaçlar şunlardır¹³⁹:

- Türkiye'nin bu dönemdeki en temel hedefi küreselleşmenin avantajlarından üst düzeyde faydalanarak çağı yakalamaktır. Bu amaç doğrultusunda özgür ve demokratik bir ortam sağlanmasına, bireyin ön plana çıkarılmasına, sürdürülebilir hızlı bir büyümenin sağlanmasına ve üretken istihdamın artırılmasına çalışılacağı belirtilmiştir. Ek olarak sanayileşmenin hızlandırılması, toplumun yaşam ve gelir seviyesinin iyileştirilmesi, eğitim şartlarının geliştirilmesi, kültürel gelişmelerin sağlanması, toplumun her kesiminin sosyal güvenlik ve temel sağlık hizmetlerine kavuşması, çevrenin korunmasına ve geliştirilmesi gibi sosyal ve ekonomik konular üzerinde çaba gösterileceği belirtilmiştir.
- Avrupa Topluluğu ile gümrük birliğinin gerçekleşmesi, Türkiye'ye yeni fırsat kapılarının açılması ve bunun yanında yeni sorumluluklarının doğması sonucunu

¹³⁸ Metin Bayrak, Osman Cenk Kanca, Türkiye'de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan Ekonomik Ve Siyasi Gelişmelerin Seyri, Akademik Bakış Dergisi Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi Sayı: 35 Mart – Nisan 2013, ss.8-9, <http://www.akademikbakis.org/eskisite/35/11.pdf> (28.12.2017)

¹³⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1996-2000),ss.19-21

doğurmuştur. Bu gelişme sonucunda plan döneminde gereken tüm değişimlerin ve yenileşme kararlarının ivedilikle alınması ve uygulamasına geçilmesi amaçlanmıştır.

- Gümrük Birliğinden beklenen faydaların sağlanabilmesi amacıyla, tüm kurumlar ve hukuki yapı gözden geçirilerek yeniden yapılandırılacağı ve rekabet ortamının güçlendirilmesini sağlayacak reformlar yapılacağı plan döneminde belirtilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin AB ülkeleri ile arasındaki gelir ve verimlilik farklarının süratle kapatılması amacıyla yerli ve yabancı yatırımların hızlanması gerektiği düşünülmüş ve bu amaçla yatırımların yöneleceği ekonomik ve sosyal ortamlar için insan gücünün niteliği yükseltilecek, bilim ve teknoloji politikaları ile mevcut sosyoekonomik yapıda önemli değişikliklere gidileceği planda belirtilmiştir. Toplumsal refahın artışında önemli yeri olan bilim ve teknoloji politikaların temelinde ekonomide istihdam edilmekte olan bireylerin düşük katma değerli faaliyetlerden yüksek katma değerli faaliyetlere aktarım amacı yatmaktadır. Bu çerçevede sanayileşme sürecinde eğitim, bilimsel ve teknolojik alt yapılar ile işgücünün verimliliğinin artırılması amaçlanmıştır.
- 7. Plan döneminde makro ekonomik ve yapısal uyum politikaları uygun bir zamanlama ve bütünlük içerisinde uygulanarak istikrarlı ve sürdürülebilir büyüme ortamı oluşturulacağı amaçlanmıştır. Plan ile yeni bir strateji uygulanmak istenmiş ve bu strateji ile kalkınma ile birlikte toplumun demokratikleşme sürecinin tamamlanması amaçlanmıştır. Türkiye geçmiş dönemlerde ekonomide değişim sürecine girmiş ve ekonomiyi esas itibarıyla dışa açık, rekabetçi piyasa mekanizmasına dayandırmıştır. Böylelikle kalkınma planlarının da ekonomik ve sosyal hayatın tamamını ayrıntılı olarak belirlemesi ve hedeflerin gerçekleşmesinde zorlayıcı olmayacağı bu plan döneminde belirtilmiştir. Ayrıca plan döneminde yurtiçi ve yurt dışında değişen koşullar karşısında mevcut durum yıllık programlarla gözden geçirilmesi gerektiği belirtilmiş, planın gelişmeler karşısında esnekliği sağlanmıştır.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında belirtilen bu amaçlar doğrultusunda tarımsal hedeflerin bazıları şunlardır;

- 7. Plan döneminin kapsadığı 1996-2000 yılları arasında GSYİH düzeyinde hedeflenen artış yıllık ortalama % 5-% 6,6 düzeyleri arasındadır. Aynı dönemde hedeflenen GSMH artışı ise yıllık ortalama % 5,5-% 7,1 dolaylarındadır.
- Bu dönemde nüfusun dengeli ve yeterli beslenmesi, mukayeseli üstünlüğe sahip olunan ürünlerde üretime ağırlık vererek ihracatın artışının sağlanması ve üretici gelirinin yükselmesi hedeflenmiştir. Ülke içerisinde, tarımsal alanların marjinal sınırlara ulaştığı göz önüne alınarak üretimin arttırılması için prodüktivitenin artırılması gerektiği kabul görmüş, bu sebeple Konya Ovası ve Orta Anadolu bölgeleri başta olmak üzere sulanabilir alanların sulamaları modern sistemlerle ve çevre şartlarına uygun bir şekilde gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Tarım politikalarında ise Uruguay Turu sonunda imzalanan Dünya Ticaret Örgütü kuruluş anlaşmasının tarımla ilgili hükümleri göz önüne alınarak Türkiye'nin yükümlülüklerine ve Avrupa Topluluğu Ortak Tarım Politikasında beklenen gelişmelere uygun olarak düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda tarımsal destekleme politikaları, üretimin serbest rekabet koşullarında pazar sinyallerine uygun gelişmesi göz önüne alınarak yeniden yapılandırılacağı belirtilmiştir. Bu çerçevede, tarımsal ürünlerin fiyatlarına devlet müdahalesi azaltılacağı ve bunun yerine kayıtlı üreticilere doğrudan gelir desteği verilmesi yoluna gidileceği, girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılacağı ve arz fazlası olan ürünlerin üretimlerinin sınırlandırılacağı bunun yerine iç ve dış talebe yönelik ekim-dikim yapılacağı plan dâhilinde belirtilmiştir.¹⁴⁰
- 7. Plan döneminde tarımsal üretimin yıllık ortalama % 2,9-% 3,7 arasında bir artış göstereceği tahmin edilmiştir.¹⁴¹ Böylece plan döneminin sonunda tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payının % 15'den % 13 civarına inmesi öngörülmüştür.¹⁴²
- Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisinde ithalat ve ihracata yönelik sektörel bir ayrıma gidilmemiş, ihracatın yıllık ortalama % 12,9 oranında ve ithalatın ise yıllık ortalama % 16,6 oranında artacağı öngörülmüştür. Öngörülen sektörel gelişmelerin bir sonucu olarak, 7. Plan dönemi sonunda, toplam üretim değeri

¹⁴⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1996-2000), s.60

¹⁴¹ a.g.e, s.63

¹⁴² a.g.e, s.203

içerisinde tarımsal üretimin parasal değeri 1995 yılında % 12,4 düzeyinden % 11 düzeyine gerileyeceği tahmin edilmiştir.¹⁴³

1995 yılında başlayan hızlı büyüme eğilimi 1998 yılına kadar sürmüş olmasına rağmen 1996-1998 yılları arasında kısa süreli hükümetler döneminin yaşanması ekonomide belirsizliği sürdürmüş, istikrar sağlanamamıştır. Siyasi istikrarsızlığın yanında Güneydoğu Asya ülkeleri ile başlayıp Rusya'ya sıçrayan mali kriz sonucunda büyüme eğilimi son bulmuştur. Özellikle 1999 yılında yaşanan 17 Ağustos ve 12 Kasım depremleri, ülkeyi ağır maddi kayıplara uğratmıştır. 1996 yılında % 7,1 düzeyinde büyüme hızı gerçekleştirmiş olan Türkiye ekonomisi 1999 yılında % 6,1 oranında küçülmüştür.¹⁴⁴ Bu gelişmeler neticesinde plan dönemi sonucunda gerçekleşen durumlar şunlardır;

Tablo-9:Yedinci Plan Sektörel Büyüme Hızları

Faaliyet	1995 PROGRAMI		7.B.Y.K.P. (1996-2000)	
	Hedef	Gerçekleşen	Hedef	Gerçekleşen
Tarım	2,5	2,0	2.9-3,7	1,7
Sanayi	4,9	12,1	6.0-7,7	4,0
Hizmetler	4,3	6,3	5.1-6,8	4,5
GSYH	4,2	7,2	5.0-6,6	3,9
GSMH	4,4	8,0	5.5-7,1	3,8

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (15.01.2018)

- Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı öncesinde uygulanan 1995 programında GSYİH ve GSMH hedeflenen seviyenin üstünde sırasıyla % 7,2 ve % 8 düzeyinde belirlenmiştir. Aynı dönemde sanayi sektörü büyüme hızı % 12,1 düzeyinde iken hizmet sektörü büyüme hızı % 6,3 seviyesinde gerçekleşmiştir. Tarım sektörü diğer iki sektörün aksine hedeflenen düzeyin altında kalmış ve % 2 oranında büyüme göstermiştir.
- 7. Plan döneminde GSYİH artışı hedeflenen seviyenin altında kalmış, yıllık ortalama 3,9 düzeyinde bir artış göstermiştir. GSMH ise yıllık artış hızı ortalama

¹⁴³ a.g.e, s.205

¹⁴⁴ Metin Bayrak, Osman Cenk Kanca,a.g.e., ss.9-11

% 3,8 oranında gerçekleşmiştir. Bu dönemde tarım sektörünün yıllık büyüme hızı ortalama % 1,7 oranında gerçekleşmiş ve hedeflerin altında kalmıştır. Makro ekonomik politikaların ve gelişmelerin farklılaşması nedeniyle bu dönemi iki kısımda incelersek; plan döneminin ilk iki yılında GSMH büyüme hızı ortalama olarak % 7,7 düzeyinde gerçekleşmiştir. Ancak bu performansı son iki yılda sürdürememiş ve GSMH büyüme hızı 1998 yılında % 3,9, 1999 yılında ise % 6,1 oranında gerilemiştir.¹⁴⁵ Bu duruma en büyük pay Asya ve Rusya Krizleri ile 1999 yılında gerçekleşen depremlerin ekonomide büyük yıkıma neden olmasıdır.

- 7. Planda tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payının % 13'e düşmesi, sanayi sektörünün payının % 27'ye çıkması, hizmet sektörünün payının ise % 60 seviyelerinde kalması öngörülmüştü. 1995 yılında % 15,7 olan tarım sektörü cari fiyatlarla GSYİH içerisindeki payı 1999 yılında %15'e düşerken diğer sektörlerde; sanayi % 26,3 seviyesinden % 23,2 seviyesine gerilemiş, hizmetler sektörü ise %58'den %61,7 seviyesine çıkmıştır.¹⁴⁶
- 1994 yılında rekabet gücünde sağlanan artış ve dünya ticaretindeki canlılığın etkisiyle, 1996-1997 yıllarında ihracatta ortalama % 10,2 oranında artış sağlanmıştır. 1998-1999 senelerinde ise ihracat Rusya ve Asya krizlerinden olumsuz yönde etkilenmiştir. Dolayısıyla, 1996-1998 döneminde % 8 olan Türkiye'nin ihracat pazarı büyüme oranı 1999 senesinde % 1,6 oranında azalış göstermiştir. Asya ve Rusya krizleri ile ihracat ilişkilerimizin olduğu ülkelerde ulusal paralarının 1997 yılında değer kaybetmesi, Türkiye'nin dış satım faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Aynı zamanda üretimin yavaşladığı bir dönem olan 1998 ve 1999 yılları arasında dolar cinsinden ücret artışları Türkiye'nin rekabet gücünü olumsuz etkilemiş ve bu gelişmelerle 1998 yılında ihracat hızı % 2,7 oranında, 1999 yılında ise % 1,4 oranında düşüş yaşanmıştır. Böylelikle plan döneminde ihracatın yıllık artış hızı % 5,3 seviyesinde gerçekleşmiş ve tarım ürünlerinin ihracatı ise yıllık ortalama % 2,9 düzeyinde

¹⁴⁵T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(2001-2005),Ankara,2000,s.3, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/2/plan8.pdf> (28.12.2017)

¹⁴⁶a.g.e, s.4

artmıştır. Bu dönemde ithalattaki yıllık ortalama artış hızı % 3,3 olarak gerçekleşmiştir.¹⁴⁷

2.8.Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)

2000’li yılların başında arka arkaya yaşanan Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri Türkiye ekonomisinde büyük etkiler yaratmıştır. 2000 yılının son aylarında bankacılık sistemine dair yeni düzenlemelerin hız kazanması sonucu açık pozisyonlarını kapatma konusunda seri karar alma içerisine sokulan bankalarda kasım ayının sonlarına doğru likidite sıkıntısı baş göstermiş ve likidite krizi olarak tanımlanan ekonomik sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde bankalar büyük kayıplar yaşamış ve faizler artmıştır. Mali kesimde yaşanan bu problemin reel kesime yansmasıyla da kriz derinleşmiştir. Bu periyotta Merkez Bankasından 5,5 milyar dolar döviz çıkışı olmuş ve gecelik borçlanma faizi % 210 seviyesine gelmiştir. Merkez Bankasının müdahalesi sonuç vermeyince kriz aralık ayında daha da derinleşerek gecelik repo faizleri %1700 seviyesine gelmiştir. Krizin kötüye gitmesini önlemek için alınan tedbirler ve geçici destekler de programın sürdürülebilirliğini sağlayamamış ve kasım 2000 likidite krizinden sonra Şubat 2001 krizi çıkmıştır.¹⁴⁸ Bu şartlarda hazırlanan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planının genel amaçları şunlardır;

- Öncelikle 8. Plan, dünyada sosyal ve ekonomik dönüşümün yaşandığı bir süreçte hazırlanmış ve Türkiye’nin dünyada yaşanan bu değişimden en üst düzeyde faydalanması amaçlanmıştır. Bu amaçla uzun vadeli gelişme stratejisinin belirlenmesi gerektiği düşünülmüş ve Cumhuriyetin 100.yılı olan 2023 dönemine kadar strateji belirlenmiştir. Bu strateji; Atatürk’ün işaret ettiği muhasır medeniyetler seviyesini ülkü olarak belirlemiştir. Bu doğrultuda kültür ve uygarlığın en ileri aşamasına ulaşmayı, dünya standartlarında üreten, insan hak ve sorumluluklarını güvence altına alan, gelirini adil paylaşan, katılımcı demokrasiyi, laikliği, din ve vicdan özgürlüğünü en üst düzeyde sağlayan küresel çapta büyük bir devlet olmayı amaçlamıştır.¹⁴⁹

¹⁴⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(2001-2005),ss.5-6

¹⁴⁸ Onur Sungur, 2000 Sonrası Türkiye Ekonomisi: Büyüme, Enflasyon, İşsizlik, Borçlanma ve Dış Ticarete Gelişmeler, Toplum ve Demokrasi Dergisi, Sayı 19-20, Yıl 9, Mersin,Ocak-Aralık 2015, ss.244-245

¹⁴⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(2001-2005), s. 21

- 8. Plan döneminde, toplumsal yaşamın kalitesinin yükseldiği, sürekli ve istikrarlı bir büyümenin sağlandığı bir ülke olması hedeflenmiştir. Ek olarak, AB üyeliği sürecinde gereken temel değişimlerin sağlanması, ekonominin dış dünyaya uygun hareket etmesi, hem bölgesel hem de küresel alanda saygın, etkin ve güçlü bir ülke konumunda olunması amaçlanmıştır. Bu dönemde kesintisiz büyümenin gerçekleşmesi için gerekli olan uygun politikaların uygulanmasıyla enflasyonun tek hanelere kalıcı bir şekilde düşürülmesi ve Maastricht kriterlerinin yerine getirilmesi amaçlanmıştır.¹⁵⁰ Ayrıca gelir dağılımının iyileştirilmesi, yoksullukla mücadele, eğitim ve sağlık konularında düzenlemeler gibi sosyal hedefler plana dahil edilmiştir.
- Devletin özelleştirmeler yoluyla üretim alanından çekilerek temel görevlerine ağırlık vermesi ve rekabetçi piyasa düzenini sağlama işlevini yerine getirmesi amaçlanmıştır.¹⁵¹

Yukarıdaki amaçlar doğrultusunda koyulan tarımsal amaç ve hedeflerin bazıları şunlardır;

- Plan döneminde kaynakların etkin kullanılması ilkesi çerçevesinde rekabet gücü yüksek, örgütlü, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması temel olarak amaçlanmış ve artan nüfusun gıda güvenliği ilkesi çerçevesinde yeterli ve dengeli beslenmesi esas alınmıştır. Tarım politikaları esas olarak Avrupa Birliğine üyelik sürecinde AT Ortak Tarım Politikasına, Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşmasının öngördüğü sorumluluklara ve uluslararası ticari gelişmelerle uyumlu bir şekilde belirlenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵²
- Bitkisel ürünlerin üretim miktarının, ürünlerin kalitesinin, ihracatın ve üretimde verimliliğin artırılması temel olarak amaçlanmıştır. Üretimde verimliliğin sağlanması ve ürün kalitesinin artırılması amacıyla sertifikalı tohum kullanımının yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Bunun için tohumculuk sektörü ile ilgili uluslar arası standartlara uygun düzenlemelerin yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca her türlü tarımsal üretim faaliyetlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin azaltılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda

¹⁵⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(2001-2005), s. 25

¹⁵¹ a.g.e, s. 26

¹⁵² a.g.e, ss. 132-133

ilaçlama, gübre ve sulama girdilerinin çevre ve doğal kaynaklar ile uyumlu kullanımının yaygınlaştırılması yönünde çalışmalara başlanacağı ve girdi desteklerinden gübre ve ilaç desteğinin kısa zamanda aşamalı olarak kaldırılacağı kararlaştırılmış ve üreticinin ekolojik tarıma özendirilmesi bu plan döneminde amaçlanmıştır.¹⁵³

- Hayvancılıkla ilgili olarak temel hedeflenen konu toplumsal beslenmenin yeterli düzeyde karşılanmasıdır. Üretim artışının gerçekleştirilmesi için hayvan ıslahının yapılması, kaliteli yem ve yem bitkilerinin üretiminin artırılması ve hayvan hastalıklarıyla mücadelede önemli gelişmeler sağlama amaçlanmıştır. Öncelikli olarak iç talep karşılandıktan sonra ihracata yönelik üretim seviyesini yakalayabilmek için hayvancılığa özel derecede önem verilmesi kararlaştırılmıştır.
- 8. Plan döneminde GSYİH' nın yıllık ortalama % 6,5, GSMH' nin % 6,7 oranında artacağı tahmin edilmiştir.
- Yıllık sektörel ortalama katma değer artış hızının tarımda % 2,1, sanayide %7 ve hizmetlerde % 7,5 olarak gerçekleşeceği öngörülmüştür. Plan dönemi sonunda tarımın GSYİH içerisindeki payının % 17,2'den % 14,0 ' e düşmesi öngörülmüştür.¹⁵⁴
- Plan döneminde kırsal alanlarda yaşayan nüfusun üretkenliğini artıracak ve tarımsal üretimi geliştirecek mesleki yönlendirmelere ve projelere ağırlık verilmesi yönünde karar alınmıştır.¹⁵⁵
- Tarım sektöründe istihdam edilen ücretsiz aile işçilerine yönelik katma değer yaratacak projelerin geliştirilmesi amaçlanmıştır.¹⁵⁶

Kasım 2000 krizi Türkiye'de büyük etkiler bırakmıştır. Merkez Bankası bu tarihte dövizle yönelik gerçekleşen spekülasyon saldırı yüksek faiz, yüksek rezerv kaybı ve 7,5 milyar dolar büyüklüğünde yüksek IMF borcu savuşturabilmiştir. Ek olarak devlet kademesi ile alınan önlemler ve uygulanan programlar kısmen işe yaramış ancak ekonomiyi yeni gelebilecek bir krize karşı savunmasız bırakmıştır. Kısa bir süre sonra,

¹⁵³ a.g.e, ss. 135-136

¹⁵⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(2001-2005), s. 35

¹⁵⁵ a.g.e, s. 101

¹⁵⁶ a.g.e, s.104

Şubat 2001 tarihinde, dönemin hükümeti ve cumhurbaşkanı arasında oluşan gerginlik, başlangıçta devlet krizi olarak çıksa da kısa sürede tüm piyasaları etkilemiş ve yeni bir ekonomik krize sebebiyet vermiştir. Kısa süre sonra tekrarlanan spekülasyon saldırısı bu sefer yalnızca yabancılar tarafından gerçekleştirilmemiş aynı zamanda özellikle yerli banka ve tasarruf sahipleri yatırımları dövizde doğru hareket etmiştir. Sonuç olarak daha fazla dayanamayan Merkez Bankası döviz kurunu dalgalanmaya bıraktığını açıklamış ve bu açıklamayla döviz kuru giderek artmıştır. 19 Şubatta 1 doların piyasa satışı 686.500 TL seviyesindeyken, 28 Şubatta % 40 artarak 960.000 TL olmuştur.¹⁵⁷

2001 krizi Türk iktisat tarihinin en büyük ve kapsamlı istikrar programıyla sona ermiştir. Bu dönemde ekonomi yaklaşık % 9 daralmış, kişi başına gelir 725 dolar gerilemiş, 19 banka tasarruf mevduatı sigorta fonuna devredilmiş, 125 işyeri kapanmış, 1,5 milyon kişi işsiz kalmış, Kasım krizinden sonra % 30'lara düşen enflasyon bu dönemde % 70'i aşmış ve hazinenin faiz ödemeleri % 101 artış göstermiştir. 2001 yılı cumhuriyet tarihinin en derin ekonomik krizi olmuş ve Türkiye 2. Dünya Savaşından sonra en büyük daralmayı yaşamış, GSMH sadece kriz yılında 50 Milyar dolar kaybetmiştir.¹⁵⁸ Bu doğrultuda 8. Plan döneminde gerçekleşen durumlar şu şekildedir;

- Türkiye ekonomisi, 2000 yılında % 7,4 oranında büyüme göstermiş ancak plan döneminde gerçekleşen 2001 krizi sonucunda % 9,5 oranında küçülmüştür. Kriz sonrasında ise kararlı bir şekilde uygulanan sıkı para ve maliye politikaları ile ekonomik istikrarın sağlanması doğrultusunda oldukça önemli ilerlemeler kaydedilmiş, ekonomide yüksek büyüme oranları yakalanmıştır. Öyle ki, kriz sonrası 2002-2005 döneminde GSYİH yıllık ortalama % 7,5 oranında büyümüştür.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Ercan Uygur, Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım Ve 2001 Şubat Krizleri, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metinleri, Nisan 2001, s.22-23, www.tek.org.tr/dosyalar/KRIZ-2000-20013.pdf (28.12.2017)

¹⁵⁸ Zübeyir Turan, a.g.e, s.73

¹⁵⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Dokuzuncu Kalkınma Planı(2007-2013), DPT(Devlet Planlama Teşkilatı),Ankara, 2006,s. 23

Tablo-10: Sekizinci Plan Sektörel Büyüme Hızları

Faaliyet	8.B.Y.K.P. (2001-2005)	
	Hedef	Gerçekleşen
Tarım	2,1	1,1
Sanayi	7,0	4,9
Hizmetler	7,5	4,8
GSYH	6,5	4,3
GSMH	6,7	4,1

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx>, (15.01.2018)

- Dönem içerisinde yıllık ortalama % 6,5 GSYİH artışı hedeflenmiş olmasına rağmen % 4,3 düzeyinde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde GSMH % 6,7 düzeyinde yıllık ortalama artış beklenirken % 4,1 düzeyinde gerçekleşmiştir.
- Büyümenin sektörel yapısına bakıldığında 2001-2005 döneminde tarım sektörünün büyümesi yıllık ortalama % 1,1 dolaylarında gerçekleşmiş ve tarımın toplam katma değer içerisindeki payı azalarak % 14,1 seviyesinden % 10,5 seviyesine gerilemiştir.
- Tarımda reform çalışmaları kapsamında arz fazlası ürünlerin üretiminden taleple uyumlu alternatif ürünlere geçişe yönelik düzenlemeler yapılmıştır. 2001 yılından itibaren tarımsal destekler kapsamında girdi ve destekleme alımları yoluyla verilen fiyat desteklerinden vazgeçilmiş ve üreticiler doğrudan gelir desteği ile desteklenmeye başlamıştır. Çiftçi kayıt sistemi oluşturularak, çiftçilerin doğrudan gelir desteği başta olmak üzere tüm destekler kayıt altına alınmıştır. Bu dönemde tarım satış kooperatifleri ve birlikleri yeniden yapılandırılarak özertleştirilmiştir.¹⁶⁰

2.9.Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)

Tarım sektörü, 21. yüzyılın başlarından itibaren yeni bir sürece dâhil olmuştur. İklim değişiklikleri nedeniyle sel ve kuraklık gibi olayların sık ve şiddetli görülmesi, gelişmekte olan ülkelerin tarımsal ürünlerine olan taleplerinin artış göstermesi ve değişmesi, biyoyakıt tüketiminin artması gibi sebepler dünyada tarımsal ürün fiyatlarının 2007 yılından itibaren hızlı bir şekilde yükselmesine neden olmuştur. Uzun

¹⁶⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Dokuzuncu Kalkınma Planı(2007-2013), s. 28

yıllar artış ya da azalış göstermeyen tarımsal ürün fiyatları Ocak 2007'nin sonlarına doğru artmaya başlamış ve Mayıs 2008'de rekor seviyeleri yakalamıştır. Gıda krizi olarak adlandırılan bu dönemde aynı anda petrol fiyatları da tarım ürünlerindeki artışla beraber hareket etmiş, artış göstermiştir. Bu dönemde hükümetler önlem olarak tarım ürünlerinde ihracat ve ithalata sınırlama getirecek çeşitli politikalar geliştirmişlerdir. 2007 senesinde görülmeye başlayan ve 2008 yılı yaz aylarına kadar devam eden gıda fiyatlarındaki aşırı artış yerini 2008 yılında Küresel Ekonomik Krize bırakmıştır. Kriz, 1930 yılından bu yana en tehlikeli şoklardan biri olarak tanımlanmış ve Amerika, Avrupa ve Asya kıtaları başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde çok sayıda banka ve işyeri kapanmış, işsizlik artmış ve durgunluk başlamıştır. Küresel ekonomik krizin etkisi 2009 yılında da devam etmiş, 2010 yılından itibaren piyasalar toparlanma sürecine girmiştir. Tarım sektörü ise bu dönemlerde küresel ekonomik krize karşı daha dayanıklı bir sektör görüntüsü çizmiştir.¹⁶¹

Dokuzuncu Kalkınma Planı, değişimin çok boyutlu ve hızlı bir şekilde yaşandığı, rekabetin yoğunlaştığı, belirsizliklerin arttığı aynı zamanda küreselleşmenin her alanda etkinliğini artırıp bireyler, kurumlar ve uluslar açısından risk ve fırsatların arttığı bir dönemde oluşturulmuştur. Plan, Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda bütüncül bir yaklaşımla geçireceği değişimi ortaya koyan temel politika dokümanıdır. Bu doğrultuda hazırlanan plan Avrupa Birliğine uyum sürecini tamamlamış, istikrar büyüme hızına sahip, gelirini adil paylaşan, küresel ölçekte rekabet gücüne sahip olan bir Türkiye amaçlanmış ve 2001'den 2023'e kadar sürecek olan uzun vadeli strateji ile hazırlanmıştır. Kalkınma planlarının giderek artan öneminin yanında değişen dünya koşulları neticesinde planlamaların yeniden tasarlanması gerektiği plan içerisinde belirtilmiştir. Devletin ekonomideki rolünün yeniden tanımlanması sonucu dokuzuncu planda bütün alanların detaylı olarak planlanması anlayışından, belirlenen vizyon ile makro dengeleri gözeterek, öngörülebilirliği artıran, piyasaların daha etkin işlemesine yardımcı olacak ve sorunları öne çıkartan planlama anlayışına geçilmiştir.¹⁶² Bu kapsamda Dokuzuncu Kalkınma Planı döneminde genel olarak şunlar amaçlanmıştır;

¹⁶¹ T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı Tarımsal Yapıda Etkinlik ve Gıda Güvenliği ÖİK Raporu, ss.4-5 http://tarim.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2014/12/Tarimsal_Yapi_oik-16-05-2014.pdf (28.12.2017)

¹⁶² T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Dokuzuncu Kalkınma Planı(2007-2013), s. 10

- Ülkenin rekabet gücünün artırılması,
- İstihdamın artırılması ve işsizlik sorununun çözülmesi,
- Beşeri gelişme ve sosyal dayanışmaların gerçekleşmesi,
- Bölgesel kalkınmanın sağlanması,
- Kamusal hizmetlerin kalitesinin ve etkinliğinin artırılması.

Bu amaçlar doğrultusunda dokuzuncu plan döneminde belirlenen tarımsal hedeflerin ve tahminlerin bazıları şunlardır;¹⁶³

- Plan döneminde GSYİH' nın yıllık ortalama % 7 oranında artması beklenmektedir.
- Ekonominin yapısal reformlar ve modernizasyonu ile birlikte tarım sektörünün toplam üretim ve toplam katma değer içerisindeki payının azalmaya devam etmesi beklenmektedir. Tarımın GSYİH içerisindeki yerinin % 9,9 seviyesinden % 7,8 seviyesine gerileyeceği tahmin edilmektedir.
- Tarımsal üretimin yıllık büyüme hızı ortalama % 3,6 oranında olacağı öngörülmektedir.
- Herhangi bir sektörel ayırım yapılmadan belirlenen ihracat hedefi; dönem boyunca yıllık ortalama % 14,2 düzeyinde artacağı yönündedir. Sürdürülebilir yüksek büyümeyle orantılı olarak ithalatın da yıllık ortalama % 11 düzeyinde artış göstermesi ve sonuç olarak 2005 yılında % 9 olan dış ticaret açığının 2013 yılında % 5,6 ya ineceği beklenmektedir.
- Dokuzuncu plan döneminde rekabetçi tarımsal yapının inşasında prodüktivitenin artırılması için hububat üretiminde sertifikalı tohum kullanımı üreticilere yönelik olarak özendirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu dönemde kaliteli hayvan ırklarının hayvansal üretimde artırılacağı tahmin edilmiştir.
- Organik (Ekolojik) tarımsal üretimde başlamış olan artışın plan döneminde de devam ederek dönem sonunda toplam ekim alanlarının % 3'üne ulaşacağı öngörülmüştür.

¹⁶³ a.g.e, ss.62-65

Dokuzuncu Kalkınma Planının uygulanmaya başlandığı ilk yıllarda yaşanan gıda krizi ve küresel kriz, Türkiye ekonomisinin seyrini değiştirmiştir. Plan döneminin ilk yıllarında krizler nedeniyle artan belirsizlik, güven ortamını ve ileriye dönük beklentileri olumsuz etkilemiş, yatırım ve tüketim kararlarının ertelenmesine ve ekonomik faaliyetlerin yavaşlamasına yol açmıştır. Dokuzuncu Kalkınma Planı dönemine damgasını vuran Gıda Krizi ve Küresel Finansal Kriz neticesinde plan dönemi sonunda gerçekleşen durumlar şu şekildedir¹⁶⁴;

- 2007-2013 döneminde GSYİH hedefinin yıllık ortalama % 7 oranında artacağı hedeflenmiş ancak kriz şartları neticesinde bu oran % 3,4 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Tablo-11: Dokuzuncu Plan Sektörel Büyüme Hızları

Faaliyet	9.B.Y.K.P. (2007-2013)	
	Hedef	Gerçekleşen
Tarım	3,6	2,2
Sanayi	7,8	3,7
Hizmetler	7,3	4,2
GSYH	7,0	3,4

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı,

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx>, (15.01.2018)

- Tarım sektörünün büyüme hızı yıllık ortalama % 2,2 olarak gerçekleşmiştir ve plan dönemi için öngörülen yıllık ortalama % 3,6 seviyesinin altında kalmıştır.
- Bu dönemde tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payı öngörüldüğü gibi % 9,9 düzeyinden % 7,9 düzeyine inmiştir.
- 9. Plan döneminde bitki ve hayvan sağlığına ilişkin çeşitli çalışmalar yürütülmüş ve Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) bölgesi başta olmak üzere arazi toplulaştırma ve sulama altyapısında önemli gelişmeler edinilmiştir. Fakat plan dönemi başlarında Türkiye’de yaşanan kuraklık ve dünya çapında gıda piyasalarındaki istikrarsızlığın neden olduğu olumsuzluklar sonucunda tarım ürünleri ithalatı miktar ve değer olarak artmıştır. Et ve et ürünlerinde fiyat dengesini sağlamak

¹⁶⁴ T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018, Ankara, 2013, s.19, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/12/Onuncu%20Kalk%C4%B1nma%20Plan%C4%B1.pdf> (31.12.2017)

amacıyla canlı kırmızı et ve canlı hayvan dış alımı yapılmış, hayvancılık sektörüne yönelik yatırımlar artırılmıştır.

- Tarıma dayalı sanayi ürünlerinin ihracatında meydana gelen gelişmeler ve artış gösteren yurt içi talep, tarım ürünleri ithalatının artmasına neden olmuştur. Böylelikle tarım ihracatı 2006 yılında 3,6 milyar dolar, ithalatı ise 2,9 milyar dolar dolaylarında gerçekleşmiş, 2012 yılında ise ihracat 5,4 milyar dolarda ve ithalat ise 7,5 milyar dolara yükselmiştir.¹⁶⁵

2.10. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)

2013 yılında kabul edilen ve 2014-2018 yıllarını kapsayan Onuncu Kalkınma Planı, Türkiye'nin 2023 hedefleri doğrultusunda, toplumun yüksek refah seviyesine ulaştırma yolunda önemli bir kilometre taşı olacaktır. Plan, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında güç dengelerinin yeniden şekillendiği, küresel ekonomide risklerin ve belirsizliklerin hâkim olduğu aynı zamanda değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir zaman diliminde hazırlanmıştır. Onuncu Kalkınma Planı; temelde yüksek oranlı, istikrarlı ve kapsayıcı ekonomik büyümenin yanı sıra hukukun üstünlüğü, bilgi toplumu, uluslararası rekabet gücü, bireysel gelişmişlik, çevrenin korunması ve kaynakların sürdürülebilir kullanımı gibi unsurları kapsayacak şekilde dizayn edilmiştir. Planda, sosyal ve ekonomik kalkınma süreci bütüncül ve çok boyutlu bir bakış açısı ile ele alınmış, insan odaklı kalkınma anlayışı çerçevesinde katılımcı bir yaklaşım benimsenmiştir. Genel olarak plan dâhilinde Türkiye'nin potansiyelini, bölgesel dinamikleri ve vatandaşın yeteneklerini kullanarak kalkınma sürecinin hızlandırılması saikiyle, büyük bir değişim sürecinde olan dünya ekonomisinde uluslararası işbölümü ve değer zinciri hiyerarşisinde Türkiye'nin mevcut konumunun kademeli olarak üst seviyelere çıkarılması hedeflenmiştir. Özel sektörün ekonomilerde daha faal ve etkin olması dünya genelinde hâkim bir eğilim almış ve kamu sektörünün artan oranda denetleme, düzenleme ve koordinasyon işlevlerine yönelmesine yol açmıştır. Dolayısıyla planlama anlayışı değişim göstermiştir.¹⁶⁶ Onuncu Kalkınma Planı ile Türkiye'nin temel amaçları şunlardır¹⁶⁷;

¹⁶⁵ a.g.e, s.98

¹⁶⁶ T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018, ss.1-2

¹⁶⁷ a.g.e, s.2-3

- Milletimizin temel değerlerini ve beklentilerini esas alan yapısal dönüşümlerin gerçekleştirilmesi,
- Yüksek büyüme hedeflerinin gerçekleştirilmesinin yanında büyümenin sürdürülebilir ve istikrarlı olması,
- Yüksek gelir grubu ülkeleri arasına girilmesi,
- Toplumsal refahın artırılması ve bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılması,
- Toplumun rahatlıkla erişebileceği, nitelikli kamu hizmetlerinin sağlanması,
- Rekabet gücünün ve yaşam kalitesinin artırılmasıdır.

Bu amaçlar doğrultusunda Onuncu Kalkınma Planının tarımsal amaç ve hedeflerinden bazıları şunlardır¹⁶⁸;

- Planda, tarım sektöründe geçmişten bu zamana devamlı olarak var olan verimlilik sorunlarının aşılması ve tarım sektöründen ayrılacak olan işgücünün ekonominin daha üretken sektörlerinde istihdam edilmesi amaçlanmıştır.
- Plan döneminde uygulanacak politikalar sonucunda ve planlamanın 2023 hedeflerine uygun olarak reel GSYH' nin yıllık ortalama % 5,5 oranında artması öngörülmektedir.
- Tarım sektörünün yıllık ortalama % 3,1 oranında büyümesi ve plan dönemi sonunda GSYH içerisindeki payının % 6,8'e gerilemesi tahmin edilmektedir. Aynı zamanda toplam istihdam içerisindeki tarımsal istihdam payının ise artacağı düşünülen verimlilik ve şehirleşme ile % 21,9 seviyesine gerilemesi beklenmektedir.
- Dokuzuncu Plan döneminde kamusal sabit sermaye toplamının tarım sektörü içerisindeki payı % 10,2 seviyesinde gerçekleşmiştir. Onuncu plan döneminde ise bu oranın artması ve % 12,0 seviyesine ulaşması beklenmektedir.
- İleri teknolojiye dayalı, etkin ve talebe dayalı üretim yapısıyla uluslararası rekabet gücünü artırmış, toplumun dengeli ve yeterli beslenmesini esas alan, altyapı sorunlarını çözmüş, verimliliği ve örgütlülüğü yüksek, doğal kaynakları sürdürülebilir kullanan bir tarım sektörünün oluşturulması amaçlanmaktadır.

¹⁶⁸ T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018,ss. 58-101

- Plan dönemi sonunda arazi toplulaştırma faaliyetlerinin 8 milyon ha çıkması ve işletmeye açılan sulama alanının toplamda 3,75 milyon ha ulaşması beklenmektedir.
- Sertifikalı hububat tohumu kullanım oranının % 70 düzeyine ulaşması beklenirken plan döneminde iyi tarım uygulamalarının üretim alanlarının 96 bin ha' dan 154 bin ha' a ulaşması öngörülmüştür.

Plan dönemi başından 2016 yılına kadar olan süreçte¹⁶⁹;

- GSYİH' nin yıllık ortalama artış hızı % 3,4 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2014 yılında % 3, 2015 yılında % 4 ve 2016 yılında % 3,2 seviyesinde gerçekleşen artış ile Türkiye plan hedefi olan yıllık ortalama % 5,5 artışın altında seyretmektedir.
- Tarım sektörünün yıllık büyüme hızı ortalama olarak 2014-2016 yılları arasındaki dönemde % 1,8 olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında % 2,1 daralan tarım sektörü, 2015 yılında % 7 oranında büyümüş ve 2016 yılının ilk çeyreğinde % 0,5'lik bir büyüme ile bu durumu sürdürmüştür.
- Tarımın GSYİH içerisindeki yeri 2014 yılında % 8 dolaylarındayken, 2015 yılında %8,5 seviyesine çıkmış ve 2016 yılı itibariyle % 7,9 seviyesine inmiştir.
- Tarım kesimine yönelik yapılan sabit sermaye yatırımlarının payı 2014 yılında %20,4, 2015 yılında % 20,7 ve 2016 yılında % 20,5 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2015 yılındaki toplam sabit sermaye yatırımlarının dağılımında kamunun payı % 4,9 (2014 kamusal yatırımlara göre % 9,4'lük bir artış ile) olarak gerçekleşmiştir. Bir sonraki sene olan 2016 yılında kamusal yatırımların payı bir önceki dönemde olduğu gibi %4,9 olarak gerçekleşirken özel sektörün sabit sermaye yatırımlarındaki payı % 0,8 oranında düşerek % 15,7 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Onuncu Plan döneminde su kaynakları başta olmak üzere gıda ve doğal kaynakların etkin kullanımına yönelik kararlar alınmıştır. Nüfusun ve toplumsal refahın artması, biyoyakıt tüketiminin artışı, tarımsal girdi fiyatlarının yükselmesi ve iklim değişikliği gibi nedenlerle 2000'li yıllarda gıda fiyatları artışa geçmiştir. Bu durum gelirin önemli bir kısmını gıda ihtiyaçlarının giderilmesine ayıran kesimi olumsuz

¹⁶⁹ Kalkınma Bakanlığı, 2017 Yılı Programı Genel Ekonomik Hedefler ve Yatırımlar, Ekim 2016, ss.3-5, <http://www2.kalkinma.gov.tr/kamuyat/gehy/GEHY2017.pdf> (01.01.2018)

etkileyeceğinden onuncu plan döneminde uluslararası kuruluşların ve bölgesel işbirliklerinin öneminin arttığı ortaya konmuştur.¹⁷⁰

3. TÜRKİYE’DE TARIMSAL POLİTİKALAR

3.1.Türk Tarım Politikalarının Amaçları ve İlkeleri

Türkiye’de tarım politikalarının amaçları Planlı dönem ile yazılı hale gelmiş olup 1963 yılından bu yana düzenli olarak hazırlanan kalkınma planlarında, hazırlanan döneme dair belirli amaçlar ve hedefler yer almıştır.¹⁷¹ Ancak kalkınma planlarına ek olarak tarımsal düzenlemeler, desteklemeler ve diğer çeşitli konular kanunlaştırılmıştır.

Türk tarım politikalarının temel amaçları ve ilkeleri 18.04.2006 tarihinde kabul edilmiş olan 5488 sayılı Tarım Kanununun dördüncü, beşinci ve altıncı maddelerinde belirtilmiştir. Tarım kanunun dördüncü maddesi, tarım politikalarının amaçlarını vermektedir. Tarım kanununun söz konusu maddelerine göre (tarım politikaları amaçları madde 4)¹⁷²;

- Tarımsal üretimin iç ve dış talebe göre geliştirilmesi,
- Doğal ve biyolojik kaynakların korunması ve geliştirilmesi,
- Verimliliğin artırılması,
- Gıda güvencesi ve güvenliğin güçlendirilmesi,
- Üretici örgütlerinin geliştirilmesi,
- Tarımsal piyasaların güçlendirilmesi,
- Kırsal kalkınmanın sağlanması suretiyle tarım sektöründeki refah düzeyini yükseltmektir.

Genel olarak tarım politikası amaçları; bireyin gelirinin sağlanması, istihdam yaratılması, üretimin ülkeye yeterli olması, verimliliğin sağlanması ve dış satımın gerçekleştirilmesi olarak sıralanabilir. Politikaya göre işaret edilen gelir, çiftçinin bir sene boyunca istihdam edilmesinden kaynaklı kazanacağı ücretin en az sanayi işçisi kadar olması ve üretimin sürekliliği için gelirinin yaşamını sürdüreceği kadar yeterli olmasıdır. Üretim ve kendine yeterlilik amacı ise ülkece temel tüketim malları

¹⁷⁰ T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018,ss. 13-14

¹⁷¹ Cansu Naldan Güresinli, Avrupa Birliği Ve Türkiye Tarımsal Destekleme Politikaları Ve Yapısal Politikalarının Tarihi Gelişiminin Değerlendirilmesi, (T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı AB Uzmanlık Tezi, Ankara, 2015), s.50

¹⁷² 5488 sayılı Tarım Kanunu,Resmi Gazete, 2006,<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> (02.01.2018)

içerisinde önemli bir paya sahip olan tarımsal ürünlerde dışa bağımlı olmama durumu olarak özetlenebilir. Ayrıca tarımsal faaliyetlerin bölge halkı için önemli bir geçim kaynağı olduğu yörelerde tarıma dayalı sanayileşmenin geliştirilmesi ve yeni istihdam alanlarının yaratılması tarım politikalarının başlıca amaçları arasındadır. Tarım politikaları için tam istihdam oldukça önemli bir hedeftir. Verimlilik amacı tarımda gelir düzeyini yükseltmeyi hedefleyen genel bir politikadır ve işletmeleri en uygun kaynak kullanımına yönlendirir. Ancak Türkiye’de çiftçilerin büyük çoğunluğu optimal düzeyde kaynak kullanamamakta ve bu yüzden üretimde verimlilik oldukça düşük kalmaktadır. Bu doğrultuda Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında işgücü başta olmak üzere üretim faktörlerinin tamamının etkin kullanımı, verimliliğin artırılması amacıyla kaynakların bilinçli kullanılması gibi hedeflemeler yer almıştır. Üretimde verimliliğin artırılması amacıyla devlet uzun yıllar tarımsal girdilerden biri olan kimyasal gübrelere sübvansiyon uygulamıştır. Bu uygulama ile gübre kullanımı bazı bölgelerde istenen düzeylerde gerçekleşmesine rağmen, bazı bölgelerde gereğinden fazla gübre kullanımı olmuş ve bu durum verimlilik amacıyla çelişmiştir. Bu amaçların yanında ülke içerisinde üretilen bazı tarımsal ürünlerin dış satımda önemi vardır. Niteliği yüksek ürünlerin dışsatımı ile döviz girdisi sağlamak, üretici gelirini artırmak ve işsizliği önlemek mümkündür. Bu açıdan dışsatım amacı diğer tarımsal politika amaçları ile yakından ilgilidir.¹⁷³ Tarım kanununda belirtilen bir başka konu tarım politikalarının hangi ilkeler ve hangi önceliklerle yapılacağıdır. Tarım kanunun beşinci maddesine göre tarım politikalarının ilkeleri¹⁷⁴;

- Tarımsal üretim ve kalkınmada bütüncül yaklaşım,
- Piyasa mekanizmaları bozmayacak destekleme araçlarının kullanımı,
- Örgütlülük ve kurumsallaşma,
- Özel sektörün rolünün artırılması,
- Sürdürülebilirlik, insan sağlığı ve çevreye duyarlılık,
- Yerinden yönetim,
- Katılımcılık,

¹⁷³ Okan Gaytancıoğlu, Türkiye’de Ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikası, İTO yayınları, İstanbul, 2009, ss.25-29

¹⁷⁴ 5488 sayılı Tarım Kanunu, Resmi Gazete, 2006, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> (02.01.2018)

- Şeffaflık ve bilgilendirmek olarak sıralanabilir.

Bu ilke ve amaçla oluşturulacak tarımsal politikaların madde 6 da belirtilen öncelikleri;

- Tarım sektöründe verimliliğin, ürün çeşitliliğinin, kalite ve rekabet gücünün artırılması,
- Yeterli ve güvenilir ürün sağlanması,
- Tarımsal işletmelerin altyapılarının geliştirilmesi,
- Faaliyetlerde bilimsel ve teknolojik gelişmelerden faydalanılması,
- Tarımsal girdi ile ürün piyasalarının geliştirilmesi ve üretim ile pazar entegrasyonunun sağlanması,
- Tarım sektörünün üretim faaliyetlerinin tarım-sanayi entegrasyonunu gerçekleştirecek şekilde yönlendirilmesi,
- Sektörün kredi ve finansman ihtiyacının karşılanmasına yönelik düzenlemelerin yapılması,
- Doğal afet ve hayvan hastalıklarına yönelik olarak risk yönetimi mekanizmalarının geliştirilmesi,
- Tarım bilgi sisteminin kurulması ve yaygınlaştırılması,
- Avrupa Birliğine uyum sürecindeki gelişmelerden doğacak ihtiyaçları karşılayabilecek şekilde ortak piyasa düzenlerinin öngördüğü, idarî ve hukukî düzenlemelerin yapılması
- Toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesi ve rasyonel kullanımı politika öncelikleri arasındadır.¹⁷⁵

3.2. Türkiye’de Tarım Politikası Araçları

Türkiye kuruluşundan günümüze kadar olan süreçte tarımsal politikalar açısından büyük bir değişim geçirmiştir. 2000 yılının bu konuda milat olması sebebiyle tarımsal politikalar içerisinde destekleme politikaları 2000 yılı öncesi ve sonrası şeklinde incelenecektir. Bunun yanında diğer bir araç olan yapısal politikalara değinilecektir. Dolayısıyla tarımsal politika araçları, destekleme politikaları ve yapısal politikalar olarak ayrılmaktadır.

¹⁷⁵ 5488 sayılı Tarım Kanunu, Resmi Gazete, 2006, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> (02.01.2018)

3.2.1. Tarım Destekleme Politikaları

Türkiye’de 2000 yılı öncesi destekleme politikaları; destekleme alımları-fiyat desteği, girdi –kredi sübvansiyonları ve genel hizmetler olarak ayrılmaktaydı. Destekleme alımları, bakanlar kurulu tarafından belirlenen fiyat ile devletin görevlendirildiği bir kuruluş tarafından piyasadan belirli malların alımının yapılması ve iç talepte artışın sağlanmasını içermektedir. 1929 krizi sonrasında Türkiye’de özellikle buğday fiyatları önemli ölçüde düşüş göstermiş ve 1932 yılında fiyat yoluyla destekleme alımları buğday ile başlamıştır. Buğdaya yönelik destekleme alımlarında ilk olarak Ziraat Bankası görevlendirilmiştir ve sonrasında da Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur. Destekleme alımlarının içeriği zamanla genişletilmiş ve planlı dönemle beraber destekleme alımının yapıldığı ürün sayısı 1992 yılında 26’ya ulaşmıştır. Türkiye’nin, planlı döneme geçmesiyle beraber üretim artışının gerçekleşmesini sağlayan en önemli kaynağın tarımsal girdi kullanımı olacağı düşüncesiyle, üreticiye yönelik girdi sübvansiyonu uygulanmıştır. Girdi sübvansiyonları; gübre, ilaç, fide, tohum ve sulama maliyetlerinde düşük tarife uygulanmasıdır. Bununla beraber üreticiye, planlı dönemle birlikte verimliliğin artırılması amacıyla kredi desteği verilmeye başlanmıştır. Genel hizmetler, üretimde önemli etkileri olan bir destekleme biçimidir. Bu kapsamda AR-GE Hizmetleri, hastalıklarla mücadele ve alt yapı hizmetleri ile üretim faaliyetleri desteklenmiştir.¹⁷⁶

Türkiye’de 1990’lı yılların sonlarından itibaren içsel ve dışsal faktörler nedeniyle tarım politikalarının yeniden şekillendirilmesi amaçlanmıştır. Yeni reform arayışlarının temelinde Uruguay görüşmeleri ve sonrasında imzalanan tarım metninin gereklerini yerine getirilmesi ile Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasına uyum sağlanması amacı bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemde ekonominin girdiği çıkmaz sonrası İMF’ den kredi alabilmek amacıyla IMF tarafından öne sürülen reform seçenekleri 2000 yılı dönüşümlerinin temelinde yatan gerekçeleri oluşturmaktadır. Bu dönüşümler neticesinde Çiftçi Kayıt Sistemi oluşturulmuş ve doğrudan gelir desteği, fark ödemeleri, hayvancılık desteği gibi politika araçları kullanıma girmiştir.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Cansu Naldan Güresinli, a.g.e, ss. 62-68

¹⁷⁷ Okan Gaytancıoğlu, a.g.e., s.s. 102-104

3.2.2. Türk Tarımında Yapısal Politikalar

Planlı dönem öncesinde ilk olarak 1926 yılında Medeni Kanunun kabulüyle kamu arazilerinin özel mülkiyete geçişi konusundaki engeller kaldırılmıştır.¹⁷⁸ Sonrasında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi ile kaldırılan aşar vergisi ile üretici üzerindeki yük kaldırılmış ve bu dönemle beraber tarımsal alanda bazı yapısal sorunlar ve eğitim üzerinde çalışılmıştır. Bu konuda 1938 yılında Birinci Köy ve Zirai Kalkınma Kongresi düzenlenmiş ve kongrede teknik konuların yanında teşkilatlanma, eğitim ve mevzuat gibi konular gündeme alınmıştır. Bu kapsamda köy enstitüleri açılmıştır. Cumhuriyet döneminde tarıma elverişli araziler oldukça fazla olmasına rağmen toprakların çoğu üretim faaliyetlerinin dışında kalmış ve bu doğrultuda 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmıştır. Ancak kanun, bazı sebeplerle kısa süre içerisinde kaldırılmıştır. 1948 yılında ABD ile Ekonomik İşbirliği Antlaşması imzalanmış ve Türkiye bu dönemlerde Marshall Yardımlarına dâhil edilmiştir.¹⁷⁹

1963 yılında plan döneminin başlamasıyla tarımsal politikalar planlar çerçevesinde ele alınmaya başlanmış ve planlarla beraber tarım politikalarında temel olarak; tarımsal işletmelerin iyileştirilmesi, verimliliğin artırılması, halkın beslenme seviyesinin iyileştirilmesi, tarımsal ürün fiyatlarında istikrarın sağlanması ve tarım sektöründe çalışan kesimin gelirlerinin ve yaşam standartlarının artırılması amaçlanmıştır. Bu amaçlara ulaşılması için kırsal kalkınma politikalarının geliştirilmesi, AR-GE çalışmaları, arazi toplulaştırma faaliyetleri ve çiftçiyi topraklandırma çalışmaları yapılmıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Ali Eşiyok, Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri, Yapısı Ve Gelişme Dinamikleri (1923-2004), Türkiye Kalkınma Bankası Genel Araştırmalar, Cilt-1, Ankara, Kasım 2004, s.14

¹⁷⁹ Bahar Şanlı, Onur Gülbahar, 1980 Sonrası Dönemde Türkiye’de Tarımın Geleceği Ve Uygulanan Tarım Politikaları, Kafkas Üniversitesi Dergisi, Kars, 2008, ss.135-137

¹⁸⁰ Bahar Şanlı, Onur Gülbahar, a.g.e, s.137

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK TARIMINDA İSTİHDAMIN YAPISI VE 2005-2016 YILLARINDA TÜRK TARIMININ YAPISAL DURUMU

1. İSTİHDAM, İSTİHDAM POLİTİKALARI VE İSTİHDAM TEORİLERİ

1.1. İstihdam Kavramının Tanımı Ve Çeşitleri

İktisadi faaliyetlerin asıl amaçlarından biri toplum refahını artırmaktır. İşsiz ve gelirsiz kalan bireylerin refah düzeyi kısa zamanda düşer ve bireyler bu durumdan psikolojik olarak etkilenir. Makro Ekonominin temel konularından biri olan istihdam kavramı ülke politikaları açısından öncelik arz etmektedir. Ülkelerin politika hamlelerinde istihdamı artırmak yani işsizliği azaltma bulunmaktadır ve ekonomilerin performansı bu politikaların başarısı ile ölçülür.¹⁸¹

Tanım olarak istihdam kavramı çalıştırma veya hizmete alma anlamı taşımaktadır. Ekonomide ise, üretim faktörlerinin milli geliri oluşturma gayesi ile üretim faaliyetlerine dâhil edilmesi anlamına gelmektedir.¹⁸² Aynı zamanda istihdam, ekonomide çalışma ve gelir elde etme isteğine sahip olan bireylerin çalıştırılması anlamına gelmektedir. Bir ülkede istihdam edilen bireyler ile çalışma yeteneğine sahip ve istekli olup henüz çalışmayan insanların toplamı iş gücünü verir.¹⁸³ Bir ekonomide yer alan faktörlerin üretim sürecinde kullanımına göre istihdam kavramı çeşitlilik gösterebilmektedir. Sahip olunan istihdam hacmi sabitken iş gücünde meydana gelen değişim farklı istihdam kavramlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle ekonomilerde istihdam durumunun belirtilmesi ve işgücünün çalışma koşullarının açıklanması amacıyla tam istihdam, eksik istihdam, aşırı istihdam ve bireyin tüm koşulları sağlamasına rağmen istihdam edilememe durumunu anlatan işsizlik kavramları kullanılmaktadır.¹⁸⁴

¹⁸¹ Hüseyin Şahin, İktisada Giriş, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2010, s.256

¹⁸² Faruk Kocacık, Çalışma Sosyolojisi, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas, 2000, s.40

¹⁸³ Zafer Tunca, Makro İktisat, Geçit Kitabevi, İstanbul, 2012, s.4

¹⁸⁴ Dilek Göze Kaya, Ayşe Durgun Kaygısız, Nihat Altuntepe, Türkiye’de Kamu Harcamalarının Toplam İstihdama Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 17, Sayı:1, Afyon, 2015, s.84

1.1.1. Tam İstihdam

Toplumun refah seviyesinin bir göstergesi olan milli gelirin maksimum seviyeye ulaşması, çalışan iş gücünün miktarı ile ilgilidir. Tam istihdam durumu üretim faktörleriyle birlikte toplumun ihtiyaçlarına uygun bir şekilde en yüksek üretim seviyesinde üretim yapılmasına olanak sağlayan istihdam hacmidir.¹⁸⁵ Çalışma kabiliyetinde ve isteğinde olan her bireyin, cari ücret ve çalışma şartlarında üretim sürecinde yer alması durumu¹⁸⁶ yani emek piyasasında arz ve talebin eşit olduğu denge noktası tam istihdam olarak adlandırılmaktadır.

Tam istihdam, mevcut koşullarda çalışmak isteyen tüm bireylerin iş bulabilmesinin yanında ülkenin diğer üretim faktörlerinin de bütünüyle üretime katılmış olduğu durumdur.¹⁸⁷ Bu bağlamda, tam istihdam durumunda ekonominin bütün üretim faktörleri çalışmakta ve üretim faaliyetlerine katılmaktadır.¹⁸⁸ Ancak burada asıl üzerinde durulan konu, ekonomideki emek faktörünün tam istihdamıdır. Emek piyasasının istihdam durumu, ekonomideki bütün üretim faktörlerinin istihdam seviyesinin ele alınmasında temel oluşturur.¹⁸⁹ Uluslararası Çalışma Örgütü tam istihdam durumunu üç maddede özetlemektedir.¹⁹⁰

- Birincisi, ekonomi eğer tam istihdam seviyesinde ise çalışmak isteyen ve iş arayan tüm bireyler için o ekonomide iş imkânı bulunmaktadır.
- İkincisi, produktivite yani verimlilik mümkün olan en yüksek seviyededir.
- Üçüncü olarak da, istihdam edilen kitle iş seçme özgürlüğüne sahip olup mesleğinin gerektirdiği becerileri kazanmaya yönelik olan tüm seçenekleri denemektedir.

¹⁸⁵ Faruk Kocacık,a.g.e, s.40

¹⁸⁶ Kemal Yıldırım,Doğan Kahraman, Murat Taşdemir, Makro Ekonomi , Seçkin Yayıncılık, Ankara,2012, s.365

¹⁸⁷ Halil Seyidoğlu,Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük, Güzem Yayınları, İstanbul,1992. S.825-826

¹⁸⁸ Faruk Kocacık,a.g.e, s.42

¹⁸⁹ İlker Parasız, Para Teorisi ve Politikası, Ezgi Kitabevi Yayınları,Bursa,2009,s.297

¹⁹⁰ Mehmet Taşçı, Burak Darıcı, Türkiye’de Eksik İstihdamın Belirleyenleri: HIA ile Bir Mikro Veri Uygulaması, Maliye Dergisi, Sayı 158, 2010, s. 279

Ekonomide olabilecek bir işsizlik durumunda birinci durum ortadan kalkar, ikinci ve üçüncü durumların eksikliği ise bir başka istihdam kavramı olan eksik istihdama neden olur.¹⁹¹

Tam istihdamdaki bir ekonomide, herhangi bir sektördeki istihdam ancak bir başka sektördeki istihdamın azaltılması sayesinde artırılabilir. Bu durum ekonomide işsizliğin olmadığı anlamına gelmez. Teoride friksiyonel (arızı) ve yapısal (mevsimlik) işsizliğin varlığının tam istihdamı engellemediği kabul edilmektedir. Ekonominin potansiyel GSYİH ile fiili GSYİH eşit olduğu tam istihdam durumunda ölçülen işsizliğe doğal işsizlik oranı denir.¹⁹² Ülke içerisinde işgücünün yer ve iş değiştirmeleri, işgücü piyasasında var olan eksik bilgi, işgücü arzı ve talebinin aynı zamanda karşılaşmaması veya çalışmaya hazır ve istekli bireylerin talep olmasına rağmen iş bulmasının zaman alması gibi nedenlerden dolayı ortaya çıkan işsizlik durumunu tam olarak ortadan kaldırılması mümkün olmamaktadır.¹⁹³ Tam istihdama engel teşkil etmeyen arızı ve mevsimlik işsizlik oranı gelişmiş ülkelerde %3 dolaylarında kabul edilirken gelişmekte olan ülkelere %5 olması normal karşılanmaktadır. Bu durumda ülkeler, ilgili oranlara ulaştıklarında tam istihdam seviyesine de ulaşmış sayılabilirler.¹⁹⁴

1.1.2. Eksik İstihdam

Eksik istihdam kavramı esas olarak gelişmekte olan ülkelerdeki işsizlik sorununun özelliklerini yansıtmak amacıyla üretilen bir kavramdır. İstihdam halindeki bir kişi, imkânı olduğu halde, arzu ettiği çalışma süresinden daha az bir sürede çalışıyor ise veya birey daha gelişmiş üretim koşullarında yahut başka bir meslekte çalıştığında geliri ve verimliliği artıyorsa bu kişi eksik istihdamdadır. Kısaca bireyin eksik istihdam halinde sayılabilmesi için önce istihdam halinde olması gerekir. Bu durumun aksi işsizliktir ve eksik istihdamdaki birey işsizler arasına girmemektedir.¹⁹⁵

¹⁹¹ Mehmet Taşçı, Burak Darıcı, a.g.e., s.279

¹⁹² Kemal Yıldırım Ve Diğerleri, a.g.e., s.365

¹⁹³ Dilek Göze Kaya ve Diğerleri, a.g.e, s.84

¹⁹⁴ İlker Parasız, Para Teorisi ve Politikası, s.297

¹⁹⁵ Gülten Kutsal, Eksik İstihdam Kavramı ve Türkiye’de Tarım Dışı Sektörlerde Eksik İstihdam Sorunu, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi,Sayı:1-2,İstanbul,1993, s. 276

Eksik istihdamın görünür ve görünmez eksik istihdam olarak iki temel formu vardır. Görünür eksik istihdam, istihdam sürecindeki yetersizliği yansıtan istatistiksel bir kavramdır.¹⁹⁶ Referans döneminde ek iş arayan ya da ek çalışma için mevcut olan, faaliyet için belirlenen normal çalışma süresinden istemsiz olarak daha az çalışan kitleleri içerir.¹⁹⁷ Çalışma süreleri bir tam gün çalışma süresinden kısadır. Bireyin kendi isteği dışında, çalıştığı yıllık süre çalışılmak istediği yıllık sürenin altındadır.¹⁹⁸ Görülemez eksik istihdam temel olarak, bir işçinin düşük gelir ve üretkenliğiyle aynı zamanda yeteneğin yetersiz kullanılmasıyla ispatlanabilen, emek kaynaklarının yanlış tahsisini yansıtan analitik bir kavramdır.¹⁹⁹

Görülemez eksik istihdam kavramı dâhilinde, bireyin genellikle tarım sektöründe olduğu gibi basit üretim teknikleri ile veya kötü üretim organizasyonları içerisinde tam gün çalışmasına rağmen düşük verimlilikle çalışması mümkündür ve söz konusu olan bu olay birey açısından eksik istihdam durumudur. Bunun yanında, daha verimli çalışması ve daha yüksek gelir elde etmesi mümkün olsa bile birey kendi niteliklerinin çok altında bir işte çalışmak zorunda kalabilir veya kendi vasıflarına uygun bir işte çalışırken aynı iş yerinde görev alanı dışındaki diğer işlerle de ilgilenebilir. Böylelikle birey yeteneklerinin yanlış kullanılması sorunu ile karşılaşırken toplumsal açıdan bakıldığında da kaynak kullanımının etkinsizliği sonucuyla karşılaşılabilmektedir. Örneğin bir mühendisin, bir teknisyenin yapması gereken bir işte çalışması hem mühendis açısından hem de o işte çalışabilecek bir teknisyenin o alanda istihdam edilememesi açısından yanlış ve etkinsiz bir karardır ve eksik istihdam durumudur. Öte yandan, bireyin çalıştığı iş yerinde uygun süreler içerisinde otoriteler tarafından belirlenen asgari ücret düzeyinin altında çalıştırılması veya çalıştığı iş yerinin benzerlerine kıyasla normal olmayan derecede düşük verimlilikle çalışmalarına devam etmesi görülemez eksik istihdam kavramı içerisine dâhil edilir.²⁰⁰

¹⁹⁶ Guntur Sugiyarto, Measuring Underemployment: Establishing The Cut-Off Point, Asian Development Bank Economics and Research Department, ERD Working Paper Series No: 92, Mandaluyong City, 2007 s.5 <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28208/wp092.pdf> (30.08.2017)

¹⁹⁷ Oecd, <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=3540> (30.08.2017)

¹⁹⁸ Gülten Kutal, a.g.e, s.276

¹⁹⁹ Guntur Sugiyarto, a.g.e, s.5

²⁰⁰ Gülten Kutal, a.g.e, s.276

1.1.3. Aşırı İstihdam

Aşırı istihdam kavramı, iş gücü talebinin emek piyasasında enflasyonist baskı yaratabilecek derecede yoğunlaştığı durumdur. Özellikle emek gücüne dayalı gelişmiş sanayilerin olduğu ülkelerde görülen aşırı istihdam durumunun belirtisi tam istihdama yaklaşmasına rağmen emek talebinin halen devam ediyor olması ve ülkede ki sektörler içerisinde faaliyet gösteren firmaların çalıştıracak personel bulamamasıdır. Aşırı istihdamın ülke ekonomilerinde neden olduğu olumsuz etki, istihdam hacmi artışı sağlanamamasına bağlı olarak kısa dönemde reel hasıla artışı sağlanamamasıdır.²⁰¹

Aşırı istihdam seviyesinde ekonomide üretilen mal ve hizmet miktarının toplam talebi karşılamaması durumu gerçekleşmesinden dolayı iş sahipleri mevcut talebi karşılama saikiyle hareket edip vardiya yöntemi ile çalışmak suretiyle kapasite kullanım oranlarının üzerinde performans göstererek daha fazla üretim faktörünü üretim faaliyetlerine dâhil edeceklerdir.²⁰² Böyle bir durumda, istihdam hacmi arttırılamadığı için kısa dönemde toplam reel hasılanın arttırılması da imkansızdır. Üretim öğelerinin maksimum kapasite ile kullanılmasıyla üretim geçici olarak artar. Ancak, bu sürekli olmayacağı için kısa bir süre sonra üretim eski düzeyinin de altına düşecektir.²⁰³

Üretim öğelerini, özellikle emek arzını, ülke içerisinde istenildiği zaman sınırsız olarak artırmak mümkün olamayacağı için dış ülkelere faktör transfer edilerek mevcut talebin karşılanma sürecinde üretim artışı hedeflenecektir. Nitekim Almanya ile imzalanan Türk-Alman işgücü antlaşması(1961-1973)²⁰⁴ ve Almanya'nın Türkiye gibi birçok ülke ile benzer antlaşmalar yapması Almanya'nın 2. Dünya Savaşı sonrası imarını tamamlayıp mevcut talebi karşılama amacıyla üretimi artırması bu duruma bir örnektir.

²⁰¹ Caner Timur Zehra Doğan , İstihdam Yaratmayan Büyüme: Türkiye analizi , Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 2,Ardahan, Ekim 2015, s. 236

²⁰² Hatice Nur Germir, Türkiye'de İstihdam Politikalarının Etkinliği, Adalet Yayınevi,Ankara,2012, s.5

²⁰³ İsmail Hakkı Özşabuncuoğlu, Tuba Direkçi, Seçilmiş Bazı Makroekonomik Değişkenlerin Türkiye'de Bölgesel İstihdama Etkisi, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metinleri, Ankara,2012, s.4, <http://www.tek.org.tr/dosyalar/gaziantep5.pdf> (10.10.2017)

²⁰⁴ Emir Timur Kafkas, İmran Sarıms, Osmanbey Şahin, Fazıl Aydın(Ed), Uluslararası İşgücü Antlaşmaları, T.C. Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Yayın No: 07, Ankara, 2014,s.16

1.1.4. İstihdam Edilememe Durumu (İşsizlik)

İşsizlik kavramı; toplumsal bakımdan, üretken kaynakların çalışmaya hazır bir durumda olup gelir getiren bir işe sahip olamaması nedeniyle kaynakların tam manada kullanılamaması, diğer bir deyişle kaynakların israf olması durumudur.²⁰⁵ Kişi bakımından; bireyin çalışmaya istekli ve yetenekli olduğu halde var olan ücret haddi seviyesinde iş bulamama durumudur.²⁰⁶ Diğer şartlar sabitken ekonomideki bir işsizlik, istihdam düzeyi düştüğünde ve/veya iş gücü miktarı yükseldiğinde artar. Eğer daha fazla üretim hedefleniyor ise iki seçenek vardır. Ya daha fazla emek istihdam edilecek yani istihdam artırılacak ya da mevcut emek gücünün verimliliği artırılacaktır.²⁰⁷ Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından 13. Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansında (ICLS) kabul edilen işsizlik tanımına göre; referans dönemi boyunca belirli bir yaşın üzerinde olan ve işi olmayan, iş bulduğu takdirde iş başı yapabilecek durumda olan ve bir iş arayıp bu konuda girişimde bulunmuş olan herkes işsiz kabul edilmektedir.²⁰⁸

İşsizlik türlerini açık işsizlik ve gizli işsizlik olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Açık işsizlik içerisinde konjonktürel(devrevi) işsizlik, friksiyonel(arızı) işsizlik, mevsimlik işsizlik ve teknolojik işsizlik gibi işsizlik türlerini barındıran, iş aradığı halde çalışma gücüne sahip ve cari ücret seviyesinde çalışma koşullarına razı olup iş bulamayan kesimin durumunu ifade eden işsizlik türüdür.²⁰⁹ Gizli işsizlik ise herhangi bir üretim sahasından iş gücünün belirli bir kısmının çekilmesi durumunda üretimde önemli bir azalma olmadığı durumdur. Açık işsizlikten farklı olarak gizli işsizlik durumundaki bireylerin bir işi vardır ve kişi teknik olarak işsiz

²⁰⁵ Cahit Talas, Toplumsal Ekonomi-Çalışma Ekonomisi, İmge Kitabevi, Ankara, 1997,s.129

²⁰⁶ Sevgi Işık Erol, İşsizliğin Sosyal Dışlanma Üzerindeki Etkisi, TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 3-4-5, Ankara, Ağustos - Kasım 2012-Şubat 2013, s.47

²⁰⁷ İlker Parasız, İktisada Giriş Prensipler ve Politika, ss.452-453

²⁰⁸ Berna Yazar Aslan, Türkiye’de Genç İşsizliğe Yönelik Bir Alan Araştırması: Üniversite Öğrencileri Arasında Kaygı Ve Umutsuzluk Düzeylerinin Belirlenmesi,(Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara 2014), s.5, <http://www.casgem.gov.tr/dosyalar/kitap/26/dosya-26-4725.01.2015-Bas%C4%B1m.pdf> (09.12.2017)

²⁰⁹ Sevgi Işık Erol, a.g.e., s.50

sayılamamaktadır. Gizli işsizlik genellikle azgelişmiş ülkelerin tarım sektöründe ve kamu kurumlarında yaygın olarak görülmektedir.²¹⁰

1.2. İstihdam Teorileri

1.2.1. Klasik İstihdam Teorisi

Klasik ekol, fizyokratların Laisser-Faire görüşünü destekleyen ve merkantilistlere tepki şeklindeki iktisat teorisini kurmuştur. Adam Smith'in yazmış olduğu Milletlerin Zenginliği(Wealth of Nations) adlı eseriyle başlayan akım David Ricardo, T.R. Maltus, J.B. Say, W. Senior, J.S. Mill ile gelişmiştir. Klasik ekolün ortaya çıktığı 18. yüzyılın sonları batılı ülkeler açısından oldukça önemli iktisadi ve politik gelişmelerin yaşandığı; teknik icatların yoğunlaştığı ve buluşların üretim alanında uygulanmaya başladığı sanayi devrimi dönemidir. Bu dönemle beraber iktisadi adam (homoekonomikus) kavramına uygun, sermaye sahibi girişimciler ve üretim araçlarından yoksun olan işçi sınıfı ortaya çıkmıştır.²¹¹

Klasik görüşün varsayımları, insanların doğası gereği ortaya çıkan davranış biçimlerini açıklamaya çalışmıştır ve rasyonel bireyin davranış ölçütleri bu varsayımlarla şekillenmiştir. Klasik düşünceye göre, bireyler farklı kişiliklere sahip olsalar dahi varsayımlarla oluşturulan rasyonel birey çerçevesinden uzaklaşmamaktadır ve uzaklaşmamalıdır.²¹² İktisat teorisinde homoekonomikus kavramı; yalnızca iktisadi güdülerini hareket eden, temelinde rasyonel birey olma özellikleri taşıyan yani sadece şahsi menfaatlerine göre hareket eden iktisadi birey tipidir.²¹³ Adam Smith'in Milletlerin Zenginliği adlı eserinde geliştirilen görünmez el yaklaşımına göre; piyasaların mükemmel işlediği bir ekonomide üreticinin ve tüketicinin kendi çıkarlarını maksimize edeceği şekilde hareket etmesi neticesinde, tarafların iradesi dışında toplum

²¹⁰ Alptekin Güney, İşsizlik Nedenleri, Sonuçları ve Mücadele Yöntemleri, Kamu-İş Dergisi, Cilt:10, Sayı:4, Ankara, 2009, s. 137

²¹¹ Gülten Kazgan, İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, ss.69-70

²¹² Uğur Selçuk Akalın, Makro Ekonomik Modeller ve İktisat Politikaları (Temel Kavramlar ve Klasik Makro Model), Set Yayınları, İstanbul, 2003, s.57

²¹³ Saim Çağrı Kocakaplan, Homoekonomikus'un Gerçekliğini Sorgulamak: Türk Atasözlerinde İnsan Manzaraları, Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 12, Yıl 12, Sayı 2, Bolu, 2016, s.22

refahı maksimum seviyeye gelecektir. Bu durum, gayri iradi işsizliğin olmaması yani tam istihdam durumunu işaret etmektedir.²¹⁴

Klasik teoriye göre işgücü piyasası her zaman tam istihdam seviyesinde dengeye gelmektedir. Ancak bazı durumlarda geçici de olsa işsizlik söz konusu olabilir. İşsizliğin neden olduğu durumların başında friksiyonel işsizlik gelmektedir. İstihdam, işveren ile çalışma isteğinde ve yeterliliğinde olan bireylerin piyasa şartlarında bir araya gelmesiyle oluşur. Bu buluşma zaman alabilir ve bireylerin istihdam edilmesi gecikebilir. Dolayısıyla bu durumda friksiyonel işsizlik görülebilir. Eğer ekonomide friksiyonel işsizlik olmadığı halde işsizlik var ise klasik görüşe göre bireyler mevcut şartlarda çalışmak istememektedir yani gönüllü işsizlik vardır.²¹⁵

Mahreçler kanuna göre, herhangi bir birikimin olmadığı ve ticarete konu olan malların stoklanmadığı varsayımında piyasada arz edilen her ürün kendisiyle beraber talebini de yaratmaktadır. Yani sağlıklı işleyen bir ekonomide üretimi sağlanmış her ürün bir şekilde talep edilmekte ve arz fazlası olmamaktadır. Talep görmeyecek ürün piyasada yer alan fiyat mekanizması tarafından engellenecek, diğer yandan üretilen mal piyasadaki denge fiyatı üzerinden bütünüyle talep görerek ekonomik faaliyetlerin tam istihdam koşullarında çalışması ile sonuçlanacaktır.²¹⁶ Mahreçler kanununa göre, piyasada alıcı ve satıcılar arasındaki ilişki mal ve hizmetlerin değişiminden başka birşey değildir ve para bu değişimi kolaylaştıran bir araçtır. Mahreçler kanunun bu varsayımları ve açıklamalarına yönelik ilk eleştiri yasanın sadece trampa usulü ile alışverişin olduğu sistemde geçerli olacağıdır. Gerçek bir ekonomide para kullanılmaktadır ve mahreçler yasasının geçerli olabilmesi ekonomideki tüm bireylerin gelirlerini bütünüyle harcamasına bağlıdır. Ancak bireyler kendi çıkarları doğrultusunda gelirlerinin bir kısmını tasarruf edebilir ve dolayısıyla mahreçler yasası toplam arzın toplam talebe eşit olamamasından dolayı işlemez hale gelir. Bu durumda oluşan talep yetersizliğine bağlı olarak işsizlik ortaya çıkar ve dolayısıyla ekonomi tam istihdamda olmaz. Tasarrufların neden olduğu bu duruma Klasik Ekol Faiz Teorisi ile açıklık getirmiştir. Mahreçler yasasının geçerliliğini sağlayan ve W.Senior tarafından ortaya

²¹⁴ Erdal Ünsal, a.g.e, s.32

²¹⁵ Uğur Selçuk Akalın, a.g.e, ss.80-82

²¹⁶ Tezer Öcal ,Makro iktisat, Arıkan Yayıncılık,Ankara,2007,s.8

konmuş olan İmsak Teorisi, Klasiklerin faize bakış açısını yansıtmıştır. Klasiklere göre faiz, sermayenin fiyatıdır ve bu bedel tasarruf eden bireylere tüketimden feragat ettiği için ödenmektedir.²¹⁷ Bugün olabilecek bir tüketimin gelecekte bir tarihe ertelenmesi karşılığında ödül olarak alınan faizin, gelecekte daha büyük tüketim miktarına yol açacağı düşüncesi ve buna ek olarak tasarrufların yatırımlarda kullanılması nedeniyle harcanmış olarak kabul edilmesi bu çerçevede klasikler tarafından savunulmaktadır.²¹⁸

Klasik modelde ücretler ve fiyatların tam esnek olması nedeniyle işçiler istedikleri an iş bulabilmekte, buna karşılık işverenler istihdam ettikleri iş gücünü diledikleri gibi değiştirebilmektedir. Böylelikle Klasik Model, firmaların rekabetçi davrandığı ve ürettikleri ürünleri piyasa fiyatlarında bütünüyle satmayı bekledikleri ideal bir dünyayı kabul etmektedir.²¹⁹ Klasik görüşe göre emek arzı, belirli bir ücret karşılığında üretim faaliyetlerine dahil olmaya hazır olan çalışma saatleridir. Yani emek arzı, reel ücretlerin bir fonksiyonudur. Öyle ki emeğini sunmaya hazır olan bir birey, piyasadaki ücret seviyesi ile boş vakit geçireceği zaman arasında tercih yapmaktadır. Eğer piyasa koşullarında belirlenen reel ücretler yüksek ise boş zamanın fırsat maliyeti de yüksek demektir. Bu durumda işçi daha az boş vakit geçirmeyi hedefleyecek ve daha fazla çalışmak isteyecektir. Bu bağlamda, diğer şartlar sabitken, reel ücrette yaşanan bir artış emek arzını artıracaktır. Yani reel ücretlerin bir fonksiyonu olarak emek arzı pozitif yönlü etkilenecektir. Emek talebi ise reel ücretteki değişimlerden negatif yönlü etkilenecektir. Müteşebbisin talep edeceği emek miktarında dikkat edeceği nokta talep edeceği her bir yeni emek faktörünün (marjinal emek miktarı) hasılatı yansıtacağı ilave maliyetidir. Yatırımcı karar alırken, faaliyetler neticesinde gerçekleşen hasılatın, diğer şartlar sabitken maliyeti olan ücretleri aştığı noktaya kadar iş gücü talep edecektir. Sonuç olarak firma açısından emek talebi, ücret ile emeğin marjinal ürün hasılasında eşitlendiği seviyede dengelenecektir.²²⁰

²¹⁷ Tefvik Pekin, Makro Ekonomi Para-Milli Gelir-İstihdam, Zeus Kitabevi, İzmir, 2007, ss.114-116

²¹⁸ Tufan Samet Öztürk, İktisadi düşünce Okulları, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2011, ss.19-20

²¹⁹ Kemal Yıldırım, Doğan Kahraman, Murat Taşdemir, Makro Ekonomi, Seçkin Yayınları, Ankara, 2012, s.119

²²⁰ Hüseyin Şahin, İktisada Giriş, ss.293-294

1.2.2. Klasik Düşünceye Yönelik Eleştiriler

Klasik düşüncenin istihdam görüşlerine yönelik birden fazla eleştiri yapılmıştır. Gelen bu eleştirileri Milliyetçiler, Tarihçi Okulu ve Sosyalist-Marksist akım olarak gruplandırabiliriz.²²¹ 19. yüzyılın başlarında siyasi birliğini tamamlayamamış olan Almanya, politik bakımdan küçük devletlere bölünmüş ve iç gümrük olarak birbirinden ayrılmış olmasına rağmen dış gümrük ayrımı olmayan, ekonomisi tarıma dayalı bir konfederasyondur. Rakipleri İngiltere ve Fransa'ya göre sanayileşmede oldukça geri kalmıştı. Böyle bir ortamda meydana gelen gelişmelerden etkilenen F. List, klasik öğretinin ortaya koyduğu düşüncelerin birçoğunu reddetmesine rağmen kaynağı Smith ve Ricardo olan teorik akımı temsil etmekteydi. Çünkü List, Ricardo ve Smith gibi yeni doğan sanayi kapitalizminin öncüsüydü. Kapitalizmin İngiltere'de daha eski ve yerleşmiş olması Smith ve Ricardo'yu nasıl serbest ticaret yanlı görüşe sevk ettiyse Almanya'nın geri kalmışlığı ve yeni sanayileşme hareketleri List'i iktisadi milliyetçi yapmıştır. List, liberal evrenselciliği reddediyor ve yeni gelişen Alman sanayisinin çıkarlarına uygun olarak korumacı yaklaşımı savunuyordu. Bu yaklaşıma göre rekabette bulunan ve ticarete katılan ülkelerin tümü, aynı gelişme aşamasında bulunmamaktaydı. Sanayileşme olgusu, klasiklerin düşündüğü gibi kendiliğinden gelişen tabii bir sonuç değildi. Yeni sanayileşmekte olan ülkelerin karşısında serbest ticaret şartlarında sanayileşme sürecini daha erken tecrübe etmiş ülkelerin varlığı, yeni sanayileşmiş ülkelerin sanayileşme sürecini engellemektedir. Buna karşılık List, ülkelerin gerekli tecrübe ve bilgi birikimlerini sağlaması ve sanayileşmenin gerçekleştirilmesi aynı zamanda genç sanayilerin rekabet gücüne ulaşması için gereken zaman kadar korumacı gümrük politikaları uygulanması gerektiğini savunmaktaydı. Rekabet edebilecek seviyeye gelindikten sonra evrensel serbest ticarete gidilecekti; yani uygulanan bu korumacı gümrük politikaları geçici olmalıydı. Ayrıca ülke içerisinde ki tarımsal faaliyetler koruma politikalarının dışında bırakılıyordu. Çünkü, sanayi kesiminin sağlıklı bir gelişim göstermesi için ucuz hammadde ve gıda maddeleri ihtiyacının karşılanması gerekiyordu. Sonuç olarak List, Laissez-Faire görüşünü reddediyor ve

²²¹ Emine Nida Kol, İktisadi Etkinlik-İstihdam-Kariyer Planlaması İlişkisi Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Üzerine Bir Uygulama,(Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2011,s. 42

sanayileşme amacıyla hareketlerde devlet müdahalesini destekliyordu.²²² List, tarıma dayalı ekonomilerde faiz hadlerinin yüksek olması ve tarımsal üretimin insan dışı doğal faktörlere bağlı olması nedeniyle kaynakların etkin kullanımının mümkün olamayacağını ve bu durumda da klasiklerin ön gördüğü gibi tam istihdam şartlarının kendiliğinden oluşamayacağını belirtmiştir. Korumacı politikaların bir başka öncülerinden olan Henry Carey, aynı zamanda emek-değer yaklaşımı ile de üretimin en temel faktörü olan emeğe teknoloji katkısı olması halinde üretimin artacağını öne sürmüştür. Korumacı politikalar neticesinde sanayilerin gelişmesi, üretim sürecine teknolojik takviyelerle sonuçlanacak ve üretim artışı daha çok kişinin istihdam edilmesine sebep olacaktır.²²³

Gerçekleşen her olayın tarihsel bir nedene dayandığı görüşüne sahip olan tarihçi okul, klasikleri ilk olarak istihdam konusunda önemli bir yer tutan ücret fonu teorisi ile eleştirmiştir. Wilhelm Von Hermann, J.S. Mill'in belirttiği gibi işçilerin ücretlerinin ücret fonundan değil, girişimci hâsıllarından ve tüketici harcamalarından karşılandığını ileri sürmüştür. Diğer yandan Müller, üretimin kazanç için değil Allahın rızasının kazanılması için yapılması gerektiğini ve üretimin tek kaynak olmadığını bunun yanında sermaye, toprak ve Allahın kudretinin üretim artışına neden olduğunu ileri sürmüştür.²²⁴

Sanayi devriminin gerçekleşmesi sonucunda özellikle Avrupa'da meydana gelen toplumsal dönüşüm, ülkelerde toplumsal sınıfların belirginleşmesine neden olmuştur. Böyle bir ortamda sosyalistler, klasiklerin varsayımlarının sadece iktisadi konularda eleştirildiğini düşünmüş, sosyal konulara etkilerinin ele alınmadığına dikkat çekip çalışmalarını bu yönde sürdürmüştür. 18. Yüzyılın sonlarında başlayan sanayileşme hareketleri neticesinde girilen üretim faaliyetlerinde üretim yöntem ve teknikleri değişmiş ve üretim miktarı artmıştır. Değişen yöntem ve teknikler birçok kişinin oldukça düşük ücretler karşılığında çalışmasına neden olmuştur. Üretim artık iç piyasaların dışına çıkmış, uluslar arası piyasalar için yapılmaya başlanmış ve sömürgecilik faaliyetleri nedeniyle de mevcut piyasa sınırları genişlemiştir. Diğer yandan sanayi devriminin gerçekleşmesi ile İngiltere'de nüfusun yapısı değişmiştir.

²²² Gülten Kazgan, İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi, ss.179-181

²²³ Emine Nida Kol, a.g.e, s.43

²²⁴ Emine Nida Kol, a.g.e,s.44

Köyden kente göç artmış ve kentlerde sefaletler ortaya çıkarken diğer taraftan burjuva sınıfı zenginleşmiş ve sınıflar arası farklılıklar derinleşmiştir. Böyle bir ortamda sosyalistler klasiklerin talep ve gelir bölüşümünü göz ardı etmelerini eleştirmişlerdir.²²⁵

Marksist görüş işsizlik kavramını nüfus ile ekonomik sistem arasındaki ilişki ile açıklamaktadır. Kapitalist ekonomilerdeki işsizliği sistemin kendi iç çelişkisi olarak görüp teknolojik gelişmeler sonrası ortaya çıkan “yedek iş gücü ordusu” ve yatırımların azalması sonucu ortaya çıkan işsizlik olarak iki kısımda incelemiştir. Marksist görüşe göre; teknolojik gelişmeler ve sermaye birikimi emek gücünün kullanımına esneklik getirmektedir ve bu durum ücretleri düşürmektedir. Ancak ücretlerdeki bu düşüş emek gücünü tehdit edecek kadar değil, yeniden üretimin sağlanmasına yetecek bir ücret düzeyine kadar olacaktır. Sermaye sahipleri emek verimliliğinin yüksek olduğu teknolojilere yatırım sağlamaktadır. Bu durumda birim üretim başına daha fazla üretim araçları faaliyetlere dâhil olurken, üretimde daha az emek kullanılmasıyla mevcut iş gücünün yerini makineler almaktadır. Yani emek gücünden tasarruf eden bir teknolojik gelişme söz konusudur. Teknolojik gelişmelerin üretim alanlarında uygulanmasıyla beraber, üretim sürecinde emeğin üretim içerisindeki payını düşürecektir. Her yeni bir teknolojinin üretim sürecine girmesi birikimin kaynağı olan karı düşürecektir. Çünkü artık değeri oluşturan emek gücünün üretim faaliyetlerinde süreç olarak giderek daha az bir oranda yer alması yatırım için gerekli olan sermaye birikimini azaltmış yani karı düşürmüştür. Sonuç olarak bir yandan yatırımlar azalmış diğer yandan teknolojinin emekten tasarruf ederek ilerlemesi nedeniyle de işsizlik oluşmuştur.²²⁶

Neo Klasik Ekol, para ve konjonktür teorilerine geniş ölçüde katkı yapmasının yanında ekolü oluşturan ortak temel marjinalist değer ve bölüşüm teorisidir. Klasikler toplumun bütünüyle ilgili şartları belirlediği değer anlamında, nesnel bir değer teorisi olan mübadele değeri teorisini kurmuşlardı. Ancak, 19. yüzyılın sonlarında klasik görüşe yöneltilecek şiddetli eleştiriler karşısına Neo Klasikler görüşlerini ortaya koymuşlardır. Söz konusu bu teori, psikolojik etkenlere dayandırılıyor; fayda kavramı

²²⁵ Emine Nida Kol, a.g.e., s.44

²²⁶ Berrin Ceylan Ataman, İşsizlik Sorununa Yeni Yaklaşımlar, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:53, Sayı:1, Ankara, 1998, ss.62-63

ön plana çıkarılıyor; değerin belirleyicisi olarak emek ve emek- zaman, yerini öznel zahmete bırakıyordu.²²⁷

Neo Klasik Görüşe göre işgücü piyasasının işleyişi işsizliğe izin vermeyeceğinden işsizlik diye bir sorun yoktur. Bu görüşe göre işsizlik geçici ve iradi olarak betimlenmektedir. Neo klasik görüş toplam talep düzeyi sabit kabul edilip tam, mükemmel bilgi ve işgücü hareketliliği hiçbir maliyeti olmaksızın kendiliğinden ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bununla beraber ücretlerin de mal fiyatları gibi tam esnek olduğu varsayılmış ve işgücünün yapısı nedeniyle, çalışanların birbirini tam olarak ikame ettiği kabul edilmiştir. Tüm bu varsayımlar altında Neo klasik görüşe göre denge ücret düzeyi işgücü arzı ve talebinin kesiştiği noktada oluşmaktadır. Denge ücret düzeyinde herhangi bir işsizlik durumu söz konusu olmamaktadır. Eğer emek gücü piyasasında bir fazla var ise, ücretlerin aşağı doğru hareketi ile işgücüne olan talep artacak ve mevcut iş gücü fazlası(işsiz kitle) istihdam edilebilecektir. Ancak bireyler denge ücret düzeyinin üzerinde bir ücret talep ediyor ve iş bulamıyorsa o zaman iradi(gönüllü) işsizlik söz konusu olur.²²⁸

Neo Klasik görüş işveren ile işçi arasındaki parasal ücret sözleşmelerinin, paranın yansız olduğu yani paranın reel değişkenleri etkileyemediği varsayımı altında, reel ücretlerin belirlendiğini kabul etmektedir. İş gücü piyasalarında belirlenen denge istihdam düzeyi, istihdam edilen işgücünün marjinal veriminin sağladığı marjinal faydayı iş gücünün marjinal zahmetine eşitler. Bu bakımdan denge istihdam düzeyi tam istihdam düzeyidir ve bu dengenin üzerinde bir ücret seviyesinde çalışmak isteyen bir birey işsiz sayılmamaktadır.²²⁹

1.2.3. Keynesyen İstihdam Teorisi

20. yüzyılda birinci ve ikinci dünya savaşları arasında kalan dönem Amerika ve tüm Avrupa ülkeleri için bunalım yılları olarak görülmektedir. 1930 yılında tüm dünyayı sarmış olan kriz, durgunluk ve işsizlik gibi meselelerle piyasa ekonomilerinin ilerleyişini tıkamıştır. 1929 yılında yaşanan Büyük Buhranın ortaya çıkardığı sorunların Klasik Ekolün temel prensiplerinden biri olan “Laissez Faire” anlayışına dayalı olarak

²²⁷ Gülten Kazgan, İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi,s. 117

²²⁸ Kuvvet Lordoğlu, Nurcan Özkaplan, Çalışma İktisadı,Der Yayınları, İstanbul,2003, s.406

²²⁹ İbrahim Tanyeri, Keynesin İstihdam Ve Ücret Analizi,Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 16, Sayı 1-2, Ankara,1998, ss.32-33

açıklanamaması yaşanan bunalım sonrasında alternatif bir iktisat politikası olarak talep yönlü iktisadı ortaya çıkarmıştır. Talep yönlü iktisat başlıca maliye, para ve kredi, dış ticaret, dolaysız kontroller ve kamu girişimciliği politikalarından faydalanılarak sosyal refahın daha üst düzeye yükseltilebileceği fikrini ortaya atmıştır. Keynes'in esas olarak hareket noktası efektif taleptir. Efektif talep; belirli bir dönemde harcamalarda kullanılabilecek olan ve satın alma gücüyle desteklenmiş olan taleptir. Keynesyen görüşte ekonominin talep yönlü ele alınmasının amacı, ekonomik gelişmelerde kısa dönemli istikrarsızlıkların giderilerek doğrudan doğruya kamu harcamaları ve vergiler yoluyla efektif toplam talebin (belirli bir dönemdeki tüm harcamaların) tam istihdam seviyesine uygun olarak etkilenmesidir.²³⁰ Keynesyen analiz, eksik istihdam analizidir ve bu analizde dengenin sağlanmasında miktar uyumu mekanizması yani üretim miktarındaki değişimler rol oynamaktadır.²³¹

Keynes'e göre, üretim tekniği veri iken istihdamı, emeğin marjinal verimini, reel ücretleri belirleyen etken efektif taleptir. İşçi ile işveren arasında yapılan sözleşmeler nominal ücretleri belirler; nakdi ücretler yani nominal ücretlerin düşürülmesi reel ücretleri etkilemez; reel ücretler ancak efektif talepte meydana gelebilecek bir artışla düşürülebilir. Bu durumda Keynes'e göre işverenlerin genel istihdam seviyesini genişletip genişletmeyeceğini belirleyen faktör nominal ücretler değil reel ücretlerdir. Piyasanın alıcı ve satıcı kanatlarındaki rekabet, ancak nakdi ücretleri düşürür. Bu durumda genel fiyatlar seviyesi aynı oranda düşeceği için, istihdamda ve reel ücretlerde değişim olmaz. Tek bir firma ve üretim kesimindeki nakdi ücret indirimi genel fiyatlar seviyesini etkileyemeyeceğinden reel ücreti düşürür. Ancak tüm ekonomideki nakdi ücret indirimleri efektif talebi düşürürken genel fiyatlar seviyesini de düşüreceğinden reel ücretler düşmez. Keynes, ekonomide işçiler daha düşük bir ücrete çalışmak istememesi halinde gönüllü işsiz kabul edilmelerine karşı çıkmaktadır. Keynes'e göre işsizlik ancak reel ücret indirimi ile giderilebiliyorsa gönülsüz(zoraki) işsizliktir.²³²

²³⁰ Kamil Güngör, İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış Ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler, <http://kisi.deu.edu.tr/asuman.altay/%C4%B0KT%C4%B0SADIN%20TAR%C4%B0H%C4%B0NE%20KISA%20B%4%B0R%20BAKI%C5%9E%20VE%20MERKANT%C4%B0L%C4%B0ZMDEN%20G%C3%9CN%C3%9CM%C3%9CZE%20%C4%B0KT%C4%B0SAD%C4%B0%20D%C3%9C%C5%9E%C3%9CNCELER.pdf> (19.09.2017)

²³¹ Berrin Ceylan Ataman, a.g.e., ss.61-62

²³² Gülten Kazgan, İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi, s.222

1929 buhranından sonra 1936 yılında yayımlanan Genel Teorinin istihdam teorisine katkısı bir yandan tam rekabet koşullarının değil eksik rekabet koşullarının işlediğinin vurgulanması diğer yandan da cari ücretler seviyesinde çalışma isteğinde bireyler olmasına rağmen istihdam edilemeyen bireylerin varlığına yani gönülsüz(zoraki) işsizliğe dikkat çekmesi olmuştur. Keynes'e göre işsizliğin asıl sebebi piyasalarda gerçekleşen toplam talep yetersizliğidir. Bu doğrultuda, Keynesyen görüşe göre işsizlik ve istihdam sorununun çözümünde devletlerin ekonomilerde daha fazla etkin olması, gerekli parasal ve mali araçları kullanarak genişletici politikalar uygulaması gerekmektedir. Bu noktada Keynes, likidite tuzağının varlığı sebebiyle maliye politikalarını, para politikalarına oranla daha etkin görmüştür.²³³

1.2.4. Keynes Sonrası Yaklaşımlar

Keynesyen Teori 1970'li yıllara kadar dünya genelinde kabul görmüştür. Ancak 1970 sonrasında gelişmiş bazı ülkelerde baş gösteren farklı problemler karşısında keynesyen politikalarla çözüm bulunamamıştır.

1.2.4.1. Neo Keynesyen Sentez

Genel Teorinin yayımlanmasından sonra gelişen süreçte Keynesyen akımın anlaşılması ve değerlendirilmesi zaman almış, bu bağlamda iktisatçılar Keynes'in çalışmalarını sistematize etmeyi amaçlayan çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalardan bir tanesi olan John Hicks'in 1939 yılında geliştirdiği IS-LM modeli genel kabul görmüş ve devam eden yıllarda Keynesyen görüş IS-LM modeli çerçevesinde anlaşılmıştır. Buna rağmen, mal-para-tahvil piyasalarını kapsayıp emek piyasasını ihmal eden IS-LM modeli, esasen serbest piyasa mekanizmasının kendiliğinden tam istihdam sağlamasının neden mümkün olmadığını ve eksik istihdamın neden genel bir durum olduğunu açıklamakta yetersiz bir modeldir. IS-LM modelinin emek piyasası konusundaki eksikliği Franco Modigliani tarafından yapılan bir çalışmada ele alınmış, modelde eksik kısım olan emek piyasası modele eklenmiştir. Modigliani'ye göre tam istihdamın genel durum olması için nominal ücretlerin katı olmaması gerekmekte ve nominal ücretlerin katı olduğu durumda eksik istihdam şartları

²³³ Berrin Ceylan Ataman, a.g.e, ss.61-62

geçerli olmaktadır. Modigliani'nin bu eklemeleri sonucunda ilerleyen yıllarda bu çalışma Neo Klasik-Neo Keynesyen Sentez modeli olarak nitelendirilmiştir.²³⁴

Keynes Genel Teori'yi yazdığı sırada gerçekleşmiş olan Büyük Buhran'ın getirdiği en büyük problem işsizlik olgusuydu. Bu nedenle gerek Neo Klasik Sentez gerekse Keynesyen görüşte enflasyon konusunda ciddi bir analiz yoktur. 2.Dünya Savaşı sonrası dönemde enflasyonun ciddi bir sorun olmaması sebebi ile bu durum önemsenmemiştir. Keynesyen iktisatçılar, kayıp denklem olarak nitelendirilen bu eksikliği Phillips'in 1958 yılında yayımladığı makalesinden faydalanarak gidermişlerdir. Phillips Eğrisi olarak adlandırılan bu çalışmaya göre işsizlik ile enflasyon arasında ters yönlü bir ilişki vardır. 1960'lı yıllara gelindiğinde artık Modigliani'nin analizinin yanında Phillips Eğrisini de kapsayan Neo Keynesyen Model 1950-1970 yılları arasında oldukça popüler olmuş ve görüşe güven artmıştır. Ayrıca hükümetler bu modelin iki temel önermesine uygun politikalar geliştirmiştir. Bu önermelerden birincisi serbest piyasa mekanizmasının, nominal ücretlerin katı olması nedeniyle kendiliğinden tam istihdam seviyesine gelemeyeceği ve eksik istihdamın genel bir durum olduğu, dolayısıyla işsizliğin azaltılması için genişletici maliye ve para politikaları uygulanarak piyasa mekanizmasına müdahale etmeleri gerektiği konusudur. İkincisi ise hükümetlerin para ve maliye politikaları aracılığı ile işsizlik haddini değiştirerek enflasyona müdahale edebilme imkânına sahip olduğudur.²³⁵

1.2.4.2.Monetarist Görüş

1929 Büyük Buhrana kadar iktisatçılar para politikasına büyük önem vermekteydi. Büyük Buhranın getirdiği ekonomik problemler neticesinde ortaya çıkan Keynesyen ekol bu durumu tersine çevirdi ve para politikaları karşısında maliye politikaları önem kazandı. Uzun bir zaman diliminde ekonomik davranışların açıklanmasında ve sorunlar karşısında başarılı sonuçlar veren reçeteleriyle önemini korudu. Ancak 1960'lı yılların sonlarında geleneksel maliye ve para politikaları ile ekonominin kontrolü zorlaşmıştır.²³⁶ Bu dönemde ortaya çıkan Monetaristler ekonomide yaşanan problemlerin tamamen parasal nedenlere bağlı olduğunu belirtmiş ve çözüm yollarını bu temele dayandırmıştır.

²³⁴ Erdal Ünsal,a.g.e, ss.33-34

²³⁵ Erdal Ünsal,a.g.e,ss. 34-35

²³⁶ İlker parasız , Para Politikası Keynesgil İktisadın Düşüşü ve Yükselişi; Monetarist, Keynesgil,Yeni Klasik, Yeni Keynesgil Tartışması, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa,1993 s.57

1970'ler ve 1980'lerde Birleşik Krallık ve ABD'de vuku bulan ekonomik olaylar, işsizlik ve enflasyon arasında istikrarlı bir ilişkinin olmadığını göstermiştir. Özellikle Monetaristler ve daha sonra da Yeni Klasik iktisatçıları tarafından yöneltilen eleştirilerle, enflasyon-işsizlik ilişkisinin doğasına yönelik alternatif yaklaşımlar türetilmiştir.²³⁷

Friedman, Neo Keynesyen Modelin emek arzının nominal ücretin bir fonksiyonu olduğu varsayımını reddederek emek arzının beklenen reel ücretin bir fonksiyonu olduğunu varsaymıştır. Buna ek olarak piyasaların sürekli temizlendiğini ve fiyatların tam esnek olduğunu varsaymış, işçilerin ücret beklentilerinin uyarıcı olduğunu kabul etmiştir. Friedman'ın analizlerine göre serbest piyasa mekanizması kısa dönemde eksik istihdama yol açsa bile, uzun dönemde her zaman tam istihdam sağlanır. Dolayısıyla hükümetin Keynesyen genişletici politikalar geliştirerek işsizliği, beklenen fiyat düzeyinin gerçekleşen fiyat düzeyinden farklı olduğu kısa dönemde düşürmeleri mümkündür. Ancak beklenen fiyat düzeyi ile gerçekleşen fiyat düzeyinin eş olduğu uzun dönemde geçerli değildir. Friedman'ın hızlandırma hipotezine göre; Neo Keynesyen analizin belirttiği işsizlik ile enflasyon arasındaki ters yönlü ilişki sadece kısa dönemde geçerlidir. Uzun dönemde enflasyon ile işsizlik tamamen bağımsızdır. Eğer hükümetler işsizlik haddini düşürme saiki ile sürekli genişletici politikalar uygularsa uzun dönemde işsizlik oranları sabit kalırken enflasyon haddi sürekli yükselir.²³⁸

1.2.4.3. Yeni Klasik Görüş ve Rasyonel Bekleyişler Kuramı

Robert Lucas, Thomas Sargent ve Robert Barro öncülüğünde 1970'li yıllarda ortaya çıkan Yeni Klasik Model, Friedman'ın çalışması gibi piyasaların sürekli temizlendiği varsayımı üzerine kurulmuştur. Friedman Neo Keynesyen görüşü, iktisadi bekleyişlerin davranışlar üzerindeki etkisini hesaba katmadığı için eleştirmiştir. Bununla beraber Yeni Klasik Modelde bekleyişlerin uyarıcı değil rasyonel olduğu yani karar birimlerinin sistematik ve sürekli hata yapmadığı, hata söz konusu olsa bile bunun bilgi eksikliğinden kaynaklandığı ve sürekli olmadığı kabul edilmiştir. Bu durumda Yeni Klasik iktisatçıları, Friedman ile farklı sonuçlara ulaşmışlardır.²³⁹

²³⁷ Kuvvet Lordoğlu, Nurcan Özkaplan, a.g.e., s.422

²³⁸ Erdal Ünsal, a.g.e, ss. 35-36

²³⁹ Erdal Ünsal, a.g.e, s.36

Yeni Klasik iktisatçılardan Lucas ve Rapping, Phillips eğrisini kısa dönem ve uzun dönemde analiz etmiş ve eleştirmiştir. Lucas ve Rapping makro ekonomik politikaların istihdamı etkileme, işsizliği düşürme yönünde bütünüyle etkisiz olduğunu iddia etmiştir. Bu yönüyle Monetarist iktisatçılar, Rasyonel Bekleyişler Kuramını bütünüyle kabul etmemektedir. Yeni Klasik Ekolün iktisatçıları çalışmalarını Rasyonel Bekleyişler Teorisine ve serbest piyasa varsayımına dayandırmaktadır. Enflasyonist açıklar karşısında, ekonomik istikrarın sağlanması için para ve maliye politikalarının etkinliği yoktur. Tesadüfî başarılar dışında hükümet politikası adı altında her müdahale mevcut sorunları derinleştirir. Rasyonel Bekleyişler Teorisine göre halk hızlı bir şekilde hatalarını görür ve tesadüfî yanlışların olması durumunda bile, insanlar sürekli ve sistematik hataları sürdürmez. Bireyler iktisadi süreçleri çok iyi tahlil etmekte, bu nedenle sadece eksik bilgi olduğu durumda hata söz konusu olmaktadır. Bireyler, sistematik yanlışlarla beklentilerini belirlememektedir. Beklentiler sistematik olarak yanlış olsa bile bireyler kısa sürede hatalarını öğrenecek, beklentilerini revize edecek ve bunun sonucunda simetrik hatalar giderilecektir. Sonuç olarak, bu görüşe göre en büyük bunalımlarda bile uygulanabilecek en iyi politika Laissez Faire'dır.²⁴⁰

Yeni Klasik Modelin politika ilintisizliği önermesine göre, hükümetin uygulayacağını önceden açıkladığı sürpriz olmayan politikalar hem kısa dönemde hem de uzun dönemde işsizliği etkileyemezler. Dolayısıyla Yeni Klasik İktisatçılara göre, Neo Keynesyen analizin işsizlik ve enflasyonun ters yönlü olduğu görüşü hem kısa dönemde hem de uzun dönemde geçersizdir. Ancak hükümetin uygulayacağını önceden bildirmediği sürpriz politikalar, uzun dönemde işsizlik haddini etkilemeyecektir fakat kısa dönemde etki bırakacaktır. Bu bağlamda Friedman'ın işsizlik ve enflasyon arasındaki ters yönlü ilişkinin yalnızca kısa dönemde geçerli olduğu görüşü Yeni Klasik iktisatçılara göre yanlıştır. Çünkü bu görüşe göre yalnızca sürpriz politikaların varlığı durumunda, kısa dönemde enflasyon ile işsizlik haddi arasında ters yönlü bir ilişki söz konusu olabilir.²⁴¹

Monetarist görüşe göre tam istihdamdan ayrılma, yalnızca beklenen fiyat düzeyindeki hatalardan kaynaklanmaktadır. Rasyonel Bekleyişler Kuramına göre, fiyat düzeyinin tahmininde yapılan hatalar bir tesadüf sonucu oluşmaktadır. O halde,

²⁴⁰ Kuvvet Lordoğlu, Nurcan Özkaplan, a.g.e., ss.426-427

²⁴¹ Erdal Ünsal, a.g.e., ss.36-37

ekonominin tam istihdam seviyesinden sapması tesadüfî bir sonuçtur. Bu durumda sistematik bir istikrar politikasına gerek yoktur. Hükümet, tam istihdamdan sadece sistematik olan saptmaları belirler ve bunları düzeltir. Hükümetin etkinsiz olduğu kısım, tesadüfî dalgalanmaları belirlemek ve düzeltmektir. Dolayısıyla, tesadüfî olan dalgalanmaları stabilize edebilecek planlanmış bir istikrar politikası devletçe öngörülemez. Bu durumda, ekonominin istikrara ulaşabilmesi için aktif bir politika izlenmesine gerek yoktur. Ekonomik dalgalanmaların nedeni tesadüfidir. O halde, özel sektörden kaynaklanan aksamalara bağılı dalgalanmaları giderici istikrar politikaları uygulanmalıdır.²⁴²

1.2.4.4. Yeni Keynesyen Görüş

1970'lerin sonunda Rasyonel Beklentiler Kuramı ile Keynesyen işgücü piyasası katılıklarını birleştiren modeller ortaya çıkmıştır. Fisher, rasyonel beklentiler ve uzun dönemli iş sözleşmelerinin varlığında parasal politikaların çıktıyı etkileyebilme gücü olduğunu göstermiştir. Benzer biçimde Taylor, aşamalı emek gücü iş sözleşmelerinin katılığının tek kaynağı olduğu bir modelle birlikte işsizlikte yaşanan sürekliliği açıklamaya çalışmıştır.²⁴³ Yeni Keynesyen ekonomi, 1970'lerde Lucas tarafından ortaya çıkarılan Keynesyen ekonomi içinde algılanan teorik krize yanıt olarak geliştirildi. Buradaki amaç eski Keynesgil modeldeki teorik kusurları ve tutarsızlıkları gidermektir. Bu nedenle yeni Keynesyen teorisyenler, ücret ve fiyat katılığının rasyonalize edilebildiği tutarlı bir toplam tedarik teorisi kurmayı amaçlamışlardır.²⁴⁴

Yeni Keynesyen görüş, Neo Keynesyen modelde olduğu gibi piyasaların sürekli olarak temizlenmediği yani fiyatların katı olduğu varsayımı üzerine inşa edilmiştir. Bu durum emek piyasasında sözleşmelerin uzun vadeli olduğu ve reel ücret değişkenliğinin bu nedenle kısıtlı olduğu argümanına dayanmaktadır. Neo Keynesyen modelden farklı olarak bekleyişler modele katılmış ve bu bekleyişlerin Yeni Klasiklerdeki gibi rasyonel olduğu kabul edilmiştir. Yeni Klasiklerin politika

²⁴² İlker parasız, Para Politikası Keynesgil İktisadın Düşüşü ve Yükselişi; Monetarist, Keynesgil, Yeni Klasik, Yeni Keynesgil Tartışması, s.58

²⁴³ Erhan Yıldırım, Kenan Lopcu, Selim Çakmaklı, Yeni Keynesyen Makro Ekonomik Bir Model: Türkiye Uygulaması, Ege Akademik Bakış Dergisi, cilt 10, sayı 4, İzmir, Ekim 2010, s.1270
<http://onlinedergi.com/eab/arsiv/arsivDetay.aspx?yil=2010&peryot=4> (13.11.2017)

²⁴⁴ Brian Snowdon, Howard R. Vane, Modern Macroeconomics, Edward Elgar Publishing Inc., Massachusetts, 2005, s.361

ilintisizliğı önermesine karşı çıkmışlardır. Yeni Keynesyen görüşte, Neo Keynesyen görüşte olduğu gibi, hükümetlerin aktif bir iktisat politikası izlemesi gerektiğı vurgulanmıştır.²⁴⁵

Yeni Keynesyen görüşte doğal işsizlik teriminin yerini NAİRU(Non-Accelarating İnflation Rate Of Unemployment) almıştır. NAIRU, işsizliğin hızını artırmayan enflasyon oranı olarak tanımlanmaktadır. İşsizlik NAIRU'nun altındaysa enflasyonun yükselmesi yönünde baskı vardır. Buna karşın NAIRU'nun üstünde bir işsizlik olduğunda, enflasyonun azalması yönünde baskı oluşmaktadır.²⁴⁶ Bu durumda NAIRU, ekonomide enflasyonun sabit ve istikrarlı kalmasını sağlayan işsizlik oranı olarak tanımlanabilir. NAIRU kavramı birçok iktisatçı tarafından Friedman'ın doğal işsizlik oranı (NRU) ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Monetaristlere göre NRU ve NAIRU arasında önemli bir fark yoktur. NAIRU yalnızca NRU kavramına verilmiş başka bir addır. Diğer taraftan Tobin gibi Neo-Keynesyen Sentez yaklaşımını benimseyen iktisatçılar bu iki kavramın birbirinden farklı olduğunu söylemektedir. Bu yaklaşımda dengesizlik durumunda piyasaların temizlendiğı Walrasgil denge varsayımı yerine, herhangi bir zaman diliminde mevcut fiyatlarda talep fazlası ya da arz fazlasıyla karakterize olmuş bir ekonomi varsayımı yapılmaktadır.²⁴⁷

1.3. İstihdam Politikaları

Genel bir ifade ile bir bireyin çalışma çağında ve isteğinde olup, çalışmaya hazır bir şekilde iş aradığı halde istihdam edilememesi anlamındaki işsizlik kavramı, birçok ülkenin politika tartışmalarının merkezinde yer almaktadır. İşsizlik sorunu, yalnızca gelirden yoksun kalma değil; aynı zamanda bireyi topluma bağlayan sosyal değerlerden de soyutlanması anlamında çok yönlü bir olguyu kapsamaktadır. Bu yüzden çalışma eylemi, sadece fiziksel emek harcayıp karşılığında gelir elde edilen bir aktivite değil; aynı zamanda sosyal ve psikolojik açıdan bireye kattığı farklı anlamları da bulunmaktadır. Dolayısıyla işsizlik hem ekonomik hem de toplumsal konuları içeren bir problemdir. İşsizliğin ülke politikalarını tehdit eder hale gelmesi, ülkeleri bu sorun

²⁴⁵ Erdal Ünsal, a.g.e, s. 37

²⁴⁶ Joseph Stiglitz, Reflections on the Natural Rate Hypothesis, Journal of Economic Perspectives, Cilt 11, Sayı 1, Washington D.C., 1997, s.3

²⁴⁷ Özlem Yiğit, Atilla Gökçe, Türkiye Ekonomisi için Nairu Tahmini, Ekonomik Yaklaşım Dergisi, Cilt: 23, Sayı: 83, Ankara, 2012, s.70

karşısında çeşitli önlemler almaya ve işsizlik neticesinde karşılaşılan sorunları telafi edici politikalar geliştirmeye ve uygulamaya sevk etmiştir.²⁴⁸

İstihdam, işsizlik ve işgücü kavramları ülke politikaları içerisinde ayrılmaz bir bütünü oluşturmaktadır. İstihdam; uygulanan politikalar neticesinde ulaşılmak istenen hedefi, işgücü; mevcut durumu ve işsizlik ise istenmeyen ve kaçınılan tarafı bize göstermektedir.²⁴⁹ Devletin istihdam ve işsizlik göstergeleri üzerinde pozitif bir etki yaratması amacıyla mevcut iş gücüne ve işgücü piyasalarına yaptığı müdahaleye istihdam politikası denir.²⁵⁰ Bu doğrultuda İstihdam politikaları kapsam olarak istihdamı artırıcı veya işsizliği azaltıcı politikaların tümüdür. Dolayısıyla istihdam politikaları, işsizlik sorununun giderilmesi için uygulanan politikalardan daha kapsamlıdır ve işsizlikle mücadele amacı güden politikaları kapsamaktadır.²⁵¹

Geliştirilen politikalarla birlikte işsizlikle mücadelenin genel nedeni topluma maliyetlerinin olmasıdır. Bir ekonomide işsizlikle mücadele edilmesinin sosyal ve iktisadi olmak üzere iki maliyeti vardır. Söz konusu bu maliyetler aynı zamanda mücadelenin nedenini oluşturmaktadır. Emeğin stoklanamaması nedeniyle insanların gösterdikleri çabalar en dayanıksız ekonomik mallardır. Dolayısıyla mevcut iş gücünün bir kısmının işsiz kalması; işsiz kalan kısmın üretebileceği hâsılanın yok olması anlamına gelmektedir. İşsizlik, iktisadi perspektiften bakıldığında iş gücünün etkin kullanılamamasına, imkânların israfına, neden olur.²⁵² Yani topluma iktisadi maliyeti, toplam hâsılanın potansiyel düzeyin altına inmesi ile sonuçlanmasıdır.

İşsizliğin sosyal maliyetlerinin ilk dikkat çeken tarafı olan gelirde meydana gelen düşüş ya da gelirin tamamen yok olması sebebiyle yaşam standardının düşmesidir. Söz konusu durum yaşam standartlarındaki değişimle sınırlı kalmamakta

²⁴⁸ Nagihan Öztepe, Türkiye ve Balkan Ülkelerinde İşsizlik Sorunu ve İşsizlik Sigortası Uygulamaları, BJSS Balkan Journal of Social Sciences / Balkan Sosyal Bilimler Dergisi International Congress of Management Economy And Policy, Tekirdağ, Aralık 2016, s.718

²⁴⁹ Sema Ay, Türkiye’de İşsizliğin Nedenleri: İstihdam Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme, Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt 19, Sayı 2, Manisa, 2012, s.322

²⁵⁰ Alpay Hekimler, AB-Türkiye & Endüstri İlişkileri, Beta Basım, İstanbul, 2004, s.83.

²⁵¹ Akay Tekin, Avrupa Birliği İstihdam Politikası Genel Esasları, Ankara, TİSK Yayın No:291, Ankara, 2008, ss. 83-84

²⁵² İlker Parasız, İktisada Giriş Prensipler ve Politika, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2010, ss.451-452

bazı psikolojik etkilere de yol açmaktadır. İşsizlik sürecinin uzaması durumunda ilk etki bireyin öz güveninin azalması ve bireyin kendisini değersiz hissetmesidir. Bunun yanında bireyin işsizliğe bağlı ailesel sorunlarının ortaya çıkması, yeterli sağlık harcamaları yapamamasından kaynaklanan sağlık sorunları ve toplumsal açıdan bıraktığı yıkıcı etkiler işsizliğin diğer sosyal maliyetleri arasındadır.²⁵³

İşsizlik, toplumda madde bağımlılığında artışa neden olmasının yanında ahlak değerleri ile bağdaşmayan bir yaşam süren bireylerin yaygınlaşması ve suç oranlarındaki yükselişe yol açması nedeniyle sosyal maliyetlerin bir sonucu olarak toplumda huzur ve dayanışmayı bozabilmektedir. Bu nedenle işsizliğin sosyal maliyetini azaltma gayesiyle ve istihdam sorununa karşılık olarak ülkeler aktif ve pasif politikalar geliştirerek bu duruma müdahale etmektedir. Türkiye gibi pek çok ülke işsizlere işsizlik tazminatı ödemesi yapmaktadır. Hükümet tarafından çalışanlardan ve işverenlerden toplanan işsizlik sigortası primleri ile finanse edilen bu ödemelerden işsizler ve kanunda belirtilen şartlara haiz olan vatandaşlar faydalanır.²⁵⁴ Bunların yanında istihdam sorununa karşılık ülkeler eksik olan teşvik, eğitim veya diğer faktörleri tamamlamaya yönelik müdahale ve düzenlemelerde bulunmaktadır.

İşsizlik ile doğrudan mücadele amacıyla geliştirilen istihdam politikaları iki kısımda incelenmektedir. Bunlar aktif ve pasif istihdam politikalarıdır. OECD genel olarak işsizlik sorunu karşısında uygulanabilecek istihdam politikalarını 7 gruba ayırmıştır. Bunlar;

- Kamu istihdam hizmetleri ve yönetimi;
- Mesleki eğitimler;
- Sübvansiyonlu istihdam;
- Gençlere yönelik düzenlemeler ve önlemler;
- Engellilere yönelik düzenlemeler;
- İşsizlik sigortası;
- Erken emeklilik düzenlemeleri

²⁵³ Kemal Yıldırım ve Diğerleri, a.g.e., s.370

²⁵⁴ Erdal Ünsal, Makro İktisat, Turhan Kitabevi, Ankara, 2003, s.94

Yukarıdaki gruplardan ilk 5 tanesi aktif istihdam politikaları, 6. ve 7. gruplar ise pasif istihdam politikaları olarak sınıflandırılmıştır.²⁵⁵ OECD'ye göre işsizlere yalnızca gelir desteği yapılmasına yönelik müdahale ve düzenlemeler pasif istihdam politikaları olarak adlandırılırken; işgücü piyasalarındaki işleyiş bozukluklarını düzeltmeye yönelik, mesleki beceri kazandıran ve emek piyasalarının etkinliğini artıran politikalar aktif istihdam politikaları olarak kabul edilmektedir.²⁵⁶

1.3.1. Pasif İstihdam Politikaları

Pasif istihdam politikaları, işsizler için yardım niteliğinde olan bununla beraber işsizliğin ortaya çıkardığı ekonomik ve sosyal problemlerin giderilmesini hedefleyen politikalardır. Bu amaca uygun olarak işsizlik sigortası ve yardımları temel pasif istihdam politikası aracı olarak bilinmektedir.²⁵⁷ Ekonomik fark nedeniyle gelişmiş ülkelerde daha fazla kullanılabilen pasif istihdam politikaları istihdamı artırmaktan çok işsizleri maddi açıdan destekleyerek işsizliğin neden olduğu bireysel ve toplumsal yıkımları en aza indirme amacı taşımaktadır. Bu bağlamda, pasif istihdam politikaları işsizliğin sonuçlarını ortadan kaldırma amacına yönelik politikalardır. Pasif istihdam politikaları işsizlik sigortası, işsizlik yardımları, işsizlere ilave transfer ödemeleri şeklinde görülmektedir.²⁵⁸

İşsizlik sigortası ve yardımları bütünüyle işsizlik ödemeleri olarak adlandırılmaktadır. İşsizlik ödemeleri, işsizliğin yol açtığı gelir kayıplarını gidererek işsizlerin yaşam düzeyini iyileştirir. Diğer taraftan, bu ödemeler iş piyasasını düzenlemektedir.²⁵⁹ İşsizlik sigortası; çalışma isteğinde ve yeteneğinde olmasına rağmen, kendi iradesi dışında işsiz kalmış bireylerin uğradığı gelir kaybı karşısında asgari düzeyde geçinme ve yaşama ihtiyaçlarının belirli bir oranını belirli bir süre

²⁵⁵ Åsa Sohlman, David Turnham, What Can Developing Countries Learn From Oecd Labour Market Programmes And Policies?, OECD Development Center Technical Paper No:93, January 1994, s.23, <http://www.oecdilibrary.org/docserver/download/570121553883.pdf?expires=1506347561&id=id&accname=guest&checksum=48C775E861AF2995C916A793559F0C3D> (25.09.2017)

²⁵⁶ Mustafa Kemal Biçerli, Aktif İstihdam Politikaları İşsizliği Azaltır Mı?, Çimento İşveren Dergisi, cilt:19,Sayı:6,İstanbul, Kasım 2005, s.1, <http://www.ceis.org.tr/dergiDocs/makale13.pdf> (25.09.2017)

²⁵⁷ Funda Çondur, Mehmet Bölükbaş, Türkiye'de İşgücü Piyasası ve Genç İşsizlik-Büyüme İlişkisi Üzerine Bir İnceleme, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 47, Sayı 2, Ankara, Haziran 2014, s.83

²⁵⁸ Yunus Taş, Avrupa Birliği Ve Türkiye'de İşsizlik Sigortasının Sosyo - Ekonomik Açıdan Karşılaştırılması, Hak-İş Uluslararası Emek Ve Toplum Dergisi, Cilt: 5, Yıl: 5, Sayı: 11,Ankara,2016,ss.33-34

²⁵⁹ Recep Kapar, Aktif İşgücü Piyasası Politikaları, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 2006, s.342

içerisinde karşılayan, devlet gücü ile katılma zorunluluğuna tabi tutulmuş ve sigortacılık tekniği ile uygulanan bir programdır.²⁶⁰

İşsizlik sigortası ve yardımları, işgücünün çalışma kararlarına etki etmektedir. İşsizlik sigortası ve yardımları için alınan primler, bir yandan çalışma gayreti üzerinde yapacağı etkilerle iş gücü arzına diğer taraftan işgücü maliyetleri üzerinde artışlar yaratarak iş gücü talebinde yapacağı etkiler ile işsizlik oranları üzerinde değişmelere neden olmaktadır.²⁶¹

Türkiye’de pasif istihdam politikalarının önemli bir bölümünü İşsizlik Sigortası Fonu oluşturmaktadır. 4447 sayılı kanuna göre işsizlik sigortası, bu kapsama giren tüm sigortalılar için zorunludur. 01.06.2000 tarihinden itibaren işçi, işveren ve devlet katkısı olarak primler kesilip İşsizlik Sigortası Fonunda toplanmaya başlamıştır. Türkiye’de İşsizlik Sigortası Fonundan işsizlere yönelik ödemeler 01.03.2002 tarihinde başlamıştır. İlgili kanunun 48. Maddesine göre: hastalık ve analık sigortası primleri, yeni iş bulma, meslek geliştirme, edindirme ve yetiştirme eğitimi verme hizmetleri de işsizlik sigortasının amaçları kapsamına alınmıştır. İşsizlik sigortasında zorunluluk esas olup bu ödeneği alabilmek için bazı şartlara haiz olunması gerekmektedir.²⁶²

1.3.2. Aktif İstihdam Politikaları

İşgücü piyasalarındaki işleyiş bozukluklarını gideren, mesleki becerileri geliştiren ve emek piyasalarının etkinliğini artıran düzenlemeler ve önlemler istihdam politikaları olarak tanımlanmaktadır. Bu politikaların başlıca amaçları beşeri kaynakları geliştirmek ve ekonomik büyümeyi teşvik ederek mevcut işgücünün yapısal değişimlere uyum sağlamasını kolaylaştırmaktır. Uzun zamandır iş bulamayanlar, eski hükümlüler, eğitimsiz işçiler ve sürekli işsizlikle karşılaşan ancak kısa süreli işler bulabilen genç kesim dezavantajlı gruplar arasında sayılmaktadır. Aktif istihdam politikalarının amaçlarından birisi de söz konusu olan dezavantajlı grubun istihdam imkânlarını artırarak sosyal eşitliklere katkıda bulunmaktır. Bu politikaların bir diğer amacı

²⁶⁰ Hatice Erol, Abdullah Özdemir, Ekonomik Kriz Dönemlerinde Türkiye’de Uygulanan İstihdam Politikalarının Etkinliği, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 45, Sayı 2, Ankara, Haziran 2012, s.69

²⁶¹ Mete Törüner, İşsizlik Sigortası, İstanbul, Friedrich Ebert Vakfı Ekonomi ve Toplum Serisi, İstanbul, 1991, s.11

²⁶² Hatice Erol, Abdullah Özdemir, a.g.e, s.69

ekonominin durağan döneminde istihdamı istikrarlı kılıp genişleme döneminde de emek piyasasında yaşanabilecek darboğazı önlemektir.²⁶³

Aktif politikalar işsizlik ödemelerinden farklı bir amaca ulaşmak için geliştirilmekte ve uygulanmaktadır. İşsizlik ödemeleri yani pasif istihdam politikaları genel olarak gelir destekleri ile koruma sağlamayı amaçlarken aktif politikalar işsizlerin emek piyasasında iş bulmalarını kolaylaştırmayı amaçlayan bir dizi önlemi içermektedir. Aktif istihdam politikaları tek başına uygulandığı zaman işsizlik ödemelerinin sağladığı gelir güvencesini ve korumayı sağlamak gibi bir işlevi üstlenmektedir.²⁶⁴ Aktif istihdam politikaları kapsamında çeşitli araçlar veya uygulama yöntemleri ile mevcut işsizlik sorununa müdahale edilir. Bu araçlar genel olarak istihdam ve ücret sübvansiyonları, girişimcilere yardım programları, doğrudan kamu istihdamı ve kamu eşleştirme ve danışmanlık hizmetleri olarak özetlenebilir.²⁶⁵

Aktif istihdam politikaları işsizliği azaltması ile birlikte işsizlik nedeniyle ortaya çıkan sosyal sorunların da azalmasına yardımcı olur. Bununla beraber istihdam edilen bireylerde meydana gelebilecek bir artış vergi tabanının genişlemesi ve pasif politika maliyetlerinin azalması ile sonuçlanabilir. Diğer taraftan aktif istihdam politikaları bireyleri emek piyasasında tutarak toplumda oluşması muhtemel olan pasiflik kültürünün (çalışmadan hayatını sürdürme) önüne geçmektedir. Aktif istihdam politikalarının çeşitli faydaları olduğu gibi bazı maliyetleri de mevcuttur. Kilitlenme etkisi adı verilen duruma göre işçiler iş bulamadıklarında bulundukları bölgeyi terk etmek yerine programlar nedeniyle işsizliğin yoğun olduğu bölgede kalmaya devam etmektedir. Bu durum bir yandan işsizlik sürelerinin uzamasına ve buna bağlı olarak gelir kaybına neden olurken diğer yandan da bölgedeki yoğunluğun devam etmesine sebep olmaktadır. Etkinlik kaybı etkisine göre birey kendi imkânları ile iş bulabilecek özelliklere sahip olmasına rağmen programlara başvurarak kaynakların gereksiz harcanmasına sebebiyet verebilir. Sübvansiyon programlarında ortaya çıkabilecek

²⁶³ Mustafa Kemal Biçerli, Aktif İstihdam Politikaları İşsizliği Azaltır Mı ?, ss.4-5

²⁶⁴ Recep Kapar, a.g.e, s.344

²⁶⁵ Alpaslan Karabulut, Türkiye'deki İşsizliği Önlemede Aktif İstihdam Politikalarının Rolü Ve Etkinliği, (T.C. Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi), Ankara, 2007, ss. 45-71

https://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/uzmanlik_tezleri/ALPASLAN%20KARABULUT%20%28T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99DEK%C4%B0%20%C4%B0%C5%9ES%C4%B0ZL%C4%B0%C4%9E%C4%B0%20%C3%96NLEMEDE%20AKT%C4%B0F%20%C4%B0S.pdf, (26.09.2017)

ikame etkisi, aktif istihdam politikalarının olumsuz sonuçlar vermesine neden olabilir. Öyle ki işverenler sübvansiyon edilen grupları işe alırken sübvansiyon edilmeyen grupları işten çıkarabilir. Bu durumda programın toplam istihdam üzerindeki etkisi sıfır olmaktadır. Aktif istihdam politikalarının yol açabileceği bir başka olumsuz etki ise işten çıkarılma etkisidir. Bu etkinin oluşumu sübvansiyon politikaları neticesinde piyasalardaki rekabet ortamının bozulmasına dayanmaktadır. Şöyle ki hedeflenen kitlelerin istihdamı, işverenler açısından ucuz hale getirdiğinde bazı işverenler rakipleri karşısında avantaj elde edebilir. Bu durum rekabetçi yapıyı bozar ve sonuç olarak politika firmaların küçülmesine neden olurken işverenler işçi çıkarımına gidebilir.²⁶⁶

2. 2005-2016 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE İŞGÜCÜ PİYASASI VE İSTİHDAMIN YAPISI

Kalkınmanın ve toplumsal refahın sağlanması için işgücü piyasasının etkinliği vazgeçilmez bir ön şarttır. İşgücünde verimliliğin sağlanması refahı artırırken, yükselen refah karşısında da iş gücünün verimliliği artabilmektedir. Bu bakımdan işgücünün yapısal özelliklerinin bilinmesi, piyasaya yönelik politikaların geliştirilmesinde ve işgücü piyasasının mevcut sorunlarının çözümünde yardımcı olacaktır.²⁶⁷

Toplam işgücü arzı, toplumda meydana gelen demografik değişikliklerden etkilenecek artar ya da azalır. Bunun yanında işgücü piyasasının iki önemli unsuru olan istihdam ve işsizlik, ekonominin makro ekonomik durumu hakkında bilgi verir. İstihdam ve işsizlik insanların yaşamları ve refah düzeyleri ile doğrudan ilgili bir konudur. İşgücü piyasası, sıradan bir ürünün arz ve talep edildiği mal piyasalarından farklı olmasının yanında içerdiği ilişkiler ile sebep ve sonuçları bakımından daha karmaşık bir yapıya sahiptir. İşgücü piyasasında emeğin karşılığı olan ücretlerin yanında çalışma koşulları gibi diğer faktörlerde göz önüne alınmaktadır. Bu piyasada işverenin ne kadar ürün üreteceği ve bu üretimin ne kadarının işgücü ile gerçekleşeceği emek piyasasında talebi belirlemektedir. Bununla beraber işgücü piyasasında emek arzını belirleyen en önemli faktör nüfus ve nüfusun niteliğidir. Bu faktörlerin yanında bireyin işgücü piyasasındaki tercihleri, emek arzını belirleyen bir başka unsurdur.

²⁶⁶ Mustafa Kemal Biçerli, Aktif İstihdam Politikaları İşsizliği Azaltır mı ?, ss.5-7

²⁶⁷ İlyas Karabıyık, İşgücü Piyasasının Yapısal Özellikleri ve Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılma Sorunu, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt:9,Sayı:2,2012, s.1284, <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/issue/view/26> (13.10.2017)

Bireylerin işgücü arzını belirlemede etkili olan tercihleri gelir ve ikame etkisi adı verilen faktörlere bağlıdır. Şöyle ki, gelir etkisine göre ücretler ve diğer şartlar sabitken gelir artarsa bireyin talep ettiği boş zaman artar ve çalışmak istenen zaman yani emek arzı azalır. İkame etkisine göre gelir ve diğer şartlar sabitken ücrette meydana gelen artış neticesinde boş zamanın maliyeti artar ve boş zamana olan talep azalır. Bir başka deyişle çalışma saatleri veya işgücü arzı artar. Ücret artışı, eş anlı olarak hem gelir hem de ikame etkisine neden olur. Hangisinin daha baskın olacağı mevcut koşullara göre değişir ve emek arzı duruma göre etkilenir.²⁶⁸ Dolayısıyla bir ülkenin işgücü piyasası istihdam hacmi ve işsizlik oranlarının yanında ülkenin demografik yapısı, bölgesel nüfus dağılımı ve nüfusun sektörel dağılımı ile ilişkilidir.

2.1. Türkiye'nin Nüfus Özellikleri

Ülkelerin demografik yapısı, ülke içerisindeki işgücünün ve istihdamının niteliğini ve niceliğini doğrudan etkilemektedir. Ülkenin sahip olduğu nüfusun cinsiyet, yaş grupları, eğitim seviyesi, nüfusun bölgesel dağılımı ve nüfus artış hızı gibi değişkenleri işgücü piyasasının analizinde başlıca hareket noktalarıdır.²⁶⁹

Nüfus bilimi ile iş gücü piyasası birbirlerini doğrudan etkileyen kavramlardır. İşgücü arzı, nüfus dinamikleri tarafından belirlenmektedir. Bu dinamikler doğum, ölüm ve göç gibi olayları içermektedir. Ölüm, doğum ve göç kavramı nüfusun miktarını etkilemekte dolayısıyla işgücü arzında değişimler meydana getirmektedir. Diğer taraftan söz konusu nüfusa ait bireylerin işgücüne katılım ve çalışma sürelerinde alacakları kararlar işgücü arzını belirleyen diğer faktörlerdendir.²⁷⁰

Türkiye kuruluşundan günümüze kadar olan süreçte nüfusu sürekli artan ve diğer birçok ülkeye göre genç nüfusa sahip bir ülkedir. TÜİK verilerine göre 2005 yılında 68.860.539 olarak tahmin edilen nüfus, 2016 yılında 79.814.871' e ulaşmıştır. Nüfus içerisinde kadın-erkek oranı dengeli dağıldığı gözlemlenmektedir. 2005 ve 2010 yıllarında nüfus artış hızı dalgalanmış olup, 2010 yılı sonrası sürekli azalan bir tutum sergilemektedir.

²⁶⁸ Aysıt Tansel, 2050'ye Doğru Nüfusbilim ve Yönetim: İşgücü Piyasasına Bakış, TÜSİAD Yayınları, İstanbul, 2012, ss.20-21

²⁶⁹ Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Üçüncü Genel Kurul Raporu, Genel Kurul Karar ve Raporları, s.3 https://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/genel_kurul_karar_ve_raporlar%C4%B1/3.Genel%20Kurul%20Raporu.pdf, (01.10.2017)

²⁷⁰ Aysıt Tansel, a.g.e., s.28

Tablo-12: Türkiye Nüfus Verileri

YIL	TOPLAM NÜFUS	ERKEK NÜFUSU	ERKEK NÜFUS ORANI %	KADIN NÜFUSU	KADIN NÜFUS ORANI %	NÜFUS ARTIŞ HIZI %
2005*	68.860.539	34.492.270	50,1	34.368.269	49,9	12,3
2006*	69.729.967	34.931.484	50,1	34.801.483	49,9	12,5
2007	70.586.256	35.376.533	50,1	35.209.723	49,9	12,4
2008	71.517.100	35.901.154	50,2	35.615.946	49,8	12,7
2009	72.561.312	36.462.470	50,3	36.098.842	49,7	13,8
2010	73.722.988	37.043.182	50,2	36.679.806	49,8	15,2
2011	74.724.269	37.532.954	50,2	37.191.315	49,8	14,7
2012	75.627.384	37.956.168	50,2	37.671.216	49,8	12,7
2013	76.667.864	38.473.360	50,2	38.194.504	49,8	11,6
2014	77.695.904	38.984.302	50,2	38.711.602	49,8	11,1
2015	78.741.053	39.511.191	50,2	39.229.862	49,8	10,8
2016	79.814.871	40.043.650	50,2	39.771.221	49,8	10,5

*2005 ve 2006 yılları tahmini veriler içermektedir.
Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 (27.01.2018)

Bir ülkenin nüfusunun yaş yapısı, nüfusun çeşitli yaş gruplarına dağılımını göstermektedir. Nüfusun yaş yapısı, çeşitli nedenlere bağlı olarak zaman içerisinde değişebilmektedir. Ülkeler açısından nüfusun yaş gruplarına dağılımının önemsenmesinin sebebi; 15-64 yaş grubunun üretken nüfusu, diğer gruplarında bağımlı nüfusu temsil etmesinden gelmektedir. 0-14 yaş grubu ve 65 yaş üstü nüfusun temsil edildiği bağımlı nüfusun üretken ya da çalışma çağı nüfusuna oranını gösteren toplam bağımlılık oranı, az gelişmiş ülkelerde özellikle 0-14 yaş grubunun yüksek nüfusa sahip olmasından dolayı yüksektir. Bu grubun yüksek olması hem ülke ekonomilerine hem de işgücüne yük getirmektedir. Aileler ve çalışan nüfus bu grubun ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Aynı zamanda devletler bu grubun eğitim ve sağlık gibi giderleri için kaynak ayırmak durumundadır. Bu durum bir dezavantajken ilerleyen dönemlerde avantaj halini alması ise fırsat penceresi olarak adlandırılmaktadır.²⁷¹

²⁷¹ Aysıt Tansel, a.g.e.,ss.37-38

Tablo-13:Türkiye Nüfusu Yaş Grupları ve Bağımlı Nüfus Oranları

YIL	YAŞ GRUPLARININ NÜFUSA ORANI %			BAĞIMLI NÜFUS ORANI %		ORTANCA YAŞ
	0-14	15-64	65+	GENÇ YAŞ BAĞIMLILIK ORANI	YAŞLI BAĞIMLILIK ORANI	
2005	27	66,2	6,7	40,8	10,2	27,6
2006	26,6	66,5	6,8	40	10,2	28
2007	26,3	66,8	6,9	39,4	10,3	28,3
2008	26,3	66,9	6,8	39,3	10,2	28,5
2009	26	67,0	7,0	38,8	10,5	28,8
2010	25,6	67,2	7,2	38,1	10,8	29,2
2011	25,3	67,4	7,3	37,5	10,9	29,7
2012	24,9	67,6	7,5	36,9	11,1	30,1
2013	24,5	67,8	7,7	36,2	11,3	30,4
2014	24,1	68,0	8,0	35,4	11,7	30,8
2015	23,6	68,2	8,2	34,7	12,1	31,1
2016	23,2	68,4	8,3	33,9	12,2	31,5

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 (27.01.2018)

Demografik fırsat penceresi; toplumun nüfus yapısındaki değişimle beraber nüfus artış hızı azalırken üretken nüfusun artması yani 15-64 yaş grubunun çoğunluk duruma gelmesidir. Bu durum ülkelerin tarihinde yalnızca bir defa yaşanmaktadır. Fırsat penceresi paradigması nüfusun geçirdiği değişimlerle ilgili bir durumdur ve üç aşamada yaşanmaktadır. Başlangıç evresinde, genç nüfus oranı oldukça yüksektir. Orta evrede, çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı yüksektir. Fırsat penceresi bu evrede görülür. Son aşamada ise yaşlı nüfus fazladır ve fırsat penceresi kapanmıştır. Bu durumu açıklayan ve nüfusun yaşlanmasının en önemli göstergelerinden olan ortanca yaş kavramı ise bir ülke nüfusunu ortadan bölen yaşa verilen addır.²⁷²

TÜİK verilerine göre 2005 yılında 0-14 yaş grubunun toplam üretken nüfusa oranını temsil eden genç yaş bağımlılık oranı %40,8 iken 2016 yılına gelindiğinde %33,9 seviyesine gerilemiştir. Bununla beraber 2005 yılında %10,2 olan yaşlı bağımlılık oranı 2016 yılına gelindiğinde % 12,2 ye çıkmıştır. Her iki grubun da değişim yönleri istikrarlıdır. Tüm bunların yanında Türkiye nüfusunun ortanca yaşı giderek artmaktadır. Bu durum nüfusun yaşlandığının ve zamanla fırsat penceresinin kapandığının göstergesidir.

²⁷² Aysıt Tansel, a.g.e.,ss.37-38

2.2. Türkiye'nin İşgücü Yapısı

TÜİK' in tanımına göre işgücü; referans dönemde ekonomik mal ve hizmetlerin üretimi için emek arzında bulunan ve çalışma çağında olan bireylerdir. İşgücü adı altında söz konusu bu bireyler referans dönemde istihdam edilen veya istihdam edilmeye hazır işsizlerin toplamını kapsar. İşgücüne katılım oranı ise işgücünün kurumsal olmayan çalışma çağı içerisindeki oranıdır. Burada dikkat çekilen bir başka konu kurumsal olmayan nüfusun ve kurumsal olmayan çalışma çağı nüfusunun varlığıdır. TÜİK'in tanımına göre kurumsal olmayan nüfus; özel nitelikli hastane, hapishane, yetiştirme yurtları, bakım evleri, kışla ve üniversite yurtları gibi yerlerde ikamet edenler dışında kalan nüfustur. Bu bağlamda kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus ise kurumsal olmayan nüfus içerisindeki 15 ve üstü yaş grubundan olan nüfustur.²⁷³

Tablo-14:Kurumsal Olmayan Nüfusun İşgücü Durumu

Yıllar	15 ve daha yukarı yaştaki nüfus (Bin)	İşgücüne dahil olmayan nüfus	İşgücü (Bin)	İstihdam edilenler (Bin)	İşsiz (Bin)	İşgücüne katılma oranı (%)	İşsizlik oranı (%)	Tarım dışı işsizlik oranı (%)	İstihdam oranı (%)
2005	48.356	26.665	21.691	19.633	2.058	44,86	9,49	12,05	40,60
2006	49.275	27.362	21.913	19.933	1.980	44,47	9,03	11,14	40,45
2007	50.177	27.925	22.253	20.209	2.044	44,35	9,18	11,20	40,28
2008	50.982	28.083	22.899	20.604	2.295	44,92	10,02	12,27	40,41
2009	51.833	28.124	23.710	20.615	3.095	45,74	13,05	15,95	39,77
2010	52.904	28.310	24.594	21.858	2.737	46,49	11,13	13,67	41,32
2011	53.985	28.391	25.594	23.266	2.328	47,41	9,10	11,25	43,10
2012	54.961	28.820	26.141	23.937	2.204	47,56	8,43	10,31	43,55
2013	55.982	28.936	27.046	24.601	2.445	48,31	9,04	10,94	43,94
2014	56.986	28.200	28.786	25.933	2.853	50,50	9,90	12,00	45,50
2015	57.854	28.176	29.678	26.621	3.057	51,30	10,30	12,40	46,00
2016	58.720	28.185	30.535	27.205	3.330	52,00	10,90	13,00	46,30

Kaynak:TÜİK, İşgücü İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (27.01.2018)

²⁷³ TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/MicroVeri/Hia_2011/turkce/metaveri/tanim/index.html ,(14.12.2017)

TÜİK verilerinden edinilen Kurumsal Olmayan Nüfusun işgücü tablosuna göre (Tablo14) 2005 yılında yaklaşık olarak 48.356.000 olan kurumsal olmayan 15 yaş üstü nüfusun yaklaşık olarak 26.665.000 kişisi çeşitli sebeplerle işgücüne dahil değildir ve yaklaşık 21.691.000 kişi işgücünü oluşturmaktadır. Ülkelerin mevcut işgücü kitlesi istihdam edilen bireyler ve işsizlerin toplamını oluşturmaktadır. Dolayısıyla 2005 yılında yaklaşık olarak 21.691.000 işgücünün yaklaşık 19.633.000’lik kısmı istihdam edilmiştir ve yaklaşık 2.058.000 kişilik kısım işsiz kalmıştır. TÜİK verilerine göre 2005 yılında istihdam oranı %40,6 iken işsizlik oranı %9,49’dur. 2005 yılından 2016 yılına kadarki süreçte istihdam edilen bireylerin sürekli artmasına rağmen işsizlik ve istihdam oranlarının dönemsel olarak artış göstermesi ve dalgalanmasının nedeni işgücünde meydana gelen artışın ekonomide değerlendirilememesidir. Türkiye’nin nüfus artışına paralel olarak 15 yaş üstü kurumsal olmayan nüfus ve buna bağlı olarak da işgücü 2005-2016 yılları arası sürekli artış göstermiştir. İşsizlik oranları ise bu süreçte devamlı olarak dalgalanmıştır. Özellikle 2008 küresel ekonomik krizin etkisiyle çift hanelere ulaşan işsizlik oranı 2011-2014 yılları arasında tek haneye indiyse de 2015 ve 2016 yıllarında tekrar artış göstermiştir.

İşgücüne katılım oranı, ülkelerin sosyo-ekonomik yapılarına bağlı olarak değişim göstermektedir. 8. Beş yıllık kalkınma planına göre Türkiye’de işgücüne katılım oranının düşüş göstermesinin gerekçesi erken emeklilik, gençlerin eğitim süresinin uzaması ve yüksek öğrenime ilginin artması olarak gösterilmiştir. Bununla birlikte enformel sektörlerin yaygın olmasına, ücretsiz aile işçiliğinin ve kendi hesabına çalışmanın sürdürülmesine ve kadınların iş gücüne katılımının çeşitli sebeplerden dolayı az olmasına bağlanmıştır.²⁷⁴

Türkiye’nin işgücüne katılım oranı 2005-2010 yılları arasında azalma eğilimindeyken 2010-2016 arası dönemde artma eğilimi göstermiştir. İşgücüne katılım oranı ekonomik işbirliği ve kalkınma örgütüne göre(OECD); G7 ülkelerinde ortalama %60,6, OECD ülkelerinde ortalama %60,2 ve AB ülkelerinde ise ortalama % 58,2 iken

²⁷⁴ Mehmet Gök, Kobiler’in Türk İşgücü Piyasasına Etkileri: Ankara Ostim Alan Çalışması, Roma Yayınları, Ankara,Eylül 2004, ss.17-18

Türkiye’de 2016 yılı itibariyle %52 civarında seyretmiştir.²⁷⁵ İşgücüne katılım oranının %52 olmasının anlamı; çalışabilecek şartlara sahip her 100 kişiden ancak 52’si çalışmakta ya da iş aramakta olmasıdır. Buna göre işgücüne katılımın sağlanması noktasında Türkiye yeterli yüzdelere ulaşamasa da diğer ülkelerle işgücüne katılım oranı farkını giderek kapatmaktadır.

2.3. İstihdamın Sektörel Dağılımı

Türkiye ekonomisi yapısal olarak 1960’lı yıllardan bu yana önemli değişimler geçirmektedir. Türkiye’nin kuruluş yıllarında, tarımsal üretim ağırlıklı sektör yapısı varken özellikle 1960’lı yıllardan bu yana tarım sektörü istihdam oranı giderek azalmaktadır. Tarımsal istihdam ve üretimdeki azalma 1990’lı yıllardan sonra hız kazanmıştır.²⁷⁶

Tablo-15: İstihdam edilenlerin yıllara göre iktisadi faaliyet kolları ve dağılımı

Yıllar	Bin kişi					Yüzde (%)				
	Toplam İstihdam	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmet	Toplam	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmet
2005	19.633	5.014	4.241	1.097	9.281	100	25,5	21,6	5,6	47,3
2006	19.933	4.653	4.362	1.192	9.726	100	23,3	21,9	6,0	48,8
2007	20.209	4.546	4.403	1.231	10.029	100	22,5	21,8	6,1	49,6
2008	20.604	4.621	4.537	1.238	10.208	100	22,4	22,0	6,0	49,5
2009	20.615	4.752	4.179	1.305	10.380	100	23,1	20,3	6,3	50,4
2010	21.858	5.084	4.615	1.434	10.725	100	23,3	21,1	6,6	49,1
2011	23.266	5.412	4.842	1.680	11.332	100	23,3	20,8	7,2	48,7
2012	23.937	5.301	4.903	1.717	12.016	100	22,1	20,5	7,2	50,2
2013	24.601	5.204	5.101	1.768	12.528	100	21,2	20,7	7,2	50,9
2014	25.933	5.470	5.316	1.912	13.235	100	21,1	20,5	7,4	51,0
2015	26.621	5.483	5.332	1.914	13.891	100	20,6	20,0	7,2	52,2
2016	27.205	5.305	5.296	1.987	14.617	100	19,5	19,5	7,3	53,7

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (27.01.2018)

İstihdamın sektörel dağılımının kompozisyonunda; 2000 yılından itibaren tarım ağırlıklı yapıdan, hizmetler ağırlıklı yapıya doğru bir geçiş söz konusudur. Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımında tarım sektörünün payındaki azalış karşısında, hizmet

²⁷⁵ OECD (2017), Labour force participation rate indicator, <https://data.oecd.org/emp/labour-force-participation-rate.htm> , (14.12.2017)

²⁷⁶ Aysıt Tansel, a.g.e., s.75

sektörü artış göstermiştir ve sektör artış ve azalışları bu şekilde dengelenmiştir.²⁷⁷ 2005 ile 2016 yılları arasında Türkiye’deki istihdamın ekonomik faaliyetlere göre dağılımı Tablo-15 de görülmektedir. Tabloda 2005 yılında Türkiye’deki toplam istihdamın %25,5’inin tarım, %21,6’sının sanayi ve %47,3’ünün de hizmet sektöründe istihdam edildiği görülmektedir. 2008’e kadar olan süreçte, tarım sektöründe istihdam edilenlerin oranı %25,5’den %22,4’e düşerken, hizmet sektöründe ise bu oranın %47,3’den %49,5’e yükseldiği görülmektedir. Özetle tarım sektöründen hizmet sektörüne işgücü transferi olmuştur.

Tarım sektörünün toplam istihdam seviyesi 1960’lı yıllardan 2008 dönemine kadar sürekli düşüş gösterirken 2008 yılından 2011 yılına kadar tarımın toplam istihdamdaki payı yükselişe geçmiştir. Bu durum 2008 yılı küresel krizleri neticesinde kentlerde artan işsizliğin yarattığı tersine göç dalgasıyla açıklanmaya çalışılmıştır.²⁷⁸ Ancak Seyfettin Gürsel ve Zümrüt İmamoğlu’nun yazdığı “*Why is Agricultural Employment Increasing in Turkey?*” adlı makalelerine göre kriz sonrası tersine göçün tek etmen olmayacağını, bununla birlikte o dönemde dünya genelinde meydana gelen gıda fiyatları artışının da Türkiye’de tarımsal istihdamın artmasında rol oynadığını belirtmiştir.²⁷⁹ 2016 yılında toplam istihdamın yarısından fazlası hizmet sektöründe yer almaktadır. Sanayi sektörü, toplam istihdamdan %19,5 pay alırken inşaat sektörünün ise payı %7,3’dür. Tarım sektörünün istihdam içerisindeki payı ise %19,5 seviyesine kadar gerilemiştir.

3. 2005-2016 YILLARINDA TÜRK TARIMININ İSTİHDAM YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

3.1. Tarımsal İstihdamın Yapısı

Türkiye’de istihdamın yapısı incelendiğinde tarım sektörünün her zaman önemli olduğu görülmektedir. Türkiye’de kırsal nüfusun payı ve istihdamda tarım

²⁷⁷ Yasemin Uyar Bozdağlıoğlu, 1990’dan Günümüze Türkiye’de İşgücü Piyasası Ve İstihdamın Yapısının Analizi, Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Sayı: 11 Ocak 2007, s.5, <http://www.akademikbakis.Org/Eskisite/Sayi11/Makale/Bozdaglioglu.Pdf> ,(15.12.2017)

²⁷⁸ Aysıt Tansel, a.g.e., s.76

²⁷⁹ Seyfettin Gürsel, Zümrüt İmamoğlu, Why is Agricultural Employment Increasing in Turkey? , İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırma Merkezi (BETAM), Çalışma raporu No:004, İstanbul 2011, ss.21-23, <http://betam.bahcesehir.edu.tr/wp-content/uploads/2011/10/WorkingPaper0042.pdf> , (14.12.2017)

sektörünün payı zaman içerisinde azalmıştır ve bu gelişme yapısal bir dönüşüm olarak kabul edilmektedir. Ekonomik kriz dönemlerinde istihdam olanaklarında yaşanan daralma tarım sektöründe istihdam edilenlerde artışa neden olmaktadır. Çünkü tarım sektöründe çalışanların bir bölümü başka sektörlerde iş bulabildikleri anda tarım sektöründen ayrılmaktadırlar. Ancak, ekonominin ve istihdamın küçüldüğü dönemlerde tekrar tarım sektörüne dönmektedirler.²⁸⁰

TÜİK 2016 verilerine göre Türkiye’de tarımsal istihdamın payı %19,5’tir ve istihdam içerisinde azalan payına rağmen her 5 kişiden 1’i tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Dolayısıyla yaşanan bu gelişmelere rağmen tarım sektörü istihdam açısından hala önemli bir sektördür.

Tablo-16: Tarımsal İstihdamın Yıllar İçerisindeki Değişimi

Yıllar	Toplam İstihdam	İstihdam oranı (%)	Tarımsal İstihdam	Tarımsal İstihdam %
2005	19.633	40,60	5.014	26
2006	19.933	40,45	4.653	23
2007	20.209	40,28	4.546	22
2008	20.604	40,41	4.621	22
2009	20.615	39,77	4.752	23
2010	21.858	41,32	5.084	23
2011	23.266	43,10	5.412	23
2012	23.937	43,55	5.301	22
2013	24.601	43,94	5.204	21
2014	25.933	45,50	5.470	21
2015	26.621	46,00	5.483	21
2016	27.205	46,30	5.305	20

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (27.01.2018)

Türkiye’de tarımsal istihdamda meydana gelen artış ve azalışlar, kırdan kente göç olayları ile yakından ilgilidir. Bunun sebebi tarımsal faaliyetlerin yaklaşık olarak %87’si kırsal bölgelerde yapıyor olmasıdır.²⁸¹ 2005 ve 2016 yılları arasında toplam istihdam yaklaşık olarak %5 oranında artarken tarımsal istihdamın genel istihdam

²⁸⁰ Emine Olhan, Türkiye’de Kırsal İstihdamın Yapısı, Fao Türkiye Temsilciliği, Ankara, 2011, s.3 http://www.undp.org/content/dam/turkey/docs/projectdocuments/PovRed/MDG_F_1928/UNDP-TR-YEM_Kırsal%20İstihdam.pdf (14.12.2017)

²⁸¹ Ferruh Işın, Gülşen Keskin, Mehmet Kılıç, Berna Türkekul, Hacer Çelik Ateş, Türkiye’de Tarımsal İşgücü Piyasası ve Sosyal Güvenlik Politikaları, s.5 http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/2299f06ee419aa5_ek.pdf (15.12.2017)

içerisindeki payı %6 oranında azalmıştır. Bu durumun sebepleri arasında yapılan sanayi hamleleri ve tarımsal mekanizasyondaki gelişmeler gösterilmektedir. Bunlarla beraber miras yoluyla bölünen tarım arazileri ve üretici gelirinin yetersizliği bireylere tarımsal faaliyetleri bıraktırmış ve kırdan kente göçü tetiklemiştir.²⁸² Tarımsal işgücü piyasası ve tarımsal istihdam üç kısımda incelenmektedir. Bunlar; küçük köylü işletmeciliği, sürekli tarım işçiliği ve mevsimlik tarım işçiliğidir.

3.1.1. Küçük Köylü İşletmeciliği

Türkiye'deki tarımsal faaliyetlerin %95'i küçük köylü işletmeciliği ile yürütülmektedir. Üretimde uzmanlaşma ve ticarileşme, son yıllarda yaşanan belirli değişimler haricinde gelişmemiştir. Kooperatifçiliğe mesafeli bir bakış açısı olup daha çok bireysellik hâkimdir. Üretim çoğunlukla ücretsiz aile işçiliği ve karşılıklı-karşılıksız yardımlaşma ile sağlanır. Ancak son dönemlerde ücretli tarım işçiliği giderek artmaktadır. Ücretler daha çok uzlaşma ile belirlenir ve ödemeler nakdi olabileceği gibi aynı olarak da yapılabilir. Çalışma süreleri, işbaşı ve paydos saatleri geleneksel olarak belirlenmektedir.²⁸³

3.1.2. Mevsimlik Tarım İşçiliği

Mevsimlik tarım işçiliği; kendisinin veya başkalarının tarım alanlarında üretimin herhangi bir aşamasında yevmiyeli-ücretli, sözleşmeli- sözleşme olmadan istihdam edilen bireylere verilen addır. Mevsimlik tarım işçisi, söz konusu ülke vatandaşı olabileceği gibi ülke dışından gelen göçmenler de bu gruba girebilir.²⁸⁴ Ülke ekonomisinde dönemsel olarak artan işgücü talebini karşılayan mevsimlik işçiler, üretim bölgesindeki yerleşik halk içerisindeki bireylerden ve/veya çalışma amacıyla mevsimlik olarak göç eden kişilerden oluşabilir. Mevsimlik tarım işçilerinin çalışma koşulları, barınma, beslenme ve ücret olanakları oldukça yetersizdir.²⁸⁵

²⁸² Ferruh Işın , ve diğerleri,a.g.e., ss.19-20

²⁸³ Nihat Akbıyık, Türkiye'de Tarımda İşgücü Piyasalarının Yapısı, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 7, Sayı 24, 2008, s.229, <http://dergipark.gov.tr/esosder/issue/6138/82349>, (17.12.2017)

²⁸⁴ Simay Fereli, Şule Aktaç, F.Esra Güneş, Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çalışma Koşulları, Beslenme Durumları ve Görülen Sorunlar, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, Ankara,2016, ss.36-37

²⁸⁵ Şule Özpekmezci, Sare Sahil, Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal, Ekonomik ve Barınma Sorunlarının Analizi, Gazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt 19, sayı 3, Ankara,2004, s.262

3.1.3. Sürekli Tarım İşçiliği

Tarımsal üretimlerin büyük ölçüde iklim değişikliklerinden etkilenmesi nedeniyle tarım sektörü sürekli işçi çalıştırmaya uygun değildir. Buna rağmen bütün tarım işletmelerinin az da olsa sürekli çalışacak işçiye ihtiyacı vardır. Sürekli tarım işçilerinin önemli kısmı Tarım Bakanlığına bağlı kuruluşlarda istihdam edilmektedir. Ayrıca özel sektörlere ait büyük ziraat ve hayvancılık işletmelerinde de sürekli tarım işçileri istihdam edilir.²⁸⁶

3.2. Tarımsal Nüfus ve Özellikleri

Türkiye’de tarım sektörü ve kırsal alan birbirleriyle sıkı bir ilişkide olup, kırsal alanda yaşayanların büyük bir çoğunluğu tarım sektöründe çalışmaktadır. Bir ülkenin kırsal nüfusunun fazla olması tarım sektöründe çalışanların oranının da yüksek olmasıyla sonuçlanmaktadır. Türkiye’de kırsal alanda tarım dışı iş olanakları da oldukça kısıtlıdır ve kırsal alanda yaşayanların birçoğu için tarım sektörü tek iş alanı olmaktadır. Örneğin 2009 yılı verilerine göre Türkiye’de kırsal alanda hayatlarını sürdüren bireylerin yaklaşık %62’si tarım sektöründe çalışmaktadır.²⁸⁷

Tablo-17: 2005-2016 Türkiye Nüfusu Kır Kent Dağılımı

Yıllar	Toplam Nüfus	Kır Nüfusu	Kır Nüfusu (%)	Kent Nüfusu	Kent Nüfusu (%)
2005*	68.860.539	20.539.302	29,8	48.271.237	70,2
2006*	69.729.967	20.730.451	29,7	48.999.516	70,3
2007	70.586.256	20.838.397	29,5	49.747.859	70,5
2008	71.517.100	17.905.377	25,0	53.611.723	75,0
2009	72.561.312	17.754.093	24,5	54.807.219	75,5
2010	73.722.988	17.500.632	23,7	56.222.356	76,3
2011	74.724.269	17.338.563	23,2	57.385.706	76,8
2012	75.627.384	17.178.953	22,7	58.448.431	77,3
2013	76.667.864	6.633.451	8,7	70.034.413	91,3
2014	77.695.904	6.409.722	8,2	71.286.182	91,8
2015	78.741.053	6.217.919	7,9	72.523.134	92,1
2016	79.814.871	6.143.123	7,7	73.671.748	92,3

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 (27.01.2018)

Tarım kesiminin en büyük özelliği olan gizli işsizlik durumu işgücü fazlalığı ile sonuçlanmakta ve ekonomik gelişme sırasında oluşan bu fazlalığın kentlerde

²⁸⁶ Nihat Akbıyık, a.g.e., s.235

²⁸⁷ Emine Olhan, a.g.e., s.7

değerlendirilmesi ile sonuçlanmaktadır. Ülkemizde kırsal kesimin çözülmesi 2. Dünya savaşı sonrasında başlamış ve süreklilik kazanmıştır.²⁸⁸ Türkiye'nin toplam nüfusu artmasına rağmen tarımla uğraşan nüfusun azalması kırsaldan şehirlere göçün bir göstergesidir. Aynı şekilde istihdam artmış olmasına rağmen tarım sektöründe istihdam azalmıştır.²⁸⁹

Kırsal kesimin büyük çoğunluğunun faaliyet gösterdiği tarım sektörünün kırsal kesim içerisinde farklılaşan çalışma biçimlerinde en yüksek payı ücretsiz aile işçiliği almaktadır. 2012 yılı değişiklikleri neticesinde kır nüfusu yalnızca göstergeler üzerinde azalmıştır. Bu durumun en büyük kanıtı 2012 yılı sonrası tarımsal istihdam oranlarıdır. Çünkü statüsü değişen kırsal bölgelerin birçoğu ekonomik faaliyetler bağlamında kentsel özellik kazanamamıştır. 2012 yılında %22 olan tarımsal istihdam oranı bir sonraki sene %21'e düşmüştür. Bu düşüş 2012 yılı öncesi işgücünün tarım dışı sektörlerle yönelmesi ile uyumludur.

Tablo-18: Tarım Sektörü İstihdam Edilen Nüfusun Çalışma Şekilleri (Kırsal Kesim)

Yıllar	Ücretli	İşveren	Ücretsiz aile işçiliği	Kendi hesabına çalışan
2005	261	59	2171	1965
2006	281	55	2041	1900
2007	257	46	2039	1927
2008	259	70	2099	1941
2009	302	58	2254	2038
2010	347	69	4981	2128
2011	399	69	2642	2251
2012	399	56	2599	2299
2013	391	51	2586	2263
2014	546	53	2203	2668
2015	599	48	2209	2627
2016	548	54	2189	2514

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (27.01.2018)

Kırsal alanda tarım sektörü çalışanların durumunun verildiği Tablo 18'e göre 2013 yılı itibariyle istihdam edilen 5291 kişinin yaklaşık olarak %49'u ücretsiz aile

²⁸⁸ Yakup Kepenek, Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, Aralık 2005, s.378

²⁸⁹ TOBB, 2013 Yılı Türkiye Tarım Sektörü Raporu, 2014, s. 2, https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2014/turkiye_tarim_meclisi_sektor_raporu_2013_int.pdf (17.12.2017)

işçisi olarak çalışmakta, %43'ü kendi hesabına çalışmakta, %7'si ücretli çalışmakta, %1'i de işveren konumundadır.

3.3. Türkiye'nin Tarımsal Alanları

Türkiye konum olarak dünyada önemli tarım arazilerine sahip bir bölgede kurulu bir devlettir. TÜİK 2016 verilerine göre Türkiye'de istihdam edilen nüfusun yaklaşık beşte biri tarım sektöründe yer almaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi tarımsal istihdam oranı geçmişten bu zamana kadar olan süreç içerisinde giderek düşüş göstermesine rağmen hala önemini korumaktadır. Bu durumun sebeplerinden biri Türkiye arazilerinin ve ikliminin birçok bölgeye göre tarıma elverişli olmasıdır.

Tablo-19: 2005-2016 Yılları Arası Türkiye Tarımsal Alanları

Yıllar	Toplam Tarım Alanı (Bin Hektar)		Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler (Bin Hektar)		Sebzecilik, Meyvecilik ve Süs Bitkiciliği (Bin Hektar)			Çayır Ve Mera Arazisi
	Alan	Değişim %	Ekilen Alan	Nadas	Sebze	Meyve	Süs Bitkileri	
2005	41.223	-	18.005	4.876	894	2.831	-	14.617
2006	40.493	- 1,80	17.440	4.691	850	2.895	-	14.617
2007	39.505	- 2,50	16.945	4.219	815	2.909	-	14.617
2008	39.122	- 0,98	16.460	4.259	836	2.950	-	14.617
2009	38.911	- 0,54	16.217	4.323	811	2.943	-	14.617
2010	39.012	0,26	16.333	4.249	802	3.011	-	14.617
2011	38.231	- 2,04	15.692	4.017	810	3.091	4	14.617
2012	38.399	0,44	15.463	4.286	827	3.201	5	14.617
2013	38.423	0,06	15.613	4.148	808	3.232	5	14.617
2014	38.559	0,35	15.782	4.108	804	3.243	5	14.617
2015	38.551	- 0,02	15.723	4.114	808	3.284	5	14.617
2016	38.328	- 0,58	15.575	3.998	804	3.329	5	14.617

Kaynak: TÜİK, Bitkisel Üretim İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001
(27.01.2018)

Türkiye 783.562 km² yani 78.356.200 ha alana kurulu bir orta kuşak ülkesidir. Türkiye'de toplam tarım alanı 2016 verilerine göre 38.328.000 ha'dır. Bu büyüklük yıllar içerisinde değişmektedir. Tahıl ve diğer bitkisel üretim yapılan alanlarda her yıl ortalama olarak 4.274.000 ha nadasa bırakılmakta ve 16.271.000 ha ise ekim yapılmaktadır. Türkiye'de sebze üretimi ortalama 822.000 ha'da ve meyve üretimi ise 3.077.000 ha'da yapılmaktadır. Son dönemlerde gelişen süs bitkiciliği ise 5000 ha'da

yapılmaktadır. Daha çok hayvancılık faaliyetlerinin yürütüldüğü çayır ve meralar tarımsal faaliyet alanı içerisinde 14.617.000 ha kapsamaktadır.

4. TARIM SEKTÖRÜNÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ

4.1. Tarımın Toplam Üretim İçerisindeki Yeri

GSYİH; ülke sınırları içerisinde bir yılda üretilen nihai mal ve hizmetlerin değerini veren bir göstergedir. Tarım sektörünün ülke ekonomisi içerisindeki yerini göstermek amacıyla kullanılabilecek göstergelerin başında GSYİH ve istihdam verileri gelmektedir. Türkiye’de tarımın toplam GSYİH içerisindeki yeri 2005-2016 yılları içerisinde değişim göstermiştir.

2005 yılında toplam GSYİH içerisindeki payı %9,3 olan tarım, 2016 yılına gelindiğinde %6,2’ ye düştüğü gözlemlenmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi dünya tarım ve gıda fiyatlarındaki artış ve küresel krizin getirdiği işsizliğin artışı sonucu 2009 ve 2011 arasında artan tarımsal istihdamın, ülke içi tarımsal üretime etkisi tarımsal GSYİH’ da kendisini hissettirmiştir. 2008 döneminde tarımın toplam GSYİH içerisindeki payı %7,5 iken 2009 döneminde %8,1 düzeyine çıkmıştır.

Tablo-20: 2005-2016 Yıllarında Türkiye’de Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam ve GSYİH İçerisindeki Yeri

Yıllar	Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçerisindeki Yeri		Tarımın Toplam GSYİH İçerisindeki Yeri		
	(%)	Değişim	Cari Fiyat Değeri	(%)	Değişim
2005	25,5	-	62.349.598	9,3	-
2006	23,3	-0,09	64.415.593	8,2	3,21
2007	22,5	-0,04	66.197.107	7,5	2,69
2008	22,4	-0,003	74.451.345	7,5	11,09
2009	23,1	0,03	81.234.274	8,1	8,35
2010	23,3	0,01	104.703.635	9,0	22,42
2011	23,3	0,0002	114.838.169	8,2	8,83
2012	22,1	-0,05	121.692.893	7,8	5,63
2013	21,2	-0,05	121.709.079	6,7	0,01
2014	21,1	0,00	134.724.745	6,6	9,66
2015	20,6	-0,02	161.447.917	6,9	16,55
2016	19,5	-0,06	161.304.618	6,2	-0,09

Kaynak: TÜİK

2006-2015 yılları arasında değişen oranlarla artan cari fiyatlarla tarımsal GSYİH, 2016 yılında ülke içi ve küresel kaynaklı çeşitli sebeplerle düşüşe geçmiştir. Tarım sektöründe istihdam edilen kesimin genel istihdam içerisindeki durumu 2005-2016 yılları arasında artış ve azalışlar gösterse de 2005 yılında % 25,3 olaran tarımsal istihdam oranı 2016 yılına gelindiğinde % 19,5 seviyesine gerilediği gözlemlenmiştir.

4.2. Tarımın Dış Ticaret Açısından Yeri

Türkiye'nin genel dış ticaret rakamlarına bakıldığında geçmişten bu güne büyük bir artış göze çarpmaktadır. 1996 yılında 23.224.465.000 dolar olan toplam ihracat 2006 yılında 85.534.676.000 dolara ve 2016 yılında ise 142.529.584.000 dolara ulaşmıştır. Öte yandan 1996 yılında 43.626.642.000 dolar olan ithalat verileri 2006 yılında 139.576.174.000 dolara ve 2016 yılında ise 198.618.235.000 dolara ulaşmıştır. Bu manada 1996-2016 yılları arasındaki süreçte dış alımın dış satımdan fazla olması sebebiyle ülke dış ticaret açığı vermiştir. Türkiye dış ticaret açığı veren bir ülke olmasına karşın tarım sektöründe dış fazla veren bir ülke konumundadır. 1996 yılında ihraç edilen tarımsal ürünlerin değeri 2.179.084.000 dolar iken aynı yıl ithal edilen tarımsal ürünlerin tutarı 2.167.235.000 dolar seviyesindedir ve 1996 yılında tarım sektörünün verdiği fazla 11.849.000 dolardır.

Tablo-21: Tarım Sektörü Dış Ticaret Değerleri

Yıllar	İhracat (Bin Dolar)		İthalat (Bin Dolar)	
	Toplam	Tarım	Toplam	Tarım
1996	23.224.465	2.179.084	43.626.642	2.167.235
2006	85.534.676	3.611.367	139.576.174	2.934.996
2016	142.529.584	9.422.551	198.618.235	7.097.324

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046
(27.01.2018)

2006 yılında ihraç edilen tarımsal ürünlerin toplam tutarı 3.611.367.000 dolarken aynı yıl ithal edilen tarımsal ürünlerin tutarı 2.934.996.000 dolar olup verilen dış ticaret fazlası 676.371.000 dolardır. 2016 yılında ihraç edilen tarımsal ürünlerin tutarı 9.422.551.000 dolara çıkmışken ithal edilen tarımsal ürünlerin toplam tutarı

7.097.324.000 dolardır. Bu dönemde verilen dış fazla 2.325.227.000 dolar seviyesine ulaşmıştır.

Tablo-22: 2005-2016 Yılları Arasında Tarımın Toplam Dış Ticaret İçerisindeki Yeri

Yıllar	Tarımın İthalat İçerisindeki Yeri		Tarımın İhracat İçerisindeki Yeri	
	(%)	Değişim	(%)	Değişim
2005	2,4	-	4,72	-
2006	2,1	-0,15	4,22	-0,12
2007	2,7	0,23	3,62	-0,17
2008	3,2	0,14	3,16	-0,15
2009	3,3	0,03	4,44	0,29
2010	3,5	0,06	4,47	0,01
2011	3,7	0,06	3,97	-0,13
2012	3,2	-0,17	3,53	-0,12
2013	3,1	-0,03	3,89	0,09
2014	3,6	0,14	4,05	0,04
2015	3,5	-0,02	4,26	0,05
2016	3,6	0,02	4,08	-0,04

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046
(27.01.2018)

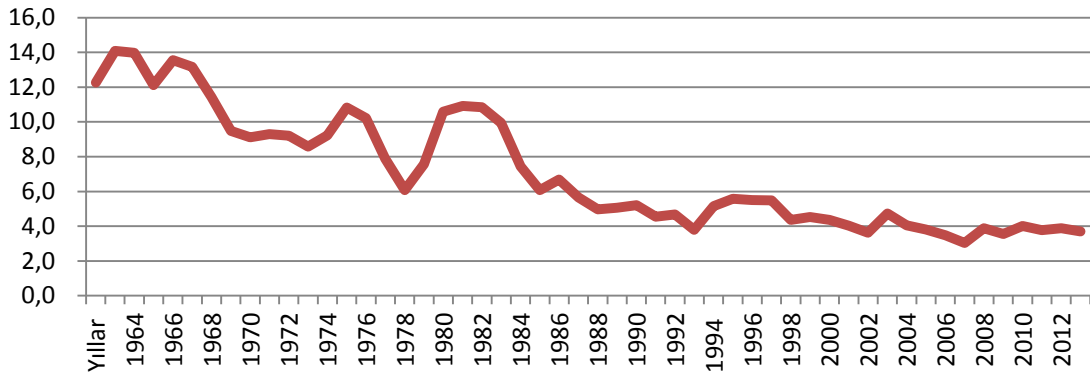
Görüldüğü gibi tarım sektörü, ülkenin dış ticaret açığı vermesine rağmen, tarımsal ürünlerde fazla vermekte ve verilen bu fazla giderek artmaktadır. Buna karşılık tarım sektörünün toplam ihracat içerisindeki payı giderek azalmaktadır. 1969 yılında toplam ihracat içindeki payı % 77 iken²⁹⁰ 2016 yılına gelindiğinde % 4 düzeyine gerilemiştir.

2005-2016 yılları arasında tarım sektörü ithalat ve ihracat verilerinin genel ithalat ve ihracat verileri içerisindeki paylarına bakıldığında ithalatın artış, ihracatın ise azalış eğiliminde olduğu görülmektedir. 2005 yılında tarımın genel ihracat rakamları içerisindeki payı % 4,72 iken ithalat içerisindeki payı %2,4 düzeyindedir. 2016 yılına kadar olan süreç içerisinde ithalat ve ihracat oranları dönemsel olarak artışlar ve azalışlar göstermiştir.

²⁹⁰ Esin Candan, Türkiye’de Kalkınmanın Finansmanında Tarımın Rolü, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2009, s.156

4.3. Tarımın Yatırımlar Açısından Yeri

Sabit sermaye yatırımları; makine, tesis, çeşitli üretim araçları ve inşaat yatırımları gibi sabit değerler ve varlıklara yapılan ilavelerdir ve belirli bir zaman aralığında mal ve hizmet üretim kapasitesinin temel göstergelerinden biri sabit sermaye yatırımlarıdır. Gelirin tüketilmemiş kısmını gösteren tasarrufların sermayeye dönüşebilmesi için yatırımlara yönlendirilmesi gerekmektedir. Yatırımlardaki artışa bağlı olarak oluşan sabit sermaye yatırımları ülke içi üretim kapasitesinin artışında önemli bir rol oynamaktadır.²⁹¹

Şekil-1: 1964-2004 Türkiye’de Toplam Sabit Sermaye Yatırımları İçerisinde Tarımın Payı

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (27.01.2018)

Tarımın üretim, dış ticaret ve istihdam açısından ekonomideki yeri giderek azalmaktadır. Bu gelişmeleri etkileyebilecek önemli değişkenlerden biri sabit sermaye yatırımları ve bu yatırımlar içerisinde tarım sektörünün payıdır.²⁹² Şekil 1’de 1964-2004 yılları arasındaki toplam sabit sermaye yatırımlarında tarım sektörünün payı incelenmiştir ve 1963-2004 yılları arasında tarımın toplam sabit sermaye yatırımları içerisindeki payı giderek azalmıştır. 1963 yılında %12,3 olan ve 1964 yılında %14 düzeyine gelen tarımsal sabit sermaye yatırımları 2004 yılında %4,7 düzeyine

²⁹¹ Yusuf Bayraktutan, İbrahim Arslan, Türkiye’de Sabit Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Koentegrasyon Analizi (1980-2006), Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Yıl:10, Sayı14, Karaman, Aralık 2008, s.3, <http://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/file/haziran2008/Cilt8/Say14/1-12.pdf> ,(20.12.2017)

²⁹² Esin Candan, a.g.e., s.157

gerilemiştir. Dönem içerisinde azalma eğilimi sergileyen tarımsal yatırımlar bazı dönemlerde artışlar gösterebilmiştir.

Tablo- 23: Tarım Sektörünün Toplam Sabit Sermaye Yatırımları İçerisindeki Yeri

Yıllar	(%)	Değişim
2005	4	-
2006	3,8	-0,05
2007	3,5	-0,09
2008	3	-0,17
2009	3,9	0,23
2010	3,5	-0,11
2011	4	0,13
2012	3,8	-0,05
2013	3,9	0,03
2014	3,7	-0,05
2015	3,8	0,03
2016	3,7	-0,03

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx>
(27.01.2018)

Türkiye'nin sabit sermaye yatırımlarında tarım sektörünün payı 2005 yılında %4 civarındayken 2016 yılına gelindiğinde bu oran yıllar içerisinde sürekli bir azalış olmamakla beraber %3,7 düzeyine gerilemiştir. Dünya genelinde artış gösteren gıda fiyatları ve 2008 Finansal krizi ile birlikte artan tarımsal istihdamın etkisi ile tarımsal üretim faaliyetlerin önemi artmıştır. 2005-2016 yılları arasında başlarda sürekli azalış gösteren tarımsal yatırımlar, krizin gerçekleştiği 2008 döneminde % 3'lük bir seviyede minimum noktayı görmüş ve 2011 yılında % 4 seviyesinde gerçekleşmiştir.

SONUÇ

Tarım; ülke ekonomileri içerisinde birden fazla işlevi olan ve diğer sektörlerle kuvvetli bağlantılara sahip bir sektördür. Geçmiş dönemlerden bu zamana kadar devam eden yöntem ve tekniklerle beraber teknolojik gelişmelerden de etkilenen tarımsal üretim teknik ve teknolojileri, bölgelere göre değişiklik gösterebilmektedir. Tarımsal üretimde mevcut olan farklılıkların temelinde gelişmişlik farklılıkları, arazi yapısı ve ülkenin nüfus durumu yer almaktadır. Tarım sektörünün en temel ve hayati işlevi; insanların gıda ihtiyacını karşılamasıdır. Bunun yanında tarımın günümüzde farklı işlevleri de ortaya çıkmıştır. Sanayileşme döneminde tarım sektörü, bir yandan endüstrilerin kurulması için gerekli olan sermaye birikimini karşılayabilmiş diğer yandan ise endüstriyel üretimin yapılabilmesi için gerekli olan hammadde tedarikini gerçekleştirebilmiştir. Tüm bunların dışında tarım sektörü geçmiş yıllardan bu zamana kadar olan süreçte sanayileşme sürecinde olan ya da sanayileşememiş ülkelerde istihdamın büyük bir kısmını oluşturmuştur.

Ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının belirlenmesinde, tarımın ekonomi içerisindeki payı ve tarımsal faaliyetlerin yapılaş biçimleri önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Gelişmiş ülke ekonomilerinden az gelişmiş ülke ekonomilerine gidildikçe tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payının giderek arttığı gözlemlenmiştir. Az gelişmiş ülkelerde tarımsal faaliyetlerin genel özelliği fazla işgücü ile verimsiz üretim olarak özetlenebilir. Ayrıca azgelişmiş ülkelerde emek yoğun üretim, gizli işsizlik sorununuda beraberinde getirmektedir. Topraksız çiftçilerin varlığı ve çalışma şartlarının gerekleri sonucu az gelişmiş ülke ekonomilerinde toplam üretim değeri düşük olmasına rağmen gelir dağılımı oldukça adaletsizdir. Dolayısıyla bu durum sermayenin küçük bir grupta toplanmasına olanak sağlamaktadır. Az gelişmiş ülkelerin kalkınma süreçlerinde karşılaşılan en tipik olay; tarım sektöründen tarım dışı alanlara işgücü ve sermaye aktarımının yoğun olmasıdır. Bu kalkınma sürecinin doğal bir sonucudur. Tarımsal nüfusun yoğun olması ve gizli işsizlik nedeniyle sanayileşme aşamasında az gelişmiş ülkeler tarım alanlarından işgücü çekebilmektedir.

Tarım sektörü gelir elde etme açısından belirli sınırlılıklara sahip bir sektördür. Girdi artışı ile üretimin artırılması belirli bir noktaya kadar mümkün olmaktadır. Ayrıca üretim iklime bağlıdır ve uzun bir süreçte gerçekleşmektedir. Üretim kararları dönem

içerisinde verilmektedir ancak bir sonraki dönemin piyasa ve fiyat yapısıyla gelir gerçekleşmektedir. Bu bağlamda tarım; fiyat ve iklimsel belirsizliklere sahip, katma değeri düşük, üretimde verimliliğin ve gelirin sınırlı olduğu bir sektördür. Belirsizlikler ve sınırlılıklar nedeniyle tarım sektöründe gelişim oldukça ağır ilerlemektedir ve bu durumun bir sonucu olarak tarım sektöründen tarım dışı sektörlere sermaye aktarımında bulunmaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında aktif nüfusunun oldukça büyük bir kısmı tarım sektöründe istihdam edilmekteydi. Üretimin ve istihdamın sektörel dağılımında tarımın oldukça önemli bir paya sahip olmasının temelinde Osmanlı Devletinden devralınan ekonominin tarıma dayalı olması yatmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında toplam tarımsal üretim yeterli düzeyde değildi, verimlilik düşüktü ve tarım kesiminin üretim faaliyetlerini etkileyen bazı uygulamalar bulunmaktaydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında öncelikle tarımsal üretime engel teşkil eden, aşar vergisinin kalkırılması gibi birçok düzenleme yapıldı. 2. Dünya Savaşı sonrasında Marshall yardımlarının da etkisi ile tarımda makineleşme kısmen de olsa gerçekleşmiş ve tarımsal üretim bu dönemde artışa geçmiştir. Ancak tarımda makineleşmenin etkisiyle kırsal alanlarda işsizlik artırmıştır. Kırdan kente göç ilerleyen dönemlerde düzensiz şehirleşme ve çeşitli alt yapı sorunları gibi birçok problemi beraberinde getirmiştir. Kırdan kente göçün kontrolsüz bir biçimde yaşanması ilerleyen dönemlerde yaşanacak olan işsizlik sorununun temelini oluşturmuştur. 1960 yılında kurulan Devlet Planlama Teşkilatı ile kalkınma sürecinin belirli bir plan dahilinde yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Planlamalar ile tarımsal politikaların, hükümet görüş ve programlarının tekelden çıkarılması ve politikaların belirli bir plan ile istikrar ve tutarlılığının sağlanması amaçlanmıştır. Bu amaçla Türkiye’de 1963-2014 yılları arasında on adet kalkınma planı hazırlanmıştır. Tarımsal politikaların kalkınma planları ile belirlenmesi, tarım sektörüne yönelik belirli hedeflemelerin yapılması ve hedeflemelere uygun olarak yönlendirme, teşvik ve yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi Türkiye’de tarım sektöründe verimlilik artışını kısmende olsa sağlayabilmiştir. Ancak plan dönemlerinde belirlenen hedefler çoğu zaman tutturulamamıştır. Hedeflerde meydana gelen sapmaların temelinde belirli dönemlerde yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar yer almıştır. Türkiye’nin kalkınma süreci içerisinde tarım sektörü verileri incelendiğinde; tarımsal istihdam

oranının bazı istisnai dönemler dışında giderek azaldığı gözlemlenmiştir. Tarımda makineleşme, tohum ve hayvan genetiğinde meydana gelen gelişmeler ve sulama imkanlarının artması gibi sebeplerle tarımsal üretim istihdamdaki azalışlara rağmen önemini koruyabilmiştir. Ayrıca tarımsal istihdamın niteliğinin artırılması yönünde çalışmalar planlı dönem boyunca sürdürülmüştür. Dolayısıyla Türkiye’de tarımsal üretimde verimliliğin sağlanması, hem tarım sektöründe faaliyet gösteren bireylerin gelişimi hemde dünyada ve Türkiye’de gerçekleşen tarımsal yeniliklerle mümkün olabilmektedir. 2005-2016 yılları arasında tarım sektörünün gelişimi ise ülke ekonomisinin bahsi geçen kalkınma ve ekonomik büyüme sürecinin devam ettiğini bize yansıtabilmektedir. 2005 yılında tarımsal istihdam ülke geneli istihdamın yaklaşık dörtte birini oluşturmaktayken, 2016 yılında gelindiğinde bu oranın beşte birin altına indiği görülmüştür. Ancak 2008 yılında gerçekleşen küresel kriz tüm sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de kendini göstermiştir. Bu dönemde tarımsal istihdamın payı artış göstermiş ve ilerleyen dönemlerde artışını sürdürmüştür. Krizin etkisini azaltmasıyla tarımsal istihdam oranı tekrar azalış göstermiştir. Bunun gerekçesi ise “kriz nedeniyle daralan tarım dışı sektörlerin tersine göç yaratması” şeklinde olmuş, kimi görüşlere göre “2000’li yılların başından beri artan gıda fiyatları neticesinde tarım sektörüne diğer sektörlerden işgücü ve yatırım aktarımının gerçekleşmesi” olarak açıklanmıştır. Kalkınma sürecinin sonunda artan işgücü ihtiyacının karşılanması her zaman tarım sektöründen mümkün olamamakta, mümkün olsa bile insanların kentsel hayata ve sanayi yada hizmet sektörü şartlarına adaptasyon sorunu yaşamasına neden olabilmektedir. Bu nedenle tarım alanında uygulanacak olan politikaların belirli bir plan dahilinde gerçekleşmesinin yanında gerekli olan eğitim, sağlık ve asayiş gibi temel hizmetler eksiksiz giderilmelidir. Bütün bunlarla beraber, özel ya da kamuya ait olan ilgili kurumların sıkı denetiminin sağlanabilmesi toplumsal refahın gerçekleştirilmesi açısından gerekli olabilmektedir. Bu uygulamalar, politikaların sağlıklı işleyişi açısından büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- Akalın, Uğur Selçuk. **Makro Ekonomik Modeller ve İktisat Politikaları (Temel Kavramlar ve Klasik Makro Model)**, Set Yayınları, İstanbul, 2003
- Bağrıaçık, Atilla. **Taban Fiyatlar ve Türkiye’deki Uygulaması**, İstanbul Ticaret Odası, Sümer Matbaası, İstanbul, 1979
- Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi**, İmge Yayınevi, Ankara, 2013
- Dernek, Zeynep. **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, Isparta, 2005
- Diamond, Jared. **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Çev: Ülker İnce, Ankara, 2013
- Dinler, Zeynel. **Tarım Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1993
- Direk, Mithat. **Tarım Tarihi ve Deontoloji**, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012
- Doğruel, Fatma. **Tarım Destekleme Politikaları: ABD, AT ve Türkiye**, İstanbul Sanayi Odası, Can Matbaa, Yayın No:1993-29, İstanbul, 1993
- Eren, Arslan. **Türkiye Ekonomisi**, Ekin Kitabevi, Bursa, 2006
- Ersun, Nur ve Kahraman Arslan, **Türkiye’de Organik Tarım ve İyi Tarım Uygulamaları Üretim ve Pazarlama Esasları**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011
- Gaytancıoğlu, Okan. **Türkiye’de Dünyada Tarımsal Destekleme Politikaları**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2009
- Germir, Hatice Nur. **Türkiye’de İstihdam Politikalarının Etkinliği**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2012

- Gök, Mehmet. **Kobilerin Türk İşgücü Piyasasına Etkileri: Ankara Ostim Alan Çalışması**, Roma Yayınları, Ankara, 2004
- Guntur, Sugiyarto. **Measuring Underemployment: Establishing The Cut-Off Point, Asian Development Bank Economics and Research Department**, ERD Working Paper Series No: 92, Mandaluyong City, 2007
<https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28208/wp092.pdf>
(30.08.2017)
- Gürler, Arslan Zafer. **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016
- Han, Ergül ve Ayten Ayşe Kara, **Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2013
- Hekimler, Alpay. **AB-Türkiye & Endüstri İlişkileri**, Beta Basım, İstanbul, 2004
- Hiç, Süreyya. **Türkiye Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994
- İstanbul Ticaret Odası (İTO), **Organik Tarım Analizi ve AB Pazarı Fırsatı**, Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2006, <http://www.ito.org.tr/itoyayin/0016796.pdf> ,
(02.12.2017)
- Karagölge, Cahit. **Tarım Ekonomisi**, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1987
- Kazgan, Gülten. **İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011
- Kazgan, Gülten. **Tarım ve Gelişme**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013
- Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005
- Kıvılcımlı, Hikmet. **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi**, Biblotek Yayınları, İstanbul, 1989
- Kocacık, Faruk. **Çalışma Sosyolojisi**, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas, 2000

- Lordoğlu Kuvvet ve Nurcan Özkaplan, **Çalışma İktisadı**, Der Yayınları, İstanbul, 2003
- Mazoyer Marcel and Roudart Laurence, **A History Of World Agriculture From The Neolithic Age To The Current Crisis**, Translated By: James Membrez, Monthly Review Press, Newyork, 2006
- Öcal, Tezer. **Makro İktisat**, Arıkan Yayıncılık, Ankara, 2007
- Özgüven, Ali. **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, Bursa Üniversitesi Yayınları, Bursa, 1977
- Öztürk, Tufan Samet. **İktisadi Düşünce Okulları**, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2011
- Pamuk, Şevket. **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Türkiye’de Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm, Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1988
- Parasız, İlker. **İktisada Giriş Prensipler ve Politika**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2010
- Parasız, İlker. **Kalkınma Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2005
- Parasız, İlker. **Para Politikası Keynesgil İktisadın Düşüşü ve Yükselişi; Monetarist, Keynesgil, Yeni Klasik, Yeni Keynesgil Tartışması**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1993
- Parasız, İlker. **Para Teorisi ve Politikası**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2009
- Pekin, Tevfik. **Makro Ekonomi Para-Milli Gelir- İstihdam**, Zeus Kitabevi, İzmir, 2007
- Serin, Erişah Arıcan, Başak Tanınmış, Kadir Civan, Gökhan Işıl, **İstihdam Perspektifinde AB Sürecinde Türk Tarımının Genel Sorunları ve Çözüm Önerileri**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No: 2007-34, İstanbul, 2007
- Seyidoğlu, Halil. **Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük**, Güzem Yayınları, İstanbul, 1992

Snowdon Brian and Vane Howard, **Modern Macroeconomics**, Edward Elgar Publishing Inc., Massachusetts, 2005

Şahin, Hüseyin. **İktisada Giriş**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2010

Şahin, Hüseyin. **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2012

Tabakoğlu, Ahmet. **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009

Talas, Cahit. **Toplumsal Ekonomi-Çalışma Ekonomisi**, İmge Kitabevi, Ankara, 1997

Tansel, Aysıt. **2050'ye Doğru Nüfus Bilim ve Yönetim: İşgücü Piyasasına Bakış**, TÜSİAD Yayınları, İstanbul, 2012

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, **Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler, 75 Yılda Köyden Şehirlere**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999

Tekin, Akay. **Avrupa Birliği İstihdam Politikası Genel Esasları**, TİSK Yayın No: 291, Ankara, 2008

Törüner, Mete. **İşsizlik Sigortası**, Friedrich Ebert Vakfı Ekonomi ve Toplum Serisi, İstanbul, 1991

Tunca, Zafer. **Makro İktisat**, Geçit Kitabevi, İstanbul, 2012

Ünsal, Erdal. **Makro İktisat**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2003

Yeldan, Erdinç. **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim Ve Büyüme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013

Yıldırım, Doğan Kahraman ve Murat Taşdemir, **Makro Ekonomi**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012

Makaleler:

Ak, İbrahim. Ekolojik Tarım ve Hayvancılık, **Gıda ve Yem Bilimi Teknolojisi Dergisi**, Bursa, 2002, ss.30-39

- Akbıyık, Nihat. Türkiye’de Tarımda İşgücü Piyasalarının Yapısı, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 7, Sayı 24, 2008, ss. 220-237, <http://dergipark.gov.tr/esosder/issue/6138/82349>, (17.12.2017)
- Ataman, Berrin Ceylan. İşsizlik Sorununa Yeni Yaklaşımlar, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:53, Sayı:1, Ankara,1998, ss.59-72
- Ay, Sema. Türkiye’de İşsizliğin Nedenleri: İstihdam Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme ,**Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, Cilt 19, Sayı 2, Manisa,2012, ss. 321-341
- Aydemir Cahit ve Murat Pıçak, Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım- Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri, **Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 10, Diyarbakır, 2008, ss.130-131
- Aydın, Erol Özkan, Duygu Aktürk, Ali Kiracı ve Harun Hurma, İyi Tarım Uygulamalarına Yönelik Üretici Görüşlerinin Ekolojik Açıdan Değerlendirilmesi,(Kırklareli, Edirne, Tekirdağ ve Çanakkale İlleri Örneği), **Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, Kars, 2016, ss. 12-25
- Bayrak, Metin ve Osman Cenk Kanca, Türkiye’de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Seyri, **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 35, 2013, ss.1-20, <http://www.akademikbakis.org/eskisite/35/11.pdf> (28.12.2017)
- Bayraktutan, Yusuf ve İbrahim Arslan, Türkiye’de Sabit Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Koentegrasyon Analizi(1980-2006), **Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Yıl:10, Sayı14, Karaman, Aralık 2008, <http://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/file/haziran2008/Cilt8/Say14/1-12.pdf>, (20.12.2017)

- Biçerli, Mustafa Kemal. Aktif İstihdam Politikaları İşsizliği Azaltır Mı?, **Çimento İşveren Dergisi**, Cilt 19, Sayı 6, İstanbul, 2005,ss. 2-15 , <http://www.ceis.org.tr/dergiDocs/makale13.pdf> (25.09.2017)
- Bozdağlıoğlu, Yasemin Uyar. 1990'dan Günümüze Türkiye'de İşgücü Piyasası Ve İstihdamın Yapısının Analizi, **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi**, Sayı: 11 Ocak 2007, s.5, <http://www.akademikbakis.Org/Eskisite/Sayi11/Makale/Bozdaglioglu.Pdf> (15.12.2017)
- Çondur, Funda ve Mehmet Bölükbaş, Türkiye'de İşgücü Piyasası ve Genç İşsizlik-Büyüme İlişkisi Üzerine Bir İnceleme, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 47, Sayı 2, Ankara, 2014, ss. 77-93
- Demirbaş, Nevin ve Duygu Tosun, Türkiye'de Tarımın Sanayi İle Entegrasyonu, Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, **Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, Aydın, 2005, ss. 27-34
- Demiryürek, Kürşat. Organik Tarım Kavramı ve Organik Tarımın Dünyada ve Türkiye'deki Durumu, **Gazi Osman Paşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, Cilt 28, Sayı 1, Tokat, 2011, ss.27-36
- Doğan, Seçkin Arslan ve Ayberk Nuri Berkman, Türkiye'de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi Ve Sorunlar: Tarihsel Bir Bakış, **Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 8, Niğde, 2015, ss. 29-41
- Ege, Hüsnü. Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi, **TEPGE Bakış Dergisi**, Ankara,<http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/62889464af374f2fa8a14db901213d54.pdf>, (24.10.2017)
- Eker, Bülent. Tarım-Sanayi Etkileşimleri, **Ziraat Mühendisleri Odası** http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/58e130476290221_ek.pdf, (03.12.2017)
- Ekinci, Necdet. İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış, **Belleten Dergisi**, Cilt 55, Sayı 214, Ankara, 1991, ss.757-796

- Erol, Hatice ve Abdullah Özdemir, Ekonomik Kriz Dönemlerinde Türkiye’de Uygulanan İstihdam Politikalarının Etkinliği, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 45, Sayı 2, Ankara, Haziran 2012, ss. 53-79
- Erol, Sevgi Işık. İşsizliğin Sosyal Dışlanma Üzerindeki Etkisi, **TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi**, Cilt: 24, Sayı: 3-4-5, Ankara, 2012-2013,ss. 46-70
- Ersungur, Mustafa ve Abdullah Topçuoğlu, Kalkınma Planlarının Yoksulluğu Azaltmadaki Etkisi Üzerine Bir Analiz, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 18, Sayı 2,Erzurum, 2014, ss. 299-317
- Ertem, Barış. Türkiye- ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 12, Sayı 21, Balıkesir, 2009, ss.377-397
- Eşiyok, Ali. Türkiye Ekonomisinde Planlı Kalkınma Arayışları ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı : Yol Ayırımı, **Mülkiye Dergisi**, Cilt 32, Sayı 260,Ankara, 2008, ss. 111-143
- Eşiyok, Ali. Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri, Yapısı ve Gelişme Dinamikleri (1923-2004), **Türkiye Kalkınma Bankası Genel Araştırmalar**, Cilt 1, Ankara, Kasım 2004, http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/GA/2004-GA/GA-04-06-18_Kalkinma_Surecinde_Tarim_Sektoru_CiltI.pdf (10.12.2017)
- Fereli, Şule Aktaç ve Esra Güneş, Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çalışma Koşulları, Beslenme Durumları ve Görülen Sorunlar, **Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi**, Ankara,2016, ss. 36-47
- Fırat, Emine. Türkiye’de 1980 Sonrası Yaşanan Üç Büyük Kriz ve Sonuçlarının Ekonomi Politigi, **Selçuk Üniversitesi, İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 17, Konya, 2009, ss. 501-524
- Günaydın, Gökhan. Türkiye’de Tarım Sektörü, **Tarım ve Mühendislik Dergisi**, Ankara, 2006, ss. 12-27

- Güney, Alptekin. İşsizlik Nedenleri, Sonuçları ve Mücadele Yöntemleri, **Kamu-İş Dergisi**, Cilt:10, Sayı:4, Ankara, 2009, ss. 135-159
- Gürsel, Seyfettin ve Zümrüt İmamoğlu, Why is Agricultural Employment Increasing in Turkey ? , **İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırma Merkezi (BETAM)**, Çalışma raporu No:004, İstanbul 2011, <http://betam.bahcesehir.edu.tr/wpcontent/uploads/2011/10/WorkingPaper0042.pdf> , (14.12.2017)
- Işın, Gülşen Keskin, Mehmet Kılıç, Berna Türkeku, Hacer Ateş, Türkiye’de Tarımsal İşgücü Piyasası ve Sosyal Güvenlik Politikaları, **Ziraat Mühendisleri Odası**, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/2299f06ee419aa5_ek.pdf (15.12.2017)
- Özsabuncuoğlu, İsmail Hakkı ve Tuba Direkçi, Seçilmiş Bazı Makroekonomik Değişkenlerin Türkiye’de Bölgesel İstihdama Etkisi, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metinleri, Ankara, 2012, <http://www.tek.org.tr/dosyalar/gaziantep5.pdf> (10.10.2017)
- Kafkas, İmran Sarmış, Osmanbey Şahin ve Fazıl Aydın (Ed), Uluslararası İşgücü Antlaşmaları, **T.C. Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı**, Yayın No: 07, Ankara, 2014, s.16
- Kapar, Recep. Aktif İşgücü Piyasası Politikaları, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, 2006, ss. 341-371
- Karabıyık, İlyas. İşgücü Piyasasının Yapısal Özellikleri ve Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılma Sorunu, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt:9, Sayı:2, 2012, ss. 1282-1310 <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/issue/view/26> (13.10.2017)
- Karkacier, Osman ve Selma Karabaş, İyi Tarım Uygulamaları ve Tüketici Davranışları (Logit Regresyon Analizi), **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, Cilt 30, Sayı 1, Tokat, 2013, ss. 71-79
- Kaya, Ayşe Kaygısız ve Nihat Altuntepe, Türkiye’de Kamu Harcamalarının Toplam İstihdama Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme, **Afyon Kocatepe Üniversitesi**

İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 17, Sayı:1, Afyon, 2015, ss.83-96

Kocakaplan, Saim Çağrı. Homoekonomikus'un Gerçekliğini Sorgulamak: Türk Atasözlerinde İnsan Manzaraları, **Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 12, Yıl 12, Sayı 2, Bolu, 2016, ss.19-38

Kutal, Gülten. Eksik İstihdam Kavramı ve Türkiye'de Tarım Dışı Sektörlerde Eksik İstihdam Sorunu, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi**, Sayı:1-2, İstanbul, 1993, s. 275-282

Küçükoglu, Mahmut. Kalkınma Planlarında Vergi Politikaları (Hedefler-Gerçekleşmeler,1963-2016), **Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 7, Sayı 12, Yalova, 2016, ss. 183-210

Oktar, Suat ve Arzu Varlı, , Türkiye'de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti'nin Tarım Politikası, **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi**, Cilt 28, Sayı 1,İstanbul, 2010, ss.1-22

Olhan, Emine. Türkiye'de Kırsal İstihdamın Yapısı, **Fao Türkiye Temsilciliği**, Ankara, 2011,http://www.undp.org/content/dam/turkey/docs/projectdocuments/PovRed/MDG_F_1928/UNDP-TR-YEM_Kirsal%20Istihdam.pdf (14.12.2017)

Özpekmezci, Şule ve Sare Sahil, Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal, Ekonomik ve Barınma Sorunlarının Analizi, **Gazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi**, Cilt 19, sayı 3, Ankara,2004, ss. 261-274

Öztepe, Nagihan. Türkiye ve Balkan Ülkelerinde İşsizlik Sorunu ve İşsizlik Sigortası Uygulamaları, **BJSS Balkan Journal of Social Sciences (Balkan Sosyal Bilimler Dergisi) International Congress of Management Economy And Policy**, Tekirdağ, Aralık 2016, ss. 717-731

Rehber, Erkan. Tarımda Endüstrileşme ve Küreselleşme, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti İktisat Dergisi**, Sayı: 477, İstanbul, 2006, ss. 20-25

- Saraçoğlu, Metin ve Erol Bulut, Tarımın Kalkınmadaki Rolü ve Türkiye’de Tarımsal Teşvikler, **Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, Ankara, 2004, ss. 47-62, <http://www.iibfdergisi.gazi.edu.tr/index.php/iibfdergisi/article/viewFile/275/265> (30.11.2017)
- Sayın, Mehmet Ali Çelikyurt, Musa Kuzgun ve Başak Aydın, Antalya İlinde Örtüaltı Yetiştiriciliği Yapan Üreticilerin İyi Tarım Uygulamalarına Yaklaşımları, **Batı Akdeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü Derim Dergisi**, Cilt 32, Sayı 2, Antalya, 2015, ss.171-186
- Sohlman, Åsa ve David Turnham, What Can Developing Countries Learn From Oecd Labour Market Programmes And Policies?, **OECD Development Center Technical Paper** No:93, January 1994, <http://www.oecdilibrary.org/docserver/download/570121553883.pdf?expires=1506347561&id=id&accname=guest&checksum=48C775E861AF2995C916A793559F0C3D> (25.09.2017)
- Soyak, Alkan. Türkiye’de İktisadi Planlama: DPT’ye İhtiyaç Var Mı?, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, İstanbul, 2003, ss. 167-182
- Stinglitz, Joseph. Reflections on the Natural Rate Hypothesis, **Journal of Economic Perspectives**, Cilt 11, Sayı 1, Washington D.C.,1997,ss.3-10
- Sungur, Onur. 2000 Sonrası Türkiye Ekonomisi: Büyüme, Enflasyon, İşsizlik, Borçlanma ve Dış Ticarete Gelişmeler, **Toplum ve Demokrasi Dergisi**, Sayı 19-20, Yıl 9, Mersin, 2015, ss.243-269
- Şanlı, Bahar ve Onur Gülbahar, 1980 Sonrası Dönemde Türkiye’de Tarımın Geleceği Ve Uygulanan Tarım Politikaları, **Kafkas Üniversitesi Dergisi**, Kars, 2008, ss.134-152
- Tanyeri, İbrahim. Keynesin İstihdam Ve Ücret Analizi, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 16, Sayı 1-2, Ankara,1998, ss.29-46

- Taş, Yunus. Avrupa Birliği ve Türkiye’de İşsizlik Sigortasının Sosyo Ekonomik Açından Karşılaştırılması, **Hak-İş Uluslararası Emek Ve Toplum Dergisi**, Cilt: 5, Yıl: 5, Sayı: 11, Ankara, 2016, ss. 26-55
- Taşçı, Mehmet ve Burak Darıcı, Türkiye’de Eksik İstihdamın Belirleyenleri: HIA İle Bir Mikro Veri Uygulaması, **Maliye Bakanlığı Maliye Dergisi**, Sayı 158, 2010, ss. 278-300
- Timur, Caner ve Zehra Doğan, İstihdam Yaratmayan Büyüme: Türkiye Analizi, **Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:2, Ardahan, 2015, ss.231-247
- Topuz, Hüseyin. Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950), **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Sayı 3, Isparta, 2007, ss. 367-380
- Tunçer, Mehmet ve Hamdi Furkan Günay, Türkiye’de Tarıma Yönelik Desteklerin Avrupa Birliği Perspektifinden Değerlendirilmesi, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 8, 2017, ss.15-30, www.asead.com/?pnum=8&pt=Arşiv (30.11.2017)
- Turan, Zübeyir. Dünyadaki ve Türkiye’deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi, **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, Niğde, 2011, ss. 56-80
- Turhan, Şule. Tarımda Sürdürülebilirlik ve Organik Tarım, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, İzmir, 2011, ss. 13-24
- Türker, Bahattin Akdemir, Mehmet Toprakçı, Behiç Tekin, İlker Ünal, Arda Aydın, Gülfinaz Özoğlu ve Mehmet Evrenosoğlu, Hassas Tarım Teknolojilerindeki Gelişmeler, <https://biltek.sanayi.gov.tr/Bilimsel%20almalarımız/Hassas%20Tar%C4%B1m%20Teknolojilerindeki%20son%20geli%C5%9Fmeler.pdf> , (03.12.2017)

Uygur, Ercan. Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım Ve 2001 Şubat Krizleri, **Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metinleri**, Nisan 2001, s.22-23, www.tek.org.tr/dosyalar/KRIZ-2000-20013.pdf (28.12.2017)

Yıldırım, Kenan Lopçu ve Selim Çakmaklı, Yeni Keynesyen Makro Ekonomik Bir Model: Türkiye Uygulaması, **Ege Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 10, sayı 4, İzmir, 2010, ss. 1269-1277

Yiğit, Ali Ata. Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938), **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, Cilt 13, Sayı 2, İstanbul, 2012, ss.315-326

Yiğit, Özlem ve Atilla Gökçe, Türkiye Ekonomisi İçin Nairu Tahmini, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Cilt 23, Sayı 83, Ankara, 2012, ss. 69-91

Tezler:

Karabulut, Alpaslan. Türkiye'deki İşsizliği Önlemede Aktif İstihdam Politikalarının Rolü Ve Etkinliği, (T.C. Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi), Ankara, 2007, https://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/uzmanlik_tezleri/ALPASLAN%20KARABULUT%20%28T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99DEK%C4%B0%20%C4%B0%C5%9ES%C4%B0ZL%C4%B0%C4%9E%C4%B0%20%C3%96NLEMEDE%20AKT%C4%B0F%20%C4%B0S.pdf, (26.09.2017)

Aslan, Berna Yazar. Türkiye'de Genç İşsizliğe Yönelik Bir Alan Araştırması: Üniversite Öğrencileri Arasında Kaygı Ve Umutsuzluk Düzeylerinin Belirlenmesi, (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Uzmanlık Tezi), Ankara 2014, <http://www.casgem.gov.tr/dosyalar/kitap/26/dosya-26-4725.01.2015-Bas%C4%B1m.pdf> (09.12.2017)

Candan, Esin. Türkiye'de Kalkınmanın Finansmanında Tarımın Rolü, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2009

Güresinli, Cansu Naldan. Avrupa Birliği Ve Türkiye Tarımsal Destekleme Politikaları Ve Yapısal Politikalarının Tarihi Gelişiminin Değerlendirilmesi, (T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı AB Uzmanlık Tezi), Ankara, 2015

Kol, Emine Nida. İktisadi Etkinlik-İstihdam-Kariyer Planlaması İlişkisi Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Üzerine Bir Uygulama, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2011

Plan, Rapor ve Diğer Kaynaklar:

T.C. Anayasası, 1982, 4.Kısım, 2.Bölüm,
<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm> (26.12.2017)

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994) ,Ankara,1989

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989) ,Ankara,1985

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) ,Ankara,1963

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Dokuzuncu Kalkınma Planı(2007-2013) ,Ankara,2006

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983) ,Ankara,1979

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) ,Ankara,1967

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005) ,Ankara, 2000

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977) ,Ankara,1972

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) ,Ankara,1995

T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2017 Yılı Programı Genel Ekonomik Hedefler ve Yatırımlar, Ekim 2016,
<http://www2.kalkinma.gov.tr/kamuyat/gehy/GEHY2017.pdf> (01.01.2018)

T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014,
[http://www.mod.gov.tr/Lists/RecentPublications/Attachments/84/Economic%20and%20Social%20Indicators%20\(1950-2014\).pdf](http://www.mod.gov.tr/Lists/RecentPublications/Attachments/84/Economic%20and%20Social%20Indicators%20(1950-2014).pdf) (25.12.2017)

T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), Ankara, 2013

T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı Tarımsal Yapıda Etkinlik ve Gıda Güvenliği ÖİK Raporu, http://tarim.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2014/12/Tarimsal_Yapi_oik-16-05-2014.pdf (28.12.2017)

T.C. Kütahya Valiliği İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, Sürdürülebilir Tarım [Broşür], Kütahya 2015,
<https://kutahya.tarim.gov.tr/Belgeler/S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir%20Tar%C4%B1m.pdf>, (30.11.2017)

Resmi Gazete, 5488 Sayılı Tarım Kanunu , 2006,
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> (02.01.2018)

Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Üçüncü Genel Kurul Raporu,
https://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/genel_kurul_karar_ve_raporlar%C4%B1/3.Genel%20Kurul%20Raporu.pdf , (01.10.2017)

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, 2013 Yılı Türkiye Tarım Sektörü Raporu, 2014
https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2014/turkiye_tarim_meclisi_sektor_raporu_2013_int.pdf (17.12.2017)

İnternet Kaynakları:

<http://betam.bahcesehir.edu.tr/wp-content/uploads/2011/10/WorkingPaper0042.pdf> ,
(14.12.2017)

<http://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/file/haziran2008/Cilt8/Say14/1-12.pdf> ,(20.12.2017)

<http://dergipark.gov.tr/esosder/issue/6138/82349>, (17.12.2017)

<http://kisi.deu.edu.tr/asuman.altay/%C4%B0KT%C4%B0SADIN%20TAR%C4%B0H%C4%B0NE%20KISA%20B%C4%B0R%20BAKI%C5%9E%20VE%20MERKANT%C4%B0L%C4%B0ZMDEN%20G%C3%9CN%C3%9CM%C3%9CZE%20%C4%B0KT%C4%B0SAD%C4%B0%20D%C3%9C%C5%9E%C3%9CNCELER.pdf> (19.09.2017)

<http://onlinedergi.com/eab/arsiv/arsivDetay.aspx?yil=2010&peryot=4> (13.11.2017)

<http://openaccess.dogus.edu.tr/bitstream/handle/11376/539/soyak.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (26.12.2017)

http://tarim.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2014/12/Tarimsal_Yapi_oik-16-05-2014.pdf (28.12.2017)

http://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/download/7695_596943e2badc623e68a2a26899c1613a (03.12.2017)

<http://www.akademikbakis.org/eskisite/35/11.pdf> (28.12.2017)

<http://www.akademikbakis.Org/Eskisite/Sayi11/Makale/Bozdaglioglu.Pdf> ,(15.12.2017)

<http://www.asead.com/?pnum=8&pt=Ar%C5%9Fiv> (30.11.2017)

<http://www.ceis.org.tr/dergiDocs/makale13.pdf> (25.09.2017)

<http://www.iibfdergisi.gazi.edu.tr/index.php/iibfdergisi/article/viewFile/275/265> , (30.11.2017)

<http://www.ito.org.tr/itoyayin/0016796.pdf> , (02.12.2017)

<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/12/Onuncu%20Kalk%C4%B1nma%20Plan%C4%B1.pdf> (31.12.2017)

<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/2/plan8.pdf> (28.12.2017)

<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/3/plan7.pdf>
(27.12.2017)

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx> (27.01.2018)

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (15.01.2018)

[http://www.mod.gov.tr/Lists/RecentPublications/Attachments/84/Economic%20and%20Social%20Indicators%20\(1950-2014\).pdf](http://www.mod.gov.tr/Lists/RecentPublications/Attachments/84/Economic%20and%20Social%20Indicators%20(1950-2014).pdf) (25.12.2017)

<http://www.oecdilibrary.org/docserver/download/570121553883.pdf?expires=1506347561&id=id&accname=guest&checksum=48C775E861AF2995C916A793559F0C3D> (25.09.2017)

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> (02.01.2018)

<http://www.tek.org.tr/dosyalar/gaziantep5.pdf>(10.10.2017)

<http://www.casgem.gov.tr/dosyalar/kitap/26/dosya-26-4725.01.2015-Bas%C4%B1m.pdf> (09.12.2017)

<http://www.tek.org.tr/dosyalar/KRIZ-2000-20013.pdf> (28.12.2017)

<http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/62889464af374f2fa8a14db901213d54.pdf>
(24.10.2017)

http://www.tuik.gov.tr/MicroVeri/Hia_2011/turkce/metaveri/tanim/index.html
(14.12.2017)

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001 (27.01.2018)

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (27.01.2018)

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (27.01.2018)

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 (27.01.2018)

http://www.undp.org/content/dam/turkey/docs/projectdocuments/PovRed/MDG_F_1928/UNDP-TR-YEM_Kirsal%20Istihdam.pdf (14.12.2017)

http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/2299f06ee419aa5_ek.pdf (15.12.2017)

http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/58e130476290221_ek.pdf, (03.12.2017)

http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/a793d8b79c1b666_ek.pdf?tipi=14 (07.12.2017)

<http://www2.kalkinma.gov.tr/kamuyat/gehy/GEHY2017.pdf> (01.01.2018)

<https://biltek.sanayi.gov.tr/Bilimsel%20almalarmz/Hassas%20Tar%C4%B1m%20Teknolojilerindeki%20son%20geli%C5%9Fmeler.pdf> , (03.12.2017)

<https://data.oecd.org/emp/labour-force-participation-rate.htm> , (14.12.2017)

<https://kutahya.tarim.gov.tr/Belgeler/S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir%20Tar%C4%B1m.pdf> ,(30.11.2017)

https://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/genel_kurul_karar_ve_raporlar%C4%B1/3.Genel%20Kurul%20Raporu.pdf (01.10.2017)

https://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/uzmanlik_tezleri/ALPASLAN%20KARABULUT%20%28T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99DEK%C4%B0%20%C4%B0%C5%9ES%C4%B0ZL%C4%B0%C4%9E%C4%B0%20%C3%96NLEMEDE%20AKT%C4%B0F%20%C4%B0S.pdf,(26.09.2017)

<https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=3540> (30.08.2017)

<https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28208/wp092.pdf> (30.08.2017)

<https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/issue/view/26> (13.10.2017)

<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm> (26.12.2017)

https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2014/turkiye_tarim_meclisi_sektor_raporu_2013_int.pdf (17.12.2017)